

भगवतो रमणसहस्रैः

(अन्तेवासिना)

श्रीकाव्यकण्ठवासिष्ठगणपतिमुनिना प्रणीता

भारतचरित्रपरीक्षा

संपादक :

अ. मधुकेश्वररावः

विजयानगरम् (आंध्र प्रदेशः)

प्रकाशकः

अ. मधुकेश्वरराव

विजयानगरम् (आंध्र प्रदेश)

Copy Right

मुद्रक :

नरेन्द्रकुमार प्राणलाल आचार्य
आचार्य मुद्रणालय,
कर्णघंटा, वाराणसी
(उत्तर प्रदेश, भारत)

५००—मई १९७१.

नमो भगवते श्रीरमणाय

Providence has, from the twilight of time, always been very partial and bountiful to the land of our birth, Bharat, in bestowing upon her the choicest children. We had a crop of Saints and Seers during the venerable Vedic Age, who have immortalised their names for their dynamic spiritual insight and whose inspired words and verdicts of universal wisdom stand even to-day as the bed-rock of our religion and Aryan Civilization, outliving even the ravages and devastations of time. Are not the Immortal Vasistha, Viswamitra, Bharadwaja, Bhirgu, the most outstanding divine bards and illustrious Seers, whose sublime message of mature wisdom has transfigured the Opaque mortal into a Transparent Immortal and had converted this Globe of death into a world of Bliss and Immortality? They saw the being, they lived in the being, and they, with supreme delight, enjoyed its becomings.

Then, came the Era of the Epics which witnessed the Heavenly sight of the decent of the invincible Parasurma, Sri Rama, and the illustrious Sri Krishna, Karna and Arjuna, with a host of heroes and warriors, who had destroyed the legions of oppression and the forces of darkness and unfurled the standard of virtue on the human soul. The venerable Valmiki and the wise Vyasa had left in their immortal poems, Ramayana and Mahabharat, the most precious records of their wonderful heroism and their moral and spiritual grandeour. Maharishis Manu, Kapila, Patanjali, Goutama, Jaimini have left their Spiritual, Moral Siddhantas for the utility, advancement, unity and happiness of all mankind.

Dharma and dharma alone was the stern ideal of their noble and righteous lives. They exalted in Tapas, Moral discipline, as the means to findout God and discover the human soul and founded a glorious Aryan civilization, that is unique by itself, unparalleled. Who does not feel a thrill of regard and reverence at the mere thought of those illustrious ancestors of ours ?

Now India, after centuries of strife, struggle and slavery, is again fortunate to be proud of her blessed children. The great sculptor, Time is chiselling, carving and releasing these living images to the gaze of the expectant world, as the needs arise, The dawn of Twentieth Century had already seen the advent of a Mahatma in Gandhiji, a Maha Yogi in Sri Aurobindo, a Maharishi in Sri Ramana and a Maha Muni in Sri Vasistha.

This Vasistha was no other than the late revered Kavya-kantha Ganapathi Shastri, the Scholar, Patriot, Seer of our Age. His Magnetic personality, his masterful expression, his brilliant exposition, his deep insight and inspiration, his versatile approach to any and every problem of the day and above all, his consuming patriotism rank him as one of the greatest architects of modern India. The blazing feeling of love for his afflicted Motherland, was afire in his bosom even from the age of twelve and he dedicated all his talents and sacrificed his whole life to serve Her till his last breath. Inspired, was he, from boyhood of the great spiritual ideal of tapas of our ancient Rishis, and so elevated was his soul to follow the stirring example of the noble heroes of the Vedas and Epics. Tapas and Tapas was the one raging passion that was vibrant in his Soul to achieve Atma Shakti (Soul Force) through the grace of God, to rise Bharat from servitude to Swaraj and to rescue Her slumbering children from their ignorance, indolence and incompetence to their ancient ideal of spiritual splendour.

When Sri Grnapathi Shastri was at Nawadwip during 1901. the examiners asked him to render the whole Mahabharat in eighteen slokas, one sloka on each parva without using 'Api-Hi-Tu-Cha' padas; which he gracefully recited extempore, and was honoured as "KavyaKantha"

This Bharathachartira Pariksha was written at Kulave North Kanara during 1933. The poet lectured on Bharathacharitra Pariksha at Waltair, Andhra University during 1934.

The Age of Moola Bharata, the originators of Bharata in various versions, the original Gita, Buddistic, Jain doctorines, which came out of the rejected Principles of Hindu Philosophy, and Yoga, the various characters and personages of Bharata, the unsolved riddle of Equinoxes, the controversial Times and Age of Yugas, and many interesting subjects are exhaustively discussed in this Bharatacharitra Pariksha, by Sri Ganapathi Muni with Rik Mantras authority and proof. Readers and research scholars on Mahabharatata have a special interesting view of the whole subject hetherto unlocked.

Late Vidwan Ganapathi Bhatt Hasangi respected scholar, phelentropic, huminitarian, a devoted desciple of Sri Ganapathi Muni sponsured to print the complet works, has suddenly breathed his last on 11-11-1970. His living son, my brother, Sri Ram Krishna Bhatt has kindly Contributed the costs for printing this work, in remembrance of the sacred wish of his late father.

May the eternal light of Hindu Aryan wisdom shine bright in every heart. My the light, love and blessings of Bhagvan Sri Ramana Maharishi be ever on all the noble souls.

Vaisakah Poornima
Virodhikritu
Varanasi.

Madhukeswara

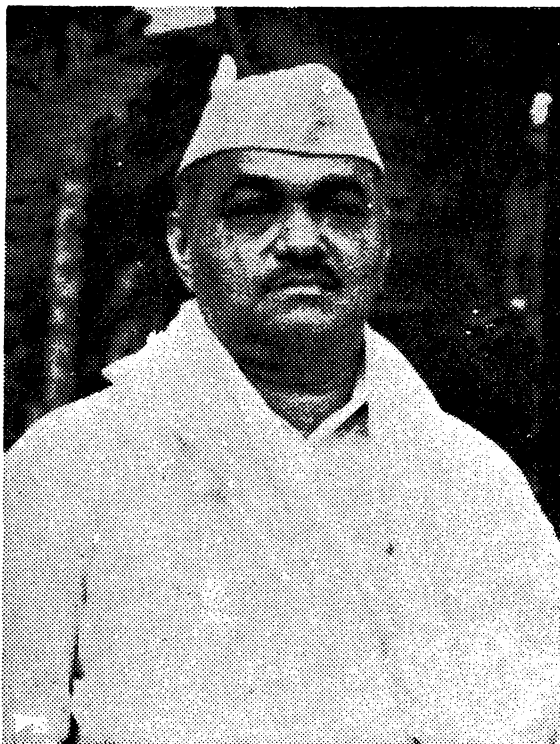
ॐ

श्रीकाशीपुराधीश्वरेश्वरीश्रीविश्वेश्वरान्पूर्णा-
प्रियतनुजस्य भगवतो हुंढीराज-
गणपतेः पवित्रचरणकमलयोः
समर्पितेयं सहृदयं भारत-
चरित्रपरीक्षा ।

मधुकेश्वरः

श्रीवासिष्ठगणपतिमुनिः

कीर्तिशेष विद्वान् गणपतिभट्ट हसंगी
प्रथम अध्यक्ष वासिष्ठ जयन्ती

भारतचरित्रपरीक्षा

प्रथमं प्रकरणम्

महाभारतकविनिरूपणम्

इन्द्रं विश्वस्य राजानं ब्रह्माणं ब्रह्मभिर्नुतम् ।

आत्मानं सर्वभूतानां सन्तं सर्वगतं नुमः ॥

अथ भारतचरित्रशोधने प्रकृते तदङ्गतया जिज्ञासितचरित्रप्रतिपादकस्य परिदृश्यमानमहाभारतग्रन्थस्य प्रामाण्यबलं ज्ञातुं तत्कविविचारः प्रथमं क्रियते ॥

परिदृश्यमानं महाभारतं सर्वमपि कृष्णद्वैपायनमुनिर्विरचितवानिति साम्प्रदायिकानां विश्वासः । मूलभारतं किमपि द्वैपायनस्य । तद्वहुभिरंशैः संयोज्य महाभारतं कृतमन्यैरिति नव्याः । विमर्शकवरश्चिन्तामणिविनायकवैद्याचार्यः प्रकृतमहाभारतस्वरूपस्य निष्पादयिता सौतिरुग्रश्रवा इति निर्धारयति । तस्मिन्विषये तत्रभवता—

“एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत”

इतिमहाभारतवचनमेव प्रमाणत्वेन गृहीतम् । पर्याप्तमत्र विषये तदिदं प्रमाणमित्यस्माकमाशयः । ये समग्रं महाभारतं द्वैपायनप्रोक्तं वदन्ति ते प्रष्टव्याः । किं वैशम्पायन-जनमेजयसंवादात्सौतिमुनिसंवादाच्चानन्तरं द्वैपायनो महाभारतं रचितवान् ? उताहो पूर्वम् ? नाद्यः । सौतिना वैशम्पायनेन च प्रागेव द्वैपायनेनेतिहासो रचित इति स्पष्टमभिधानात् । ग्रन्थनिर्माणस्य संवादद्वयानुसारित्वे द्वैपायनस्य परोपजीव्यप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । ग्रन्थस्यानागतसंवादात्मकत्वस्यानुपपत्तेः । तस्मात्संवादद्वयात्प्रागेव द्वैपायनेन रचितं मूलभारतं संवादद्वयसमाप्तेरनन्तरं संस्कृतमिति पक्ष एव साधीयान् । नवानामधिकानां संयोजनं केषाञ्चिन्मूलस्थाना-मंशानामुद्धरणं मूले सङ्कचितानां केषाञ्चिदंशानां विस्तरणं मूले विस्तृतानां केषाञ्चिदंशानां सङ्कोचनं चेति संस्करणपदार्थः । उदाहृते वचने सौतिरेव वक्तृत्वान्मयेत्यनेन

तस्यैव प्रत्ययः । स्वस्य काले प्रचारस्थं भारतं सौतिः संस्कृतवान् ; तदेव महाभारतमित्युक्तं भवति । संस्कृतां संस्कृतामपि संहितां मूलकारस्यैव नाम्ना प्रकटितवानिति विशेषः ॥

महाभारतसंहितानिष्पत्तेरनन्तरमपि कतिपयं कालं मूलभारतं प्रचारे पृथगप्यतिष्ठदिति विज्ञायते । यदाश्वलायनाचार्यो निजे गृह्यसूत्रे देवर्षिपितृतर्पण-सन्दर्भे—“सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैलसूत्र-भाष्य-भारत-महाभारत-धर्माचार्याः” इति सूत्रयति । सूत्रादिधर्मपर्यन्तैः शब्दैराचार्यपदं प्रत्येकमन्वेति । अत्र भारताचार्य-महाभारताचार्ययोः पृथक्पृथक्तर्पणं विधीयते । अनेनाश्वलायनस्य काले भारत-महाभारते पृथगतिष्ठतामिति प्रतीतं भवति । किं च मूलभारतान्महाभारतमिव भारताचार्यान्महाभारताचार्यः पृथगिति प्राचीनतरं सूत्रमिदं बोधयति । कालक्रमेण लेखकप्रचाराभावांमूलभारतं पृथक्स्त्वां विजहौ ॥

अयं चाश्वलायनेनोल्लिखितो महाभारताचार्यः सौतिरिति न पृथग्वक्तव्यम् ॥

अथ को भारताचार्यः ? अत्रैषा चर्चा भवति—

“मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथाऽपरे ।

तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते” ॥

इति महाभारतस्थश्लोके त्रयो भारतारम्भा उक्ताः । तेनैतच्छ्लोकनिर्माण-काले त्रीणि भारतान्यवर्तन्तेति प्रतीतं भवति । अत्राचार्यवैद्यः समन्वयमेवं कुरुते— “मन्वादि भारतं महाभारतम् । ओं नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रेणारब्धत्वात् । तत्सौतेः । आस्तीकचरितादिभारतमास्तीकादि । तत्सामान्यतो भारतम् । तद्वैशम्पायनस्य । उपरिचरचरितादि भारतमुपरिचरादि । स जयेतिहासो द्वैपायनस्य । तस्य भारतनाम गौणम् । एवं कृष्णद्वैपायनस्य मूलग्रन्थो द्विवारं संस्कृतः । प्रथमं संस्करणं न तथा प्रचण्डम् । यथा द्वितीयम् । आश्वलायनेनोल्लिखितो भारता-चार्यस्तु वैशम्पायनः स्यात् ” इति ॥

परे त्वाहुः—द्वैपायनरचितस्य जयेतिहासस्यैव भारतमिति नामान्तरम् । तदुपरिचरादि भारतमेव भवति । तस्य द्विवारं संस्करणं संवृत्तम् । प्रथमः संस्कृता सौतिः । द्वितीयः सौतिवन्द्यः कश्चिदन्यः कविः । आश्वलायनेनोल्लिखितो भारताचार्यः कृष्णद्वैपायन एव भवति । यदि वैशम्पायनो भारताचार्य इत्यङ्गीक्रियेत तर्हि कष्टद्वय-मापतेत् । एकस्यैव वैशम्पायनस्य व्यक्तित्वनाम्नैकं तर्पणं गुणकृतेन नाम्नाऽन्यत्त-र्पणमिति प्रसज्येत । त्यक्तं प्रसज्येत च पूज्यतमस्य कृष्णद्वैपायनस्य तर्पणम् । अस्माकं नये तु परिहृतौ द्वाप्येतो दोषौ । अन्यश्चास्ति कष्टम् । व्यासवैशम्पायन-सौतयो जय-भारत-

महाभारतकवय इति वदद्भिर्हरिवंशश्च सौतेरङ्गीकर्तव्यः स्यात् । पीठिका च सौते-
रित्येवाभिधातव्यं स्यात् । मन्वादिभारतमिति श्लोकस्य चतुर्थभारतप्रतिकूलत्वात् ।
सौतेरेव तदुभयमित्यङ्गीकारे का विप्रतिपत्तिरिति चेत् सन्ति बहवो विरोधाः ।

प्रथमः प्रमाणविरोधो भवति ॥

“यथावत्सूतपुत्रेण रौमहर्षणिना पुनः ।

उक्तानि नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ॥”

इति पर्वसङ्ग्रहे सौतेरष्टादशपर्वमात्रकारित्वमुच्यते । एवं त्विति विषयान्तर-
व्यवच्छेदादखिलग्रन्थोऽन्यस्यैवेति स्पष्टं प्रतीयते । तत्रभवान्वैद्योऽपि निजे भारतो-
पसंहारग्रन्थे ययातिपुत्रवंशप्रस्तावे (पृ० २०९ द्वितीयावृत्तिः) “हरिवंशस्य लेखनं
परीक्षणं वा सौतितो नासीदिति दृश्यते.....प्राचीनग्रन्थानामैतिहासिकप्रामाण्य-
परीक्षायां पूर्वपूर्वस्य प्रामाण्यमधिकमित्यङ्गीकर्तव्यम् । तथाहि हरिवंशापेक्षया
महाभारतस्य प्रामाण्यमधिकम् । महाभारतापेक्षया वेदाङ्गानां वेदाङ्गापेक्षया
ब्राह्मणानां ब्राह्मणापेक्षया मन्त्रसंहितानां विशेषतः ऋग्वेदसंहितायाश्च प्रामाण्यं
श्रेष्ठम्” ! इतिवदङ्गीकरोतीमं विषयम् ॥

द्वितीयः प्रत्यक्षापलापः—अनुक्रमणिकापर्वणि सौतिर्नैमिषारण्यवासिभ्यः
स्वयं सर्पसत्रे वैशम्पायनप्रोक्तमहाभारतकथां श्रुत्वा तीर्थाटनं कृत्वा समागतोऽहमिति
वदति । सौतिरेव चेदनुक्रमणिकायाः कर्ता नैव प्रत्यक्षावलपमकरिष्यत् । क सौतेः
कालः ? क जनमेजयस्य ? ॥

तृतीयः प्रकरणविरोधः । पूर्णग्रन्थसमाप्तेरनन्तरं संयोजितायां पीठिकायां
मुख्यग्रन्थारम्भे करणीयस्य संवादवितरणस्यानौचित्यात् । अस्ति च चतुर्थाध्याये
संवादावतारः । तस्माद्वैशम्पायनस्य कवित्रयमध्येऽसंयोजनं श्रेयः । अस्माकं नये तु
द्वितीयमास्तीकादि भारतमेव सौतेर्महाभारतम् । आस्तीकशब्दश्चास्तीकचरित्रपरः ।
नास्तोकपर्वपरः । पौलोमाख्यानस्यास्तीकचरिताङ्गत्वादास्तीके सङ्ग्रहः । अन्यथा
तस्य महाभारतादौ न्यासस्यैव नोपपत्तिः । सपीठिकं सपौष्यं सखिलं महाभारतमेव
मन्वादि भारतम् । तृतीयः कविः सुतरां कृष्णभक्तः । श्रीकृष्णचरित्रस्य महाभारते
स्तोक्त्वादेवासन्तुष्टः स हरिवंशं निजान्वयपरम्पराश्रुताः कथा अनुसृत्य विरच्य
महाभारतेन संयोजितवान् । अध्यायद्वयात्मिका पीठिकाऽपि तस्यैव भवति । यद्यपि
पौष्यपर्वभाषाऽनीव प्राचीना तथाऽपि न तत्पर्व सौतेर्महाभारते । ग्रन्थादौ भवितु-
मुचितस्य सौतिमुनिसंवादावतरणस्य पौलोमादावेव दर्शनात् । तृतीयः कविरेव
सिद्धमेव स्वगृहे स्थितमितिहासद्वयं पीठिकानन्तरं न्यस्तवान् । तत्पौष्यं पर्वोच्यते ।
तत्र प्रथम इतिहासस्त्वपूर्ण एव दृश्यते । अपूर्ण एव स कवेरुपलब्धः स्यात् ।

हरिवंशस्य खिलसंज्ञा च परिशिष्टत्वात् । विप्रलुप्तत्वं परिशिष्टत्वं वा खिलत्वम् । अयं च खिलकारः स्वस्यापि कृतिं मूलग्रन्थकारायैव समर्पितवान् । निरुक्त-गृह्यसूत्र-कल्पसूत्रादिषु प्राचीनग्रन्थेषु चैतादृशपरिशिष्टसंयोजनं मूलाचार्यायैव कृतिसमर्पणं च दृश्यते ॥

अयं च तृतीयः कविस्रोतैतिहासिकान्विषयानस्मभ्यं प्रदर्शितवान् ।

“चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।

उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥”

इति श्लोकेन मूलभारतसंहितायाः पृथक्त्वं श्लोकसङ्ख्यां च वेदयति । द्वैपायनो भगवानृषिरिति कर्तृपदं पूर्वतोऽत्रानुवर्तते । वैशम्पायनवादिनां कर्तृपद-मनुवर्तमानं विस्मय स्वाभिलषितं कर्तृपदमध्याहार्यं प्रसज्येत ॥

“एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत” । इत्यर्धश्लोकेन महाभारतकवि-विषयकं ज्ञानं शोधकेभ्यो ददाति !!

मन्वादि भारतमिति श्लोकेन भारतस्यात्मना कृतं द्वितीयं संस्करणं च बोधयति । दुरदृष्टवशात्तस्य नामास्माभिर्न ज्ञायते ॥

अयं सारांशः “व्यासो भारताचार्यः । सौतिर्महाभारताचार्यः । महाभारतस्य पीठिका-खिलयोः संयोजकः सूत्रकारादाश्वलायनादर्वाचीनः कश्चित्सूतवंश्यः” । इति

वयं तु ब्रूमः । भवतु नाम पीठिका-खिलकारः सौतेरन्यस्तद्वंश्यः । भवतु नाम द्वैपायनसौति-तद्वंश्यानां त्राणि भारतानि । भवतां नाम व्यास-सौति-भारत-महाभारताचार्यौ । तथाऽपि वैशम्पायनः कृष्णस्य मूलभारतं संस्कृतवानल्पमिति वैद्याचार्योक्तं सत्यमित्येनाङ्गीकर्तव्यम् । वैशम्पायनकृतस्य संस्करणस्याल्पत्वात्त-त्संस्कृतस्य ग्रन्थस्य मूलादपृथग्भूतत्वाच्च संस्कर्तुस्तस्य भारताचार्यत्वं नेत्येव वैद्योक्ता-दस्यदुक्ते विशेषः ।

परिदृश्यमाने महाभारते किञ्चिद्वैशम्पायनसंस्कृता कृष्णद्वैपायनस्य मूल-भारतसंहिता विकृतैर्निजैरवयवैर्लीना तिष्ठतीति वक्तव्यम् । उपाख्यानानि सर्वाण्यपि प्रायः न सौतेः । यदाख्यानं तत्रापि न सौतेः न हस्तक्षेपः । किञ्चिद्व्याधिकचत्वारिंशत्सहस्रश्लोकमितमाख्यानं हि दृश्यते । चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मिकैव द्वैपाय-नस्य मूलसंहितेति ततोऽधिकं सर्वोऽप्याख्यानभागः सौतेरित्यङ्गीकर्तव्यं स्यात् । तस्मादाख्यानेऽपि किं कृष्णद्वैपायनोक्तम् ? किं वा सौतनोक्तमिति निश्चेतुं श्रमो भूयान्भवति । तस्मात्प्रामाण्यपरीक्षायां परिदृश्यमानं महाभारतं सौतेर्ग्रन्थत्वेनैव विलोकनीयम् । सौतिश्च महान्यायिकः ॥

द्वितीयं प्रकरणम्

महाभारतनिर्माणकालः

सौतेर्महाभारतसंहिताप्रणयनकालश्चेष्टपुत्रशकात्पूर्वं तृतीयशब्दशतकमिति तत्रभवतो वैद्यस्य मतम् ।

“एद्वकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता” ।

इति महाभारते भविष्यत्कलिवर्णनप्रस्तावे भूमेर्बुद्धास्थिगर्भस्तूपसहितत्वं भावित्वेन सूच्यते । अशोकस्य काले तादृशं सङ्कटनमासौदिति महाभारतकविरशो-
कादर्वाचीनो वक्तव्यः । कविना स्वानुभूतार्थस्यैव योग्यस्थले भाविकथनव्याजेना-
भिहितत्वात् ।

समग्रे महाभारते नास्ति राशीनामुल्लेखः । तस्मादस्सदीयानां राशिज्ञानात्प्रागेव
महाभारतनिर्माणं संवृत्तमिति शोधकानामेककण्ठोऽभिप्रायः । यवनेश्वरस्य
मिलिन्दस्य दण्डयात्रातोऽनन्तरमेव ज्योतिर्विद्यवनसहवासप्राबल्यादार्योवर्ते राशि-
ज्ञानमारब्धम् । मिलिन्दश्च शुक्लसाम्राज्यस्थापकस्य पुष्यमित्रस्य समकालिकः ।
(ई. पू. १६०) यतस्तयोर्युद्धमभूत् । तस्माद्युक्तमुक्तमाचार्येण महाभारतसंहिता-
प्रणयनकालः प्रागोष्टपुत्रशकात्ततोया शताब्दीति । तदेवाशोकप्रचारितं बौद्धमत-
मुन्मूल्य पुनः सनातनधर्मं स्थापयितुं कस्यचित्सर्वजनावर्जकस्य सर्वविषयसागरस्य
सर्वसुगमस्य महतो ग्रन्थस्य निर्माणं प्राप्तावसरमासीदित्याचार्यस्य साधुस्मृतः । तं
भारमुवाह बहुतन्त्रविज्ज्ञिपुणो महाकविः सौतिः । बहुजनप्रियं भारतमेव बहुलैरंशैः
संयोज्य स महाभारतं कृतवान् । आदितः प्रायेण केवलमितिहासात्मको ग्रन्थः
सौतिना त्रिचित्रः शास्त्रव्यूहोऽकारि । धर्मं जिज्ञासमानानां महद्दर्शशास्त्रं तत् ।
राजनीतिं जिज्ञासमानानां श्रेष्ठं नीतिशास्त्रम् ! ब्रह्म जिज्ञासमानानामुत्तमं
ज्ञानशास्त्रम् । योगं जिज्ञासमानानां रहस्यं योगशास्त्रम् । भक्तानां भावोद्दीपकं
भगवत्तन्त्रम् । कथाः शुश्रूषमाणानां विचित्रार्थं पुराणम् । सहृदयानामावर्जकं
रसवन्महाकाव्यम् ।

को वाऽनेन महाभारतनिर्माणकालज्ञानेन भारतचरित्रशोधनस्योपकारः ?
अस्ति महानिति ब्रमः । ज्ञाते महाभारतनिर्माणकाले चरित्रकालाद्ग्रन्थनिर्माणकालः
सुतरामर्वाचीन इति ज्ञातं स्यात् । तेन महाभारतप्रोक्ता साङ्घिकव्यवस्थामतसिद्धा-
न्तादयः किं चरित्रकालसम्बद्धाः ? उताहो ग्रन्थनिर्माणकालसम्बद्धाः ? इति प्रश्नः
प्रादुर्भवेत् । उभयथाऽपि सम्भवात् । विविधैरुपायैश्चरित्रकालसाङ्घिकव्यवस्थादिकं

विज्ञाय ग्रन्थे तदेव प्रकाशयितुमस्यवकाशः कवेः । आत्मकालसाङ्घिकव्यवस्था-
दिकमेव सनातनं मत्वा सनातनत्वेन दर्शयितुमिच्छया वा तस्यैव ग्रन्थे चरित्रकाल-
सम्बद्धत्वेन वर्णनं च सम्भाव्यम् । तत्र विमृश्य किमपि निर्धारयितुं चरित्रशोधक-
स्यावकाशो मिलेत् । उत्तरत्र कतिपयेषु प्रकरणेषु करिष्यमाणस्य तादृशस्य विमर्शस्येदं
प्रकरणं पूर्वाङ्गं भवति ।

तृतीयं प्रकरणम्

भारतचरित्रकालनिरूपणम्

उक्ताः कवयो भारत-महाभारत-खिलानाम् । महाभारतस्य प्रकृतस्वरूप-
निष्पत्तिकालश्चोक्तः । सम्प्रति मूलग्रन्थस्वरूपरनिष्पत्तिकालनिरूपणं प्राप्तावसरम् ।
अनन्तरं चरित्रकालनिरूपणं कर्तव्यम् । तथाऽपि प्रकृते चरित्रकालनिरूपणात्प्राङ्मूल-
ग्रन्थकारकालो निरूपयितुमशक्यः । उभयोस्तादृशं सम्बन्धं महाभारतकविः
कल्पितवान् । तस्मात्प्रथमं भारतचरित्रकालं निरूप्यैव मूलग्रन्थकारकालं
पश्चान्निरूपयिष्यामः ।

कलियुगारम्भात्किञ्चित्पूर्वं भारतयुद्धं चालितमिति वैद्याचार्यस्याभिप्रायः ।
एवमेव साम्प्रदायिकाश्च मन्यन्ते । इतरे शोधकाः कालं प्रायस्ततोऽर्वागेव नेतुं
प्रयतन्ते । वैदिकवाङ्मयप्रमाणावलम्बनं पूर्वस्य शोधनम् । अर्वाचीनवाङ्मयप्रमाणा-
वलम्बनानीतरेषां शोधनानि । इतरेभ्यः शोधकेभ्यस्तर्कशुद्धानि प्रत्युत्तराणि तत्र-
भवता वैद्येनैव दत्तानीति न तत्रास्माभिश्चर्चितचर्चणं क्रियते । आचार्यचिन्तामणे-
र्द्वापरान्तवाद एवास्माभिरिह परीक्ष्यते ।

पाण्डवानां प्रपितामहस्य शन्तनोर्भात्रा देवापिना कृतं सूक्तमेकमृगवेदसंहितायां
(१०-९८) यद्दृश्यते तल्लक्षीकृतमाचार्यचिन्तामणिना । पाण्डवानां पूर्वजस्यैव
तत्सूक्तमिति बृहद्देवताग्रन्थोदाहरणेन निर्धारितं च तेन । प्रतिपाद्यशुद्धये तद्वयं
पुनर्निर्धारयिष्यामः ।

निरुक्तकारो यास्कोऽत्र कथामेवं कथयति—“तत्रेतिहासमाचक्षते । देवापि-
श्चाष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शन्तनुः कनीयान्भिषेचयाश्चक्रे
देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राव्ये द्वादशवर्षाणि देवो न वर्षेत् । तमूचुर्ब्राह्मणा
अधर्मस्त्वयाचरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्सं देवो न वर्षेताति । स
शन्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राव्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयामि च
त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् ।” इति । कथापात्रयोः कुलनामबन्धुत्वानां तयोरन्यतरस्य
ज्येष्ठमतिलङ्घ्य सिंहासनारोहणस्य च तुल्यत्वात्तस्मिन्कुले तन्नाम्नोस्तच्चरित्रयोर्वा
भ्रात्रोरन्ययोरप्रसिद्धत्वाच्च भारतप्रसिद्धावेवैतो देवापिशन्तनू इत्यत्र न कश्चित्संशयः ।

एतेनान्यश्चरित्रांशश्च दृढो भवति । महाभारते वृषाकंविशिपिविष्टनाम-
निर्वचनप्रस्तावे निरुक्तकारोऽयं यास्क उल्लिखितः । यास्कश्च देवापिचरित्रं पुरातनं
कथयति । कृष्णद्वैपायनश्चेन्महाभारतं समग्रमकरिष्यत् तर्हि भारतंचरित्रकालादतो-
वावाचीनं यास्कं कथमुदाहरिष्यत् ।

प्रकृतमनुसरामः । देवापेः सूक्ते त्रिवारं शन्तनोर्नोमोल्लिखितम् । वैद्यस्तु देवापेः
सूक्तमृङ्मन्त्रयुगसमाप्तिरयं कथयति । तत्र हेतुं पृच्छामः । दशममण्डलस्थत्वं
हेतुरिति चेत् । नायं हेतुः । अर्वाचामेव सूक्तानि दशमे मण्डले भवन्तीति
तर्कश्चिन्त्यः । अत्यन्तं प्राचीनानां दाक्षायण्या अदितेः, आदित्यस्य विवस्वतः,
वैवस्वतस्य यमस्य, यौवनाश्वस्य मान्धातुः, दाक्षराज्ञयुद्धनायकस्य सुदाम, वैन्यस्य
पृथोः, तथा तत्पितुर्वेनस्य, आङ्गिरसस्य बृहस्पतेः, औशीनस्य शिवेः, आप्त्यस्य त्रितस्य
सौम्यस्य बुधस्य, अन्येषां च सर्वसम्मतानां प्राचां सूक्तानि दशमे मण्डले एव
विद्यन्ते । तस्माद्देवापेः सूक्तं दशममण्डलस्थत्वादेव ऋङ्मन्त्रयुगसमाप्तिस्थं वक्तुम-
शक्यम् । भाषानवत्वं हेतुरित्तिचेत् देवापेः सूक्तस्य भाषाऽतोव प्राचीना । निदर्श-
नार्थं तस्मात्सूक्तात्कानिचित्पदानि साधुनिकप्रतिपादकानि दायन्ते । वृषाय वर्षय ।
आववृत्स्व प्रत्यागच्छ । द्युमतीं दीप्तिमतीम् । दिवो द्रप्सः वृष्टिः । समुद्रे अन्तरिक्षे ।
अमीवां रोगम् । अपसेध निवारय । अदीधेत् अन्वधायत् । रराणः रममाणः ।
शुशुचानः ज्वलन् । दुर्गहा दुर्गाणि ऋङ्मन्त्रयुगमध्यस्थानामिवेयं भाषा ।

न केवलं देवापिः पाण्डवाश्च ऋङ्मन्त्रयुगमध्यस्था इति साधयितुं लिङ्गान्तराणि
विद्यन्ते । छान्दोग्योपनिषदि पुरुषयज्ञविद्याप्रस्तावे—“तद्वैतद्वार आङ्गिरसः
कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वावाच” । इति देवकीपुत्रः कृष्णो घोरस्याङ्गिरसस्य पुरुष-
यज्ञविद्याशिष्य इत्युक्तम् । देवकीपुत्रः कृष्णश्च भारतप्रसिद्धो भगवान्कृष्णः ।
आङ्गिरसो घोरश्च ऋङ्मन्त्रकृतप्रसिद्धः । न केवलं घोरः तस्य पुत्रः कण्वः पौत्राः
प्रस्कण्व-मेध्यातिथि-पर्वत-नारदप्रभृतयश्च ऋङ्मन्त्रकृतः प्रसिद्धाः । तत्समकालिकः

श्रीकृष्णः श्रीकृष्णसमकालिकाः पाण्डवाश्च ऋक्मन्त्रयुगमध्यस्था इत्यनेन सिद्धयेत् । दुर्योधनसभां प्रति श्रीकृष्णेन सह मन्त्रकृतोः कण्वनारदयोर्गमनं च तमिमर्थं द्रढयति ।

इतश्च श्रीकृष्णः पाण्डवाश्च ऋक्मन्त्रयुगमध्यस्थाः । अनुशासनपर्वण्युपमन्युः श्रीकृष्णस्य गुरुकृत्यते । उपमन्युश्च वसिष्ठपुत्रस्य व्याघ्रपादः पुत्र इति तत्रैव पर्णव्यभिहितम् । तावेतौ व्याघ्रपादुपमन्यू ऋक्मन्त्रकृतौ प्रसिद्धौ । उभावपि वासिष्ठौ बढत्यनुक्रमणिकाकारः । एकं पुत्रत्वादपत्यमिति अन्यं पौत्रत्वाद्गोत्रापत्यमिति उपमन्युसमकालिकत्वात्कृष्णः कृष्णसमकालित्वात्पाण्डवाश्च ऋक्मन्त्रयुगमध्यस्था इत्यनेन सिद्धयेत् ।

इतश्च कृष्णार्जुनावृक्मन्त्रयुगमध्यस्थौ । शार्ङ्गाणां जरितुद्रोण-सारिस्तृक्त-स्तम्बमित्राणां भ्रातृणामार्यमाणेयमेकं सूक्तमृक्तसंहितायां दृश्यते । वनमध्यगास्ते वने समन्ततो बलन्तमग्निं स्वप्राणरक्षायै प्रार्थयन्ते । स तत्र विषयः । कृष्णार्जुनयोः खण्डववनदहने च चत्वार एतेऽग्निं स्तुत्वा रक्षिता अभूवन्निजि महाभारते विद्यते कथा । तत्र प्रथमस्य जरितुर्जरितारिरिति नामोच्यते । कालव्यत्यासेनैतादृशो नाम-व्यत्यासभावः सहजः । यथा सर्वत्र निगमे यस्तुर्वश उच्यते स सर्वत्र महाभारते पुराणेषु च तुर्वसुरभिधीयते । क्रमस्तु महाभारते जरितारि-स्तम्बमित्र-सारिस्तृक्त-द्रोणा इति । सम्भाव्या एव मुखान्मुखान्तरं गच्छत्स्वितिहासेष्वोदृशाः स्वल्पव्यत्यासाः । यथा भासकविर्भरतादपि लक्ष्मणमेव ज्यायांसं स्पष्टं वदति । रामायणे जन्मप्रकरणे भरतो ज्यायानुच्यते ।

आश्चर्यजननायान्यो विशेषस्तत्र महाभारतकविना योजितः । शार्ङ्गशब्दस्य पक्षिविशेषवाचकत्वमवकाशं लब्ध्वा तेन चत्वार एते ऋषयोऽजातपक्षः पक्ष्यर्भकाः कृताः । पितरं तु कश्चिदृषिमेवाह । अजातपक्षाणां पक्ष्यर्भकाणां तन्मातुः पक्षिण्याश्च प्रौढमनुष्यभाषया संवादः । अन्ततो वह्निभयान्मातर्युद्धीयानां स्वप्राणरक्षायै तेषां वह्निस्तवश्चेति महाभारते विशिष्टो विषयः । पौराणिकशिरोमणेः सौतेः कल्पनप्रपञ्चे नैतादृशः शिल्पविशेषो विस्मयकरः । वस्तुतस्ते शृङ्गनाम्न ऋषेर्गोत्रापत्यानि । न शार्ङ्गनामानः पक्षिणः । सर्वानुक्रमणिकानियमप्रकारेण सर्वत्र नाम्नामनन्तरं तत्तद्वेषेर्गोत्रकीर्तनमेव प्राप्तवसरं भवति । अनुक्तगोत्र आङ्गिरसो ज्ञेय इति परिभाषा । (अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रं पाणिनेः । सर्वानुक्रमणिकाकारमतेन गोत्रपदं वंशमात्र-परम् । न पारिभाषिकम् । तस्मात्पुत्रोऽपि तस्य गोत्रज एव भवति) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः जेता माधुच्छन्दसः मेधातिथिः काण्व इत्यादीन्युदाहरणानि । एवं जरित्रादयश्च शार्ङ्गाः । अन्यदास्त महाभारतकवेरीदृशाद्भुतकल्पने प्रयोजनम् । खण्डवे केचिदृषयश्च यदि स्युरर्जुनस्य तद्वनदाहो ग्रन्थपाठकानां पापकृत्यं भासेत । अनेन कल्पनेन तन्निराकरणं कृतम् ।

निगमे शास्त्रीणामग्निस्तुतौ द्वे द्वे ऋचावेकैकस्येत्यष्टावृचः सन्ति । महाभारते नोल्लङ्घ्ययाख्यातपाठानुसारेण विद्यन्ते त्रयोदशश्लोकाः । प्रथमस्य द्वौ । द्वितीयस्य त्रयः । तृतीयस्य त्रयः । चतुर्थस्य पञ्च । महाभारते प्रथमस्य श्लोकावेतौ भवतः—

“आत्माऽसि वायोर्ज्वलनं शरीरमसि वीरुधाम् ।
योनिरापश्च ते शुक्रं योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥
ऊष्वं चाधश्च सर्पन्ति पृष्ठतः पार्श्वतस्तथा ।
अर्धेषस्ते महावीर्यं रश्मयः सवितुर्यथा” ॥

आदिपर्व—१३२, ७, ८.

निगमे तु प्रथमस्य ऋचावेते—

“अयमग्ने जरितात्वे अभूदपि
सहसः सूनो न ह्यन्यदस्त्याप्यम् ।
भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त
आरे हिंसानामपदिद्युमा कृधि ॥
प्रवत्ते अग्ने जनिमा पितृयुतः
साचीव विश्वाभुवना न्यञ्जसे ।
प्रसप्तयः प्रसन्निषन्त नो धियः
पुरश्चरन्ति पशुपा इव स्मना” ॥

(ऋ. सं. १०, १४२, १, २. जरिता ॥)

सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलं च वायव्यमिति आत्माऽसि वायोरित्युक्तम् । न ह्यन्यदस्त्याप्यम् । त्वदिति शेषः । आप्यमम्मयम् । अन्यन्नास्ति । अस्य चिवरणम् “योनिरापश्च ते शुक्रं योनिस्त्वमसि चाम्भसः” इति । आप्यं प्राप्तव्यमित्यर्थोऽपि भवति । तथाऽपि अम्ममयमित्यर्थं कृत्वैव महाभारतकविर्भारतकविर्वा स्वस्तुतिं निगमार्थानुसारिणीं कृतवान् । शरीरमपि वीरुधामिति पादश्चास्यैवोपव्याख्यानं भवति । अन्यदधिकं मन्त्रे प्रथमे । तृतीये पादे अग्नेः रक्षकत्वसामर्थ्यं चतुर्थे रक्षाप्रार्थना चाभिधीयते । तत्र प्रार्थनाऽस्माभिर्लक्ष्योक्तव्या । हिंसानां हिंसकानां शत्रूणाम् । दिद्युमायुधं जातावेकवचनम् । आरे दूरे । अपाकृधि अपगतं कुरु । न केवलमग्निभयम् । शात्रवायुधपातभयं चानेन व्यज्यते ।

द्वितीये मन्त्रे “साचीव विश्वाभुवना न्यञ्जसे” इति पादः प्राधान्येन महाभारते द्वितीयश्लोके व्याख्यातः । साचीव सचमान इव सचनं च सहयोगः । विश्वा भुवनानि भूमिमन्तरालं दिवं च । न्यञ्जसे आक्रामसीत्यतिशयोक्तिः । प्र प्रकृष्टाः ।

सप्तयः किरणाः । सूर्याश्चा सप्तय उच्यन्ते । सूर्याश्चाश्च सूर्यकिरणेभ्यो नातिरिच्यन्ते । अत्र सूर्यकिरणानामग्निज्वालाणां च व्याप्तिसाधर्म्यादभेदेनाभिधानम् । प्र प्रकर्षेण सनिबन्त साधयन्ति सर्वतो गच्छन्तः स्वकीयं दहनकार्यं निर्वर्तयन्तीत्यर्थः । इममर्थं मनसि निधायैव रश्मयः सवितुर्यथेति महाभारतकविर्भारतकविर्वा वदति । अस्यामृचि प्रथमपादार्थः महाभारतकवेः कस्यचित्कथांशस्य कल्पनाय बीजमासीत् । हे अग्ने । पितृयतः अन्नमिच्छतः । ते जनिम प्रादुर्भावलक्षणं जन्म । प्रवत् अत्तव्यप्रवर्णं भवति । अत्र पितृयत इति पदलिङ्गेनाग्नेः खाण्डववनभक्षणाभिलाषस्तद्विषयेऽर्जुनसाहाय्यकप्रार्थनं चाकल्पिषातां महाभारतकविना । वस्तुतः पितृयत इत्यालङ्कारिकभाषा ।

द्वितीयस्य स्तुतौ निगम-महाभारतयोः सादृश्यमल्पमपि लक्ष्यकर्तव्यम् । तत्र प्रथममन्त्रे—

“मा ते हेति तविषीं चुकुधाम”

ऋ. मं. १०. १४२. द्रोणः ।

(हे अग्ने) ते तविषीं भयङ्करीम् । हेति ज्वालारूपमायुधम् । माचुकुधाम व्यतिकरेण शान्तीकुर्म इति तात्पर्यम् ॥

“यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।

तेन नः परिपाहि त्वमार्तान्नः शरणैषिणः ॥”

(आदि २३२. १०)

इति द्वितीयस्य स्तुतिश्लोके हेतय उक्ताः । तदिदं हेतिशब्दसादृश्यं स्तवयोरुभयोः ।

तृतीयस्य स्तवे निगमे—

“आत्वादय विश्वे वसवः सदन्तु ।”

ऋ. सं. १०. १४२. ६. सारिसृकः

इत्युपसंहारो भवति ।

त्वा अतीव भयङ्करतया वर्धमानं त्वाम् । अद्य सम्प्रति । विश्वे सर्वे । वसवः देवाः । आसदन्तु आशान्तिव्यर्थः । तव सर्वदेवात्मकं स्वरूपमेव व्यक्तं भवत्वस्मिन्वर्धमानरूपे न दाहकत्वगुणविशिष्टमुग्रं स्वरूपमिति तात्पर्यम् । महाभारते तु तृतीयस्य स्तवोऽग्नेः सर्वदेवात्मकत्वप्रतिपादकः । तदिदमत्र सादृश्यम् ।

महाभारते चतुर्थस्य स्तवे येऽन्त्यास्त्रयः श्लोकास्ते निगमस्तवेन नितान्तं तुल्याः । महाभारते यथा—

त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।
जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥
इदं वै सद्य तिम्रांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवास्माकं मास्मानथ विनाशय ॥
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन् हुताशन ।
परेण प्रेहि मुञ्चास्मां सागरस्य गृहानिव” ॥

आदि० २३२. १७. १९

निगमे यथा —

“अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्यं कृणुष्वेतः पथां तेन याहि वशां अनु ॥
आऽयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः ।
हृदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे” ॥

(क्र. सं. १०. १४२. ७. ८. स्ताम्बमित्रः)

एवं नामसादृश्यात्सन्दर्भसादृश्यात् स्तवसादृश्याच्च मन्त्रकृतः शाङ्गी एव
भारतोक्ताः शाङ्गी इति सिद्धयति । तस्मादङ्गमन्त्रकृतां काले पाण्डवा आसन्निति
सिद्धयेत् । कृष्णसहायस्याजुनस्य पाण्डववनदहनकारकत्वं हि प्रसिद्धम् ॥

इतश्च पाण्डवा ऋङ्मन्त्रयुगमध्यस्थाः । पाण्डवानां पुरोहितो धौम्यो
यत्सुप्रसिद्धस्य मन्त्रकृतो देवलस्य भ्रातोच्यते ॥

“यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।

धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छथ” ॥ इति ॥

इतश्च पाण्डवानां कालोऽतीव पुरातनः—

“गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।

आचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥”

(आदि० ६०. २३)

श्रवणाणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥”

(आदि. ६१-१६.)

इति महाभारतवचनयोरेकत्र हि भारतचरित्रं पुरातन इतिहास उच्यते;
अन्यत्र पुराणम् ॥

इतश्च पाण्डवा ऋक्मन्त्रयुगस्थाः ॥

यदनुशासनपर्वणि कृष्णवंशावलीप्रस्तावे (१४७) श्रीकृष्णो यदोः सप्तमः पुरुष उच्यते कूटस्थादारभ्य गणनायाम् । न केवलं यदुः । यदोवैद्याश्च पुरातनैर्मन्त्र-
कृद्भिरुल्लिख्यन्ते ॥

नितुर्वशं नि याद्रं शिवीहि.

(ऋ. ७. १९. ७ वसिष्ठः)

श्रवसा याद्रं जनम्”

(ऋ. सं. ८. ६. ४७ वत्सः)

“यदिन्द्रगनी यदुषु तुर्वशेषु यद्वृष्वनुषु पूरुषुस्थः”

(ऋ. सं. १. १०८. ८. कुत्सः)

इत्यादौ । यदोः कृष्णस्य च मध्ये पञ्च पुरुषा एव गताः । प्राञ्चश्चोदाहरन्ति यदुवैद्यान् । तस्माच्छ्रीकृष्णं तत्समकालिकान्पाण्डवांश्च ऋक्मन्त्रयुगादर्वाचीनान्वक्तुं प्रयत्नो बलवत्प्रमाणविरोधी ॥

अन्यतरिशोध्य प्रकटितमाचार्यचिन्तामणिना । मेगस्तनीसनामको यवन-
पण्डितश्चन्द्रगुप्तस्य काले प्रसिद्धा पुरातनराजवंशावलीं तेषां कालं चाधिकृत्य
स्वकीये ग्रन्थे खिलं लिखितवान् । यद्यपि स ग्रन्थः सम्प्रति नोपलभ्यते तथाऽपि
तद्ग्रन्थादरायनो नाम पण्डितो यदुधृत्य प्रकाशितवान् तदधुनोपलभ्यते । तत्रैवं
किल लिखितम् ।

“दक्षात्प्रभृति चन्द्रगुप्तपर्यन्तं १६३ राजानः । तेषां राज्यकालमानं ६०४२
वर्षाणि भवन्ति परन्तु तन्मध्ये त्रिवारं लाकसत्तात्मकं राज्यमासोत् । एकदा १
वर्षम् । एकदा ३०० वर्षाणि । एकदा १२० वर्षाणि च । अपि च दक्षात्कृष्णः
पञ्चदशः पुरुषः । एवं भारतीया वदन्ति ॥

अनुशासनपर्वोक्तम्, विश्वसनीयप्राचीनविदेशीयपण्डितज्ञातं तत्काल-
भारतीयपण्डितमतं च समरसे भवतः । तस्मादेव विषयः सुतरां विश्वसनीयः ।
अनुशासनपर्वोक्ता वंशावली नोचैर्दीयते—

१. दक्षाददितेः । २. अदितेर्विवस्वान् । ३. विवस्वनो मनुः । ४. मनोरिला ।
५. इलायाः पुरुरवाः । ६. पुरुरवस आयुः । ७. आयुषो नहुषः । ८. नहुषाद्ययातिः ।
९. ययातेर्यदुः । १०. यदोः क्रोष्टा । ११. क्रोष्टुवृजिनोवान् । १२. वृजिनीवत
उषङ्गुः । १३. उषङ्गोः शूरः । १४. शूराद्वसुदेवः । १५. वसुदेवात्कृष्णः । इयं
कूटस्थं विहाय गणना यथावैद्यमतम् । पञ्चम्यर्थमाद्यावधि मर्यादां कुर्म्येदीदृशी
गणना सिद्ध्येत् । अभिव्याप्य गणयामश्चेत्कूटस्थस्य न विसर्जनम् । राजप्रकरणाद्-
दक्षात्पञ्चदशो राजा कृष्ण इति च वक्तुं शक्यते । पक्षे तस्मिन्नदितेः पालकत्वा-

भावाददक्षात्पञ्चदशो राजा कृष्णः । आद्यमभिव्याप्यैवात्र गणनम् । हरिवंशोक्तवंशा-
वल्यां कूटस्थेन सहैव गणने दक्षात्कृष्णः पञ्चदशो भवति । एवंत्रिधा सङ्कतिरस्ति
सामरस्यप्रकरणाय । हरिवंशोक्तवंशावल्यां वृजिनीबहुषंगोः स्थाने देवमीदुष एकः
कथितः । अन्यत्समानम् ।

प्रकृतमनुसरामः । आचार्यवैद्यः कृष्णाच्चन्द्रगुप्तपर्यन्तानां १३८ राज्ञामेकैकस्य
विंशतिवर्षाणीति विधया स्वकीयकलियुगारम्भकालाय कृष्णमानयते । तत्रैकं विस्मृतं
तत्रभवता । एकैकस्य त्रिंशतिवर्षाणीति विधया यः कालः प्राप्तस्तेन लोकसत्तात्मक-
राज्यवर्षाणि ४२१ योजयितव्यानि । तदा कलियुगारम्भात्समादचतुःशतवर्षात्प्रगेव
कृष्णस्य कालः प्रसज्यते । तदा निजो वादः पतितः स्यात् । तदास्ताम् ॥

यवनपण्डितोक्तदिशा दक्षकालोऽस्माभिर्ज्ञातः । चन्द्रगुप्ताद्दक्षः ६०४२
वर्षमिते काले बभूवेति । एवं च दक्षस्य काल ईशपुत्रशकात्पूर्वं ६३३२ वर्षमिते
भवति । चन्द्रगुप्तो हि ई. पू. ३२० वर्षमिते काले बभूव । दाक्षायण्या अदितेः,
आदित्यस्य विवस्वतः, वैवस्वतस्य मनोः, ऐलस्य पुरूरवसः, आयुषस्य नहुषः,
नाहुषस्य ययातेश्च मन्त्रदर्शनानि ऋग्वेदसंहितायां दृश्यन्ते । ऋग्मन्त्रयुगादि-
स्थास्ते । अथ पाण्डवानां कालो ज्ञातव्यः । सामान्यतो ज्ञातमृग्मन्त्रयुगस्था इति ।
तेन न तृप्तिं गच्छेयुः शोधकाः । विशेषं ते जिज्ञासन्ते । अत्रेदं ब्रूमः । ऋग्मन्त्र-
युगमध्यस्थाः पाण्डवाः । तत्कालविशेषज्ञानायमे ऋचौ भवतः—

“अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रानु प्रवाच्यं

सध्रीचीना निवावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी” ॥

सुपर्णा एत आसते मन्व आरोधने दिवः ।

ते सेधन्ति पथो वृकं

तरन्तं यद्दतीरयो वित्तं मे अस्य रोदसी” ।

(ऋ. सं. १, १०, ५, १०, ११, कुसः)

अमी । ये । पञ्च । उक्ष्णः सेचकाः नक्षत्रात्मकवृषभाः सेचकत्वं च वृष्टि-
हेतुत्वात् । महः महत्याः । दिवः आकाशस्य । मध्ये । तस्थुः तिष्ठन्ति वर्तमानार्थे
लिट् छन्दसि सर्वार्थकत्वाद्भूतार्थकलकाराणाम् । सध्रीचीनाः सहाज्जन्तस्ते । देवत्राः
देवयाने मार्गे । प्रवाच्यं परमकाष्ठागतत्वात्प्रशंसनीयमादित्यम् उत्तरायणान्तसूर्य-
मित्यर्थः । नि + ववृतुः निवर्तयन्ति मार्गात् वर्तमानार्थे लिट् । अस्य इमं कूपे पतितं
माम् द्वितीयार्थं पृष्टी । रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ वित्तं जानीतम् । दक्षिणायनस्या-
गमनाद्दृष्टिर्भवेत् । तदा कूपपतितस्य विपत्प्रसज्येत । तां निवारयतमित्यर्थः ॥

देवत्रेयस्य देवयानमार्गार्थकत्वे प्रयोगान्तरं पश्यत—

“उद्धृतं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिसत्तमम् ॥”

(ऋ. सं. १. ५०. १०. प्रसङ्गः)

देवत्रा देवयानमार्गे उत्तरम् उत्तरदिगगतं ज्योतिः । सूर्यम् । पश्यन्त इति योजना ॥

अनन्तरायामृचि “आरोहन्नुत्तरां दिवम्” इत्येतमेवार्थं पुनरनुवदति । कुत्सस्य काले कस्यचित्पञ्चतारस्य नक्षत्रस्य सूर्ययोगे दक्षिणायननिष्पत्तिरित्यनेन वार्यते ॥

अथ द्वितीयमन्त्रार्थः । दिवः मध्ये । आरोधने नक्षत्रधारके प्रदेशे । क्रान्तिवृत्त इत्यर्थः । एते प्रागुक्ताः पञ्च । सुपर्णाः नक्षत्रात्मकगरुडाः । नक्षत्राणां वृषभत्वेन गरुडत्वेन च निगौर्याध्यवसानमालङ्कारिकम् । आसते तिष्ठन्ति । ते । यद्गतीः महतीः । अपः आकाशम् । तरन्तम् । वृकं सर्वस्यादातारमुत्तरायणसूर्यम् । पथः मार्गात् । सेधन्ति निषेधन्ति निवारयन्तीत्यर्थः । चतुर्थपादार्थः प्राग्वत् । पूर्वमन्त्रार्थ एवात्र भङ्गयन्तरेणोक्तः । वृकशब्दं यास्कः सूर्यवाचकत्वेनापि निर्वक्ति । मन्त्रद्वयस्य सायणीयार्थो न विमर्शसह इत्युपेक्षितः ॥

हस्तर्क्षे पञ्चतारं प्रसिद्धम् । तदेवात्र पञ्चोक्षणः सुपर्णा इति पदाभ्यामुच्यते । एतत्समर्थयितुं लिङ्गे च द्वे भवतः । दक्षिणायनं कृष्णः पक्षश्च पित्र्यावित्यत्र न कश्चित्संशयः एवं स्थिते दक्षिणायने यः प्रथमोपस्थितः पक्षः स एव कर्मसु पितृपक्ष वक्तुं योग्यः । सम्प्रति भाद्रपदकृष्णपक्षः पितृपक्ष उच्यते । स आर्याणां पुरातने काले दक्षिणायने प्रथमोपस्थितः कृष्णपक्ष इत्यनेनोहितुं शक्यते । अयं च कालसमावेशो हस्तर्क्षे दक्षिणायनप्रवेश एवोपपन्नतरो भवेत् । अथान्यलिङ्गम् । हस्तारम्भे दक्षिणायनप्रवेशश्चेदाद्रीद्वितीयपादे वसन्तसम्पातः स्यात् । यत्र वसन्तसम्पान्तस्तत्प्रथमं नक्षत्रं वदन्ति । यथा कृत्तिकां मध्यकाले यथाचाश्विनीमघाचीनकाले । एवं स्थितेऽद्याप्युत्तरदेशप्रसिद्धेऽष्टोत्तरीयनामकदशाविशेषे भवत्याद्रीनक्षत्रमारम्भकम् । यथा विंशोत्तरीनामके कृत्तिका । एतदनुमापकं प्राचामार्याणां कदाचित्प्रसिद्धे काले प्रथमं नक्षत्रमगण्यताद्रीति विषये । स चोदाहृत ऋङ्मन्त्रप्रोक्तकाल इति ब्रूमः । एतलिङ्गद्वयं हस्तर्क्षे सूर्ये दक्षिणायनमभूत्प्रसिद्धे कदाचित्प्राचां काल इत्येव बोधयताम् । तथाऽपि तादृशप्रसिद्धकालस्योदाहृतात्कालादन्यत्वं दुर्वचम् । उदाहृतः काल एव प्रायो महर्षीणां विज्ञानविकासकालः । एतत्कमशः पाठकानां स्पष्टं भवेत् ॥

ननु प्राचां काले बसन्तसम्पात एवोत्तरायणारम्भः । शरत्सम्पात एव दक्षिणायनारम्भः । न सूर्यस्येतस्ततो मार्गनिवृत्ताविति चेत् । नैतद्विद्यम् । उत्तरायणं नामोत्तरां दिशं प्रति गतिः नोत्तरदिशि स्थितिः । दक्षिणायनं नाम दक्षिणां दिशं प्रति गतिः न दक्षिणदिशि स्थितिः भवतु नाम प्राचां व्यवहारे उत्तरः प्रदेशो देव-यानाध्वा दक्षिणश्च पितृयाणः । तथाऽप्ययनविषये नास्ति प्राचां नव्यानां च मतभेदः । मन्त्रयोर्मार्गतो निवर्तनमेवोच्यते नातिक्रमणम् । तस्मान्नास्ति विरोधः ॥

हस्तर्क्षे सूर्ये स्थिते कुत्सस्य काले दक्षिणायननिष्पत्तिरिति स्थितम् । यः श्रीकृष्णस्य गुरुर्घोरः तस्य पुत्रं कण्वम्—“याभिः कण्वं प्रसिषासन्तमावतम् ।”

(ऋ. सं. १. ११२. ५. कुत्सः)

इति कुत्स उदाहरति । कण्वपुत्रौ मेधातिथि-मेध्यातिथी—“वह्नुकुत्समा-र्जुनेयं शतक्रतुः ।”

(ऋ. सं. ८. १. मेधातिथि-मेध्यातिथी)

इति कुत्समुदाहरतः । तस्मात्कुत्सः कण्वसमकालिक इति श्रीकृष्णसम-कालिकश्च भवति । तत्कुत्सस्य मन्त्राभ्यां यः कालो ज्ञातः स श्रीकृष्णस्येति वक्तुं शक्यते । उत्तरत्र कुत्सस्य प्रत्यक्षं भागतकथासम्बन्धं निरूपयिष्यामः । एतावदलं प्रकृते भारतचरित्रकालनिरूपणायोदाहरणम् ॥

एतं च कालनिर्णयं प्रमाणान्तरेण स्थिरीकुर्मः प्रतिपाद्यशुद्धये । अस्त्यन्यः कालनिर्णायकः शिलालेखः प्रथमे मण्डले ।

“सुषुण्वांस ऋभवस्तदपृच्छत त्वां ?

अगोह्य क इदं नो अबूबुधत् ।

श्वानं बस्तो बोधयितारमब्रवीत्—

‘द्विस्संवत्सर इदमद्या व्यख्यत’ ॥

(ऋ. सं. १. १६१. १३. दीर्घतमाः)

सुषुण्वांसः निद्रिताः हेमन्त-शिशिरयोर्मन्दप्रतापत्वेन निद्रिता इव स्थिताः । ऋभवः रश्म्यात्मकाः । तत् । अपृच्छत । सूर्यमिति शेषः प्रकरणात् । अथ प्रश्न-स्वरूपमुच्यते । अगोह्य हे अगोपनीय । नः । इदं ज्योतिः । कः । अबूबुधत् बोधयेत् लिङ्गार्थं लुङ् । बस्तः मेषः सूर्य एवात्र मेषत्वेन रूपकातिशयेनोच्यते । श्वानम् । बोधयितारम् । अब्रवीत् । अद्य । संवत्सरे संवत्सरे पूर्णे इदं जगत् । व्यख्यत प्रकाशयत । ऋभव इति सम्बुद्धेरनुवृत्तिः । मान्द्यापगमेन जगतः प्रकाशनं सूर्य-किरणानामुपपन्नं बसन्ते । अत्र श्वा आर्द्रानक्षत्रनिकटवर्ति व्याधनक्षत्रम् । आर्द्रा-

पुनर्वसुनक्षत्रयोर्मध्ये तस्य स्थितिः । तस्य कौनिसमैजरसंज्ञा पाश्चात्यभाषायाम् । कान् संज्ञा यवनभाषायाम् । कान् शब्दः श्वन् शब्दभवः । तस्मात्तदेवं नक्षत्रं श्वेति मन्त्रे कथितमिति तर्कः सरलः । दशमे मण्डले पितृमेवे यौ यमस्य श्वानौ कथितौ तयोरेयं प्रथमः । अन्यः पुनर्वसुनक्षत्रव्यूहे विद्यते । तस्य कौनिसमैजरसंज्ञा पाश्चात्यभाषायाम् । प्रोकान् संज्ञा यवनभाषायाम् । प्रोकान् शब्दः परश्वन् शब्दभवः ॥

मृगव्याधं रुद्रं चाभिन्नौ स्पष्टं वदत्यैतरेयब्राह्मणम् । तस्मात्प्राचां काले व्याध-
नक्षत्रमेव रुद्रदेवताकाद्रीनक्षत्रमगण्यतेति चानुमातुं शक्यते । व्याधाद्रीनक्षत्रयो-
र्भेदपक्षे वा आद्रीनक्षत्रस्य एव भवति न मृगशीर्षान्तिकस्थः ॥

केचिदेतामृचमेवं व्याचक्षते—“सुषुण्वांसः सौरवर्षाच्चान्द्रवर्षस्य द्वादशदिनो-
नत्वात्तेषु दिनेषु कार्याभावाद्भिद्रिताः ऋभवः ऋतवः । तदपृच्छत सूर्यम् । अगोह्य क
इदं नो अबूबुधत्पुनः क्रियादानेनेति । वस्तः मेषः (सूर्यः) श्वानम् । श्वाकृतिं
नक्षत्रव्यूहम् । बोधयितारमब्रवीत् । अद्य सम्बत्सरे पूर्णे इदं जगत् व्यख्यत प्रकाश-
यतेति । अस्मिन्पक्षे बह्व्यो विप्रतिपत्तयो भवन्ति । भवतु नाम सौर-चान्द्रमान-
योर्द्वादशदिनव्यत्यासः । तथाऽपि न कस्मिंश्चित्सम्बत्सरे द्वादश दिनानि ऋतुषट्-
काद्बहिः क्रियन्ते । मानद्वयसामरस्यायाधिकमासः क्रियते । यदि मन्त्रे ऋतूनां
विश्रान्तिरेव सुषुण्वांस इति पदेन विवक्षिता तर्हि अधिकमास एव तत्रोपस्थितः
स्यान्न दिनद्वादशकं संवत्सरान्तस्थम् । संवत्सरान्तस्थस्य दिनद्वादशकस्य शिशिरा-
न्तर्गतत्वमेव दृश्यते । इयं चान्द्रमानेन मासद्वयमृतुरिति पक्षे विप्रतिपत्तिः । सौर-
मासद्वयेन ऋतुग्रहणे न कदाचिद्विश्रान्तिः । अपि च ऋतवः एकैको मासद्वयं
पृथक्कर्म कुर्वन्ति । तदा एकैकस्य ऋतोः दश दश मासाः विश्रान्तिकालो मिलेत् ।
नास्ति सर्वेषां विश्रान्तिरेकदा । न वा सर्वेषामेकदा प्रबोधः । भवतां समन्वये सर्वेषां
द्वादशदिनानि विश्रान्तिः । वसन्तसम्पाते सर्वेषां पुनः प्रबोधः । कथमेतदुपपद्यते ?
वसन्तसम्पाते वसन्त एक एव प्रबुद्धो भवेत् । न षडृतवः । तस्माद्रश्मय एवात्र
ऋभवः । न ऋतवः ॥

प्रकृतमनुसरामः । यदा हस्तगते सूर्ये दक्षिणायनं तदानीमाद्रीगते वसन्त-
सम्पात इति कौत्स-दीर्घतमसयोर्दशानयोः सामरस्यम् । दीर्घतमाश्र कक्षीवतः रिता ।
कक्षीवान्कुत्सश्च समकालिकौ ।

“कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वन्” ।

(ऋ. सं. १.१२१.९. कक्षीवान्) ॥

इति कक्षीवान्कुत्समुदाहरति ।

“कक्षीवन्तं स्तोतारं याभिरावृतम्” ॥

(ऋ. सं. १.११२.११. कुत्सः)

इति कुत्सः कक्षीवन्तमुदाहरति तस्मात्कुत्सो दीर्घतमसः किञ्चिद्देवार्वाचीन इति तद्दर्शनयोः सूचितः कालः परस्परं समरसश्चेद्युक्तं तत् ।

ननु प्राचां संवत्सरारम्भो न वसन्ते । अपितु शरदि ॥

“शतं जीव शरदो वर्षमानः क्षतं हेमन्तामृतमु वसन्तान्”

इति मन्त्रे शरदादिऋतुक्रमाभिधानमत्र लिङ्गमिति चेत् । अस्मिन्पक्षेऽपि नास्माकं क्षतिः । तस्मिन्प्रसिद्धे प्राचां काले मार्गशीर्षे शरत्सम्पातोऽभूदिति ब्रूमः । भाद्रपदे दक्षिणायनप्रवेशे मार्गशीर्षे शरत्सम्पातीत्यत्र न कस्यापि विवादः । ननु ते तस्मिन्प्रसिद्धकाले मार्गशीर्षे शरत्सम्पातोऽभूदित्यत्र किं गमकमिति चेत् मार्गशीर्षस्या-
ग्रहायणिकत्वप्रसिद्धिरेवात्र लिङ्गम् । अग्रे हायनस्य भवं नक्षत्रमाग्रहायणम् । हायनाग्रं नाम हायनसमाप्तिदिनम् । वृक्षाग्रमित्यादाविवाग्रशब्दस्यार्थः । तथाग्रहायणं नक्षत्रं मृगशीर्षं भवति । आग्रहायणेन युक्ता पौर्णमास्याग्रहायणी । आग्रहायण्यस्या-
मित्याग्रहायणिकः । संवत्सरसमापकनक्षत्रयुक्तपूर्णिमावान्मास इत्यर्थः । एतेन प्राचां प्रसिद्धे काले मार्गशीर्षे मास्यार्द्रायां संवत्सरारम्भ इति व्यज्यते । केचिदाग्रहायण-
पदस्य मूलमाग्रयणपदं वदन्ति अग्रे अयनस्य भवमाग्रयणम् । आग्रायणमेव दीर्घस्य
ह्रस्वत्वविकारादाग्रयणमिति व्युत्पत्तिः । तस्मिन्पक्षेऽपि नास्माकं हानिः । तदानीमय-
नज्ञानं संवत्सरपरं कुर्मः ।

ननु शरत्सम्पातस्य संवत्सरारम्भकत्वं मार्गशीर्षमास्यार्द्रायाः संवत्सरारम्भ-
कत्वविरोधीति चेत् न । पञ्चसंवत्सरात्मकयुगारम्भे प्राचीनस्थूलगणितप्रकारेण
द्वयोः सामरस्यात् । अन्यदा शरत्सम्पातः सौरसंवत्सरारम्भकः आर्द्राचान्द्रसंवत्स-
रारम्भकेति सङ्गतिः । अस्मिन्पक्षे ब्राह्मणकालमारभ्य वसन्तः संवत्सरारम्भकोऽ-
भूदिति समाधानम् ।

नन्वास्मिन्पक्षे तव सुषुष्णांस इति मन्त्रो विरोधीति चेत् । न । तदा तस्यार्थ-
मन्यथा कुर्मः ।

निद्रिताः वर्षाकाले जलदाच्छादनवशात् निद्रिता इव स्थिताः ऋभवः हे
रश्मयः । तदपृच्छत सूर्यम् । अगोह्य क इदं नो अबुबुधदिति । वस्तुः शानं वायुं
कालं वा बोधयितारमब्रवीत् । संवत्सर इदमद्य व्यस्यतेति । प्रावृष्टन्तवायुर्मैधानपोह्य
युष्मान्बोधयतीति वायुपक्षे । मातरिश्चन एकदेशग्रहणं श्वेति । कालपक्षेऽर्थ-
सङ्गतिर्व्यक्ता । सर्वान्वनस्पतीन्स्वादन्मेषश्चरति सर्वान्वनस्पतीन्विशोषयँत्सूर्यः ।
तन्मेष-सूर्ययोः सादृश्यम् । प्राणिनः स्वादन् श्वा (अरण्यश्वा) चरति । प्राणिनः
स्वादन् कालः । तच्छूर्यकालयोः सादृश्यम् । एवं संवत्सरस्य शारदारम्भत्वपक्षेऽपि
नास्माकं कालनिरूपणे प्रतिबन्धः ।

प्रकृतमनुसरामः । किं प्राचां नक्षत्राणि समविभक्तप्रदेशपराणि यथैकैकस्य नक्षत्रस्य त्रयोदशांशा विंशतिः कला इति । उताहो दृङ्मात्रज्ञातानि तारात्मकानि । तारात्मकान्येवेत्याह । प्राचां नाक्षत्रगणितज्ञानस्यासम्भवात् । नैष साधुस्तर्कः । वेदाङ्गज्योतिषे सार्वार्ध्वे दक्षिणायनं प्रोच्यते । नाक्षत्रगणितज्ञानं विना कथमर्ध-विभागोपपत्तिः ? सर्वेषु ब्राह्मणेषु नक्षत्रेष्वचरणीयानि कर्माणि विधीयन्ते । तत्र नक्षत्रशब्देन नाक्षत्रं दिनमेकैकं गम्यते । नाक्षत्रगणितज्ञानं विना कथं नाक्षत्रदिन-ज्ञानम् ? ऋक्संहितायामपि—

“अघासु हन्यन्ते गावः”

इत्यादौ नाक्षत्रदिनोलेखो दृश्यते नक्षत्रगणितज्ञानं विना दिनस्य नक्षत्रवाचक-पदेन व्यवहार एव नोपपद्यते । तस्मात्प्राचामपि नक्षत्राणि समविभक्तप्रदेश-पराणीति वक्तव्यम् । तत्तत्प्रदेशान्तर्गतत्वात्तत्रनक्षत्रस्य तत्तन्नक्षत्रशब्दैस्तत्प्रदेशस्य व्यवहार उपपद्यते ।

कनिष्ठरीत्या हस्तादौ दक्षिणायनप्रवेशश्चेदार्द्राद्वितीयपादे वसन्तपातो भवेत् । अश्विन्यादीनां पञ्चानामृक्षाणामार्द्राप्रथमपादस्य च मिलित्वांशाः सप्ततिः (७०) साम्प्रतिकाः (१९३६) अयनांशाः किञ्चिद्नक्षत्रयोर्विंशतिः एवं साम्प्रतिकात्काला-त्कुत्सस्य कालः ६६९६ वर्षाणीति स्थूलगणितेन सिद्ध्यति । ईशपुत्रशकात्पूर्वं ४७६१ वर्षाणि भवन्ति । चन्द्रगुप्तात्पूर्वं ४४४१ वर्षाणि भवेयुः । इतोऽप्यर्वाचीनं कालं प्रति भारतचरित्रकालो नेतुमशक्यः ।

चन्द्रगुप्तात्पूर्वेषु लोकसत्तात्मकराज्यवर्षाणि यदि तष्टानि कुर्मः तर्हि ४०२० वर्षाणि शेषाणि भवेयुः । तावन्ति वर्षाणि १३८ पुरुषाणां लब्धानि । एकैकस्य किञ्चिद्नूनानि त्रिंशद्वर्षाणि मिलितानि । चन्द्रगुप्तसन्निकृष्टकाले एतावतां वर्षाणामेकैकस्य पुरुषस्य किञ्चिदधिकत्वेऽपि ऋङ्मन्त्रयुगकालशेषे यजुर्ब्राह्मणार्थर्ववेदोपनिषदां च काले पुरुषाणां दीर्घायुष्मात्तेषां विवाहकालस्य च त्रिंशद्वर्षसमाप्तेरनन्तरमेव सम्भाव्य-त्वाद्विवाहादनन्तरमप्यलौकिकशक्तिसम्पादकब्रतार्थं ब्रह्मचर्यसम्भवाच्च तावन्ति वर्षाणि न्यूनान्येव भवेयुः । तस्मान्न काचिदनुपपत्तिः ।

चतुर्थ प्रकरणम्

(१) व्यासकालविचारः

भारतकथाकाल ऋङ्गान्त्रयुगमध्यस्थ इति निरूपितम् । भूयश्च निरूपयिष्यामश्चरित्रविचारसन्दर्भे । अस्मिन्प्रकरणे यथाप्रतिज्ञं जयेतिहासकृतो व्यासस्य कालो विचार्यते ।

ऋग्यजुःसामाथर्वाणां वेदानामविभक्तानां विभागकृद्देव्यासः कृष्णद्वैपायन इति महाभारते पुराणेषु च कथ्यते । मन्त्रात्मकवेदानामित्येकः पक्षः । सत्राह्वाना-
नामित्यपरः । आद्ये पक्षे सर्ववेदमन्त्रप्रादुर्भावादनन्तरो व्यासस्य कालः । द्वितीये पक्षे ततोऽप्यर्वाचीनः । भवतु प्रथम एव पक्षः । तथापि व्यासो न पाण्डवसम-
कालिकः । पाण्डवा ऋङ्गान्त्रयुगमध्यस्थाः । व्यासोऽथर्ववेदरचनादप्यनन्तरः । कथं तेपामिव समकालिकः स्यात् । भाषाशोधनेऽपि सोऽयमंशः सिद्धो भवति । ऋङ्गान्त्र-
भाषा सामान्यतः संस्कृतभाषाभिज्ञेन भेतुमशक्या । अधुनातनासंस्कृतादतीव विलक्षणा । भारतभाषा सर्वाऽपि सुबोधा भवति सामान्यतो व्युत्पन्नानाम् । अधुना-
तनसंस्कृतस्यातीव सन्निकृष्टा । एवंस्थिते कथं भारतकारो मन्त्रकृतसमकालिको वक्तुं शक्यः । छन्दोविचितिशोधनेऽपि सोऽयमंशः सिद्धो भवति । भारते प्रायेण दृष्टान्यानुष्टुभानि वृत्तानि सर्वथा ऋगनुष्टुब्बिलक्षणानि । प्रायः पध्यावक्त्रश्लोक-
लक्षणं भारतानुष्टुप्सु दृश्यते । सम-विषमपादयोर्व्यत्यासस्तत्र नियतः । ऋगनुष्टुप्सु न कश्चिदस्ति नियमः । वैदिकानि गायत्रौष्णिह-बार्हतपाङ्क्तानि वृत्तानि न सन्त्येव भारते । त्रैष्टुभानि तु भारतवृत्तानि यद्यप्यधुनातनवाङ्मयत्रैष्टुभवृत्तेभ्यो विलक्षणानि भवन्ति तथाऽपि ऋक्संहितात्रैष्टुभवृत्तसजातीयानि न भवन्ति ।

ननु शाक्त्यस्य पराशरस्य पुत्रः कृष्णः । पराशरश्च सुप्रसिद्धो मन्त्रद्रष्टा । दाशतयीषु प्रथमे मण्डले तस्य नव सूक्तानि सन्ति । तस्मात्कृष्णोऽपि ऋङ्गमन्त्रयुगस्थ एव भवितुमर्हति नोपनिषद्ग्रन्थः । एवं कृष्णस्य धृतराष्ट्र-पाण्डुजनकत्वं च भारता-
क्तमुपपद्येतेति चेत् । उच्यते । अन्य एव शक्तैः पौत्रात्कृष्णाद्भारतकारः कृष्णः । अयमपि पराशर्यो भवति । अस्य पिता पराशरस्तु मन्त्रकृतः पराशरादन्यः । आयुर्वेदोपदेशिकस्यात्रेयस्य पुनर्वसोः शिष्यः । अत्रायं चरकसंहितास्यः श्लोको भवति—

श्लो० “अग्निवेशश्च भेडश्च जातूकर्णः पराशरः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥”

चरकसंहिता च चरकेण प्रतिसंस्कृतमग्निवेशकृतं तन्त्रं भवति । “अग्निवेश-
कृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते” इति वचनात् । प्रतिसंस्कृते ग्रन्थे मूलं बहुभिरवय-
वैर्गर्भगतं तिष्ठेदित्यत्र न कश्चित्संशयः । तस्माच्चरकसंहितायामग्निवेशस्य भाषाऽप्य-
स्तीति वक्तव्यम् । चरकसंहितायाः सर्वा च भाषा ऋग्वेदमन्त्रसंहिताभाषातः
सुतरामर्वाचीना ॥ तेनाग्निवेशस्य सन्नद्धाचारी पराशरो न मन्त्रद्रष्टा पराशर इति
निश्चेतुं शक्यते । अस्य पराशरस्य जतूकर्णः सन्नद्धाचारी । जतूकर्णस्य पुत्रो जातू-
कर्ण्यः । पुराणानि द्वैपायनं जातूकर्ण्यपुरःसरं वदन्ति । इदमपि लिङ्गं द्वैपायनो
द्वितीयपराशरस्यैव पुत्र इत्यत्र विषये । नामसादृश्यभ्रान्तः सौतिर्द्वैपायनमृग्युगस्थ-
पराशरपुत्रत्वेन वर्णितवान् ।

अन्यथास्ति लिङ्गं द्वैपायनो द्वितीयपराशर पुत्र एव न मन्त्रकृतपराशरपुत्र
इत्यत्र विषये । महाभारतकारस्तु द्वैपायननामव्युत्पत्तिविषये द्वीपभवत्त्वाद्द्वैपायन
इति भवार्थे तद्धितप्रत्ययं मन्यते । महाभारतकारादपि प्राचीनः पाणिनिस्तु गोत्रा-
पत्यमित्यर्थे द्वीपशब्दात्तद्धितं विदधाति । “नडादिभ्यः फक्” (४. १. १९.) इति
सूत्रे नडादिगणे द्वीपशब्दं पठति । द्वीपस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे फक् कृते फस्यायनादे-
शाद्वैपायन इति रूपं सिद्धयेत् । यदि कृष्णद्वैपायनः प्रथमपराशरस्य पुत्रस्तर्हि
द्वीपस्य गोत्रापत्यमित्यर्थो नान्वितः स्यात् । वसिष्ठो हि न द्वीपः । शक्तिश्च न
द्वीपः । द्वितीयपराशरस्य चेतुत्रो द्वीपो नाम तस्य पूर्वजोऽनुमातुं शक्यः ।

अयं च द्वैपायनो व्यासो ब्राह्मणैकदेशभूताभ्य उपनिषद्भ्यः प्राचीन इति
गम्यते । यत्तासु ब्रह्मलोकः परमगन्तव्यलोकत्वेनोच्यते । सर्गः (इन्द्रलोकः)
ततोऽपकृष्ट एव लोकस्तन्मतेन । पश्यत बृहदारण्यके जनकसदसि गार्गीप्रश्ने याज्ञ-
वल्क्यकृतं लोकव्याख्यानम् । भारतमूलसंहितायां तु भीष्मस्वर्गारोहण-युधिष्ठिरस्वर्गा-
रोहणाभ्यां लिङ्गाभ्याम्—

“ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषाऽन्वितम् ।

तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनैव सूचितम् ॥”

ख० ४. २.

इत्यादिभिः श्लोकैः स्वर्गरूढस्य युधिष्ठिरस्य तत्रैव कृष्णदर्शनोक्तेः कृष्ण-
स्यान्ततः स्वर्गप्राप्तेरेव लिङ्गाच्च स्वर्गस्यैव परमगन्तव्यत्वं सूच्यते । यदि व्यास
उपनिषदनन्तरकालिकोऽभविष्यत्स्वर्गलोकमेव परमगन्तव्यलोकं नावर्णयिष्यत् ॥

यजुर्वेदब्राह्मणस्थायाः याज्ञिकोपनिषदः (अम्भस्यपारे इत्यादिकायाः)
अर्वाचीनोऽयं व्यासः । तस्यामेव ह्युपनिषदि नारायणशब्दः परमेश्वरवाचकत्वेनो-
पन्यस्तः । तन्नामातीव प्रियं व्यासस्य । यन्नारायणं नमस्कृत्येति स्वकीयमिति-
हासं प्रारभते ॥

वेदाङ्गयोतिषस्य कालः सर्वैरङ्गीकृतः । ई० पू० ११०० वर्षेभ्योऽधिक एव भवति । तदा हि वसन्तसम्पातो भरण्याश्चतुर्थे पादे । तस्मादप्युपनिषदां कालः प्राचीनः । उपनिषत्कालादपि व्यासस्य । ततः स्थूलदृष्ट्या ई० पू० १५०० वर्षेभ्यो नार्वाचीनो व्यासो जयेतिहासकार इति वक्तुं शक्यते । एवं च ब्राह्मणयुगस्यो व्यास इति सामान्यतः सिद्धान्तः । काठकब्राह्मणे पाराशर्यव्यासनामोल्लेखश्चात्र लक्ष्यकर्तव्यः । उपनिषदामाविर्भावात्प्राक्प्राचीनब्राह्मणानामथर्ववेदस्य चाविर्भावादनन्तरं व्यासो जयेतिहासकारो बभूवेति फलितम् । महाभारतकारस्य जयेतिहासकारस्य चान्तरं द्वादशशतवर्षाधिकमेव भवतीत्यत्र न कश्चित्संशयः ॥

(२) वैशम्पायनकालविचारः

यो व्यासस्य जयेतिहासं प्रतिसंस्कृतवान्प्रथमम् । तस्य वैशम्पायनस्य कालविचारोऽधुना प्राप्तावसरः । दृश्यते महाभारतं जनमेजय-वैशम्पायनसंवादात्मकम् । किमयं संवादः सत्योऽभूत् ? उताहो सौतिना कल्पितः ? यदि सत्यः वैशम्पायनः किं द्वैपायनस्य शिष्यः आहोस्वित्परम्पराशिष्यः ? जनमेजयः किमजुर्नस्य प्रपौत्रः ! आहोस्विद्वर्वाचीनस्तत्सनामा तद्वंश्यो राजाऽन्यः । सम्प्रति विचारणीया एते प्रश्नाः ।

यावद्बाधकाभावस्तावन्महाभारतोक्तमङ्गीकर्तव्यं प्रमादाभावात् । तस्मादस्तु वैशम्पायन-जनमेजययोः संवादः सत्यः ।

वैशम्पायनस्तु द्वैपायनस्य परम्पराशिष्य एवेति चिन्तामणेर्मतम् । तस्येयमनुमानपरम्परा । सौतिर्न भगवद्गीताकारः अनुगीतया तदनुकरणाल्लिङ्गात् । सा यदि साक्षाद्वैपायनस्योच्येत तर्हि उपनिषद्भ्यः प्राचीना प्रसज्येत । शब्दतोऽर्थतश्च यदि परोक्षा क्रियेत तर्हि भगवद्गीतोपनिषद्भ्योऽर्वाचीनैव स्पष्टं प्रतीयते । तस्मात्सा वैशम्पायनस्य वक्तव्या स्यात् । वैशम्पायनश्च द्वैपायनस्य साक्षाच्छिष्यश्चेत्प्रागुक्तैवानुपपत्तिः । तस्मात्परम्पराशिष्य एव भवितुमर्हतीति ॥

सौतेर्न भगवद्गीतेति वयमप्यङ्गीकुर्मः । वैशम्पायनोऽपि व्यासोक्तां मूलगीता-
मवलम्ब्यैवेयतीं बृहतीं गीतामकरोदित्यस्माकमभिप्रायः । अयमाचार्यचिन्तामणेर्ना-
सम्मतो विषय इति मन्ये यतस्य शोधकस्य गीता सौतेर्नेत्येवाग्रहः । न द्वैपायन-
स्यापि नेति दृढं प्रतिपादनम् । वैशम्पायनो व्यासस्य परम्पराशिष्य इति तत्र
भवतोऽनुमानमस्माभिः समर्थ्यते सयुक्तिकत्वात् ॥

कोऽस्याचार्यस्य कालः ! वेदाङ्गव्यौतिषादर्वाचीन इति ब्रूमः । यद्वेदाङ्ग-
व्यौतिषे पञ्चसंवत्सरमयमेव युगमुच्यते । गीतायां ब्रह्मणो रात्रिदिनयोः प्रत्येकं
युगसहस्रात्मकत्वं द्वादशसहस्रसंवत्सरात्मकयुगोद्देशेनोच्यते नैतावद्बृहद्युगं
वेदाङ्गव्यौतिषस्याज्ञातमेव ॥

न केवलं वेदाङ्गव्यौतिषकारात् बादरायणाच्चायमर्वाचीनो वैशम्पायनः ।
यद्गीतायां “ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः” (१३.४.) इति स्पष्टं बादरा-
यणस्य ब्रह्मसूत्राण्युल्लिखितानि । ननु “ब्रह्मसूत्रपदैः” इति पदस्य शाङ्करे भाष्ये
यौगिकोऽर्थः स्वीकृतः । न वेदान्तसूत्राणीति चेत् । नैतत्प्रतिबन्धकम् । भाष्यकास्तु
महाभारतं सर्वमेकस्य कृतिं मन्यमानो महाभारत-ब्रह्मसूत्रयोः परस्पररोदाहरणविरोध-
परिहाराय रूढं सरलमर्थं परित्यज्य यौगिकं क्लिष्टमर्थं शिश्रिये तस्य विरोधपरिहाराय
नाऽन्याऽस्मि गतिः । वयं तु साम्प्रतिकाः परिशोधनबलेन भारतस्य त्रयः कवय
इत्यवेदिष्म । एवं स्थिते नास्माकं रूढसरलार्थपरित्यागेन यौगिकक्लिष्टार्थसंश्रयणं
शोभते । हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरातं विशेषणयोः स्वारस्यं क्लिष्टार्थसंश्रयणे गतं
स्यात् । गीतारहस्यकारश्चैतद्विशेषणबलादेव ब्रह्मसूत्रपदैरित्यस्य वेदान्तसूत्राण्येवार्थ
इत्यङ्गीकृतवान् । व्यासस्य मूलगीतामनुसृत्य ब्रह्मसूत्रस्य गीतास्मृत्युदाहरणानि
वैशम्पायनेन प्रतिसंस्कृतायां गीतायां ब्रह्मसूत्रोल्लेखश्चेति परस्परविरोधपरिहारः ॥

अपि च गीताशास्त्रं बादरायणस्यातीव पूज्यमासीदिति तस्य प्रमाणत्वेनो-
दाहरणमेव स्पष्टीकरोति । गीताशास्त्रे परिदृश्यमाने साङ्ख्यमतं सर्वथा समर्थितम् ।
फलत्यागपूर्वको निःसङ्गः कर्मयोगश्च सुतरां श्लाघितः । “सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च”
इत्यादौ । बादरायणस्तु साङ्ख्यासङ्ख्यान्तेषु न किञ्चिदप्यङ्गीकृतवान् । साङ्ख्यानां
त्रिगुणां प्रकृतिं निरस्य तस्याः स्थाने तेजोऽवन्नात्मिकां प्रकृतिं स्थापितवान् । फलत्याग-
पूर्वकनिःसङ्गकर्मयोगमधिकृत्य नैकमपि सूत्रं रचितवान्निजे दर्शने । प्रत्युत “कर्ता
शास्त्रार्थवत्त्वात्” ५.३.३३. इत्यधिकरणेन जीवस्य कर्तृत्वम् । “फलमत उपपत्तेः” ॥

इत्यधिकरणेनेश्वरात्कर्मफलप्राप्तिं च सूत्रयन्नावसरे प्राप्तेऽपि फलत्यागपूर्वकनिः-
सङ्गकर्मयोगं प्रत्युपेक्षितवान् । तस्माद्वादरायणस्योपलब्धायां मूलगीतायां कारिल-
साङ्ख्यं फलत्यागपूर्वकनिःसङ्गकर्मयोगं चाधिकृत्य नास्तीत्येव वक्तुं शक्यते । यदि

मूलगीतायां द्वयोः प्रतिपादनं प्रकृतगीतायामिवावर्तिष्यत । तर्हि बादरायणस्तथा निष्कण्टकं साङ्ख्यं न निराकरिष्यत् । अकरिष्यच्चैकं फलत्यागपूर्वकनिःसङ्गकर्म-योगमधिकृत्याधिकरणम् । तदा तस्येशोपनिषदः प्रथमौ द्वौ मन्त्रौ साहाय्यकं कर्तुं प्रभवतः । गीताशास्त्रोपबृंहितयोस्तयोस्तादृशोऽर्थः कर्तुं शक्यः ॥

केचिन्न केवलं वैशम्पायनात् सौतेरप्यर्वाचीनं बादरायणं मन्यन्ते । तन्न विचारसहम् । बादरायणो जैमिनिश्च समकालिकावित्यत्र न कस्यचिद्विवादः । जैमिनेः पूर्वमीमांसादर्शने सहस्रसंवत्सरसत्रचर्चायामेक ऐतिहासिको विषयः स्पष्टो भवति । (जै.सू.६-७-३१-४०) सूत्रकारस्य जैमिनेः काले बहुसहस्रवर्षजीविनां मानवानां कथाप्रचारो नास्तीति । अस्ति स सौतेः काले । ययाति-श्रीरामप्रभृती-न्सौतेर्बहुसहस्रवर्षजीविनो हि वदति । तस्माज्जैमिनिः सौतेः प्राचीन इति तर्कः साधुः । का सा सहस्रसंवत्सरसत्रचर्चा । मनुष्याणां सहस्रवर्षायुषोऽसम्भवात्सहस्र-संवत्सरसत्रं देवयोनीनामिति पूर्वं पक्षः । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वा-न्मनुष्याणामेवेति सिद्धान्तः । तत्र मनुष्याणां सहस्रवर्षायुषोऽसम्भवः सामर्थ्य-राहित्यादुदाहरणादर्शनाच्च पक्षद्वयेनाप्यङ्गीकृतः । एकदेशी काष्णार्जिनिर्निर्मा-चार्यस्तं कुलकल्पं ब्रवीति ।

एकेनारब्धं कर्म यावत्सहस्रवर्षं क्रमेण तद्वंश्याश्चालयेयुरिति कुलकल्पपद्धतिः । सिद्धान्ती लावुकायनो नामाचार्यः । विधायकवाक्ये सहस्रशब्दः संवत्सरशब्दो वा गौणार्थः कार्य इत्यभिप्रायं दत्तवान् । तदनुसारेण जैमिनिः संवत्सरशब्दमेव गौणं कृत्वा संवत्सरसहस्रं दिनसहस्रपरं स्थापितवान् । सौतेर्महाभारतं चेत्सूत्रकाराज्जै-मिनेः पूर्वं स्यात्तत्सत्रं पूर्वयुगजातानां दीर्घायुषामिति पक्ष एकः प्रत्यवतिष्ठेत् । तत्प्रस्ताव एव नास्ति ॥

इतश्च पूर्वमीमांसादर्शनकारान्महाभारतमर्वाचीनम् । सर्वा च गीता न मूल-भारतस्या । गीतैकदेश एव मूलभारतस्थः । यतः—

(१) सहस्रसंवत्सरसत्राधिकरणसूत्राणि”

“सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु” ॥ अपि वा तदधिकारात् । मनुष्यधर्मः स्यात् । नासामर्थ्यात् । सम्बन्धादर्शनात् । स कुलकल्पः स्यादिति काष्णार्जिनिरेकस्मिन्न-सम्भवात् । अपि वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् । विप्रतिषेधात्तु गुणयन्यतरः स्यादिति लावुकायनः । संवत्सरो विचालित्वात् । सा प्रकृतिः स्यादधिकारात् । अहानि वाऽभिसङ्ख्यात्वात्” ॥

“यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
 वेदवादरताः पार्थ मान्यदस्तीति वादिनः ॥
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
 क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥
 भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथाऽपहृतचेतसाम् ।
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥”

(भी. २६. ४२—४४.)

इति गीतादलोकैर्जैमिनिमतानुयायिन एव निन्द्यन्ते । वेदवादरतत्वं च वेदवाक्यार्थविचारः । नान्यदस्तीति वादश्च कर्मणो न परं किञ्चिद्विद्यत इति वादः । स्वर्गपरत्वं च स्वर्गस्यैव परमगन्तव्यत्वेन ज्ञानम् । इदं च सर्वं जैमिन्युपज्ञस्य शास्त्रस्य खण्डनार्थमुपक्षेपणम् । जैमिनेः पूर्वमस्य मतस्य नास्ति प्रचारः । अस्तु नाम यागप्रचारः । सोऽन्योनान्यदस्तीति वादात् । तस्माज्जैमिनेरर्वाचीनोऽयं ग्रन्थः । एतेन जैमिनिसमकालिकाद्वादरायणादर्वाचीनं महाभारतनिर्माणं गीतैकदेशनिर्माणं चेति दृढीभवति ॥

इतश्च महाभारतनिर्माणमनन्तरं वादरायणात् । वेदान्तदर्शने वैशेषिकमतस्यैव खण्डनमस्ति न न्यायमतस्य । तस्य खण्डनं चावश्यं करणीयं वेदान्तसिद्धान्त-विरुद्धानां बहूनां सिद्धान्तानां तत्र सद्भावात् । न कृतं केन हेतुना ? साङ्ख्ययोग-वैशेषिक-बौद्ध-जैन-पाशुपत-पाश्चरात्रवदस्यापि प्रधानं निर्विवादम् । अर्वाचीनत्वाद-प्राप्तिरेव तत्र कारणं वक्तव्यम् । महाभारतं तु न्यायदर्शनादर्वाचीनमित्यनुमातुं शक्यते । “पञ्चावयवयुक्तस्य वाच्यस्य गुणदोषवित्” । इति सभोपर्वस्य कश्चिदध्याये नारदवर्णने विद्यते । अत्र पञ्चावयववाश्च न्यायशास्त्रप्रसिद्धाः । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोप-नयनिगमनानि । वैद्यमहाशयाश्चात्र न्यायदर्शनोल्लेख एव सम्पद्यत इत्यङ्गीकरोति ॥

इतश्च महाभारताद्वेदान्तदर्शनं प्राचीनम् । भगवद्गीतैकदेशाच्च । वेदान्तदर्शने ध्यानयोगः “आसीनः सम्भवात्” ।

इत्यादिनौपनिषत्पद्धत्याऽऽत्मनि ब्रह्मभावनारूप एवोपदिष्टः । न तत्र शारीरो हठः कश्चिदुच्यते । महाभारतान्तर्गतगीतैकदेशे तु “सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्” इति ध्यानयोगे हठयोगमुद्रा काचिदुपदिष्यते । यां भूचरी-माहुः । को ग्रन्थः प्राचीनः ? वाचका एव परीक्षन्ताम् । एकं प्राचीनोपनिषदां सन्निकृष्टम् । अन्यदर्वाचीनानाम् ।

ननु “एतेन योगः प्रत्युक्तः” इतिवादरायणेन योगमतं खण्डितम् । योग-दर्शनकारः पतञ्जलिः । स च “स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा” ।

इति पाणिनिसूत्रस्य भाष्ये “जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्” इति वार्तिकं व्याचक्ष्णः प्रत्युदाहरणत्वेन “पुष्यमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा” इत्युदाहरति । तस्मात्पतञ्जलिः पुष्यमित्रादप्यर्वाचीन इति गम्यते । समकालिको वा तस्य स्यात् । योगदर्शनोल्लेखाद्वादरायणः पतञ्जलेरर्वाचीनो वक्तव्यः । तस्मादप्यर्वाचीनं चेद्भारतं परिदृश्यमानं सुतरामर्वाचीनं प्रसज्येत । पुष्यमित्रस्य काल एव मिलिन्दस्य यवने-श्वरस्य दण्डयात्राः । तदैव यवनपण्डितसहवासप्राबल्यादस्मदीयानां ज्यौतिषे राशिज्ञानं सम्पन्नम् । तस्मात्ततः प्रभृति राशियुगमिति चारित्रिकं नाम दातुं योग्यम् । महाभारते क्वचिदपि नास्ति राशीनामुल्लेखः । तस्मात्तन्निर्माणं राशियुगात् प्रागेव सम्पन्नमिति वक्तव्यम् । बादरायणादर्वाचीनत्वमेवं महाभारतस्यासङ्गतमिति चेत् । नास्तीदृशस्य भयस्यावकाशः । “अथ तद्दर्शनाभ्युपायो योगः” इति सूत्रेणोप-क्रान्तः कपिलसाङ्ख्यानबन्धी तदीयसिद्धान्तप्रतिष्ठो योग एव बादरायणेन निरा-क्रियते न पातञ्जलो योगः । भगवता शङ्करेणापि भाष्ये स एव ग्रन्थ उदाहृतः । न पातञ्जलः । स च सम्प्रति खिलत्वान्नोपलभ्यते । तस्मान्न भैतव्यं बादरायणस्य प्राचीनत्वाङ्गीकारे पातञ्जलेरप्यर्वाचीनं महाभारतं प्रसज्येतेति ॥

भवद्विरपि तादृशं पातञ्जलादपि प्राचीनं योगदर्शनमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा महाभारते भगवद्गीतासु च योगशास्त्रमसकृदुल्लिखितं पातञ्जलमेवाक्षिपेत् । न केवलं योगशब्दः । “समाधौ न विधीयते” इति समाधिशब्दश्च गीतायां प्रयुज्यते । स च योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धः शब्दः । तस्मान्महाभारतादपि प्राचीनमेकं योगशास्त्रं सपरिभाषं ग्रन्थरूपमासीदिति वक्तव्यम् । तदेव बादरायणादपि पूर्वम् ।

अपर आह । पातञ्जलदर्शनस्य व्यासभाष्यमेकं विद्यते । स च भाष्यकाले व्यासो बादरायणः स्यादिति । इदं पदार्थबोधमूलकं कल्पनम् । क योगस्य निराकर्तो बादरायणः । क योगदर्शनभाष्यम् । तस्य भाष्यस्यापि कर्ता पतञ्जलिरेव भवति । समासतः सूत्रयित्वा व्यासतो भाष्यं चकार स योगदर्शनस्य । तेन व्यासतो यद्भाष्यं कृतं तदेव व्यासभाष्यम् । न व्यासेन व्यक्ता कृतम् ।

अन्यदस्ति लिङ्गं पतञ्जलेरपि प्राचीनो बादरायण इति विषये । “नडादिभ्यः फक्” इति पाणिनिसूत्रस्य नडादिगणपाठे बादरशब्दोऽस्ति । प्रायो गणपाठे पठिताः शब्दाः पाणिनेरेव भवन्ति पाणिनीयत्वाद्गणपाठस्य । क्वचित्तेषामपर्याप्तत्वे गणसूत्रेण केवलं शब्दपाठेन वा वार्तिककारस्तं गणं पूरयेत् । अत्र गोत्रापत्यमित्यर्थे नडादिभ्यः फक्विधीयते । नाडायन इत्यादिरूपसिद्धयर्थम् । अत्र गणे बादरायणरूपसिद्धये बदरशब्दः पठितः । बादरायणश्च बदरस्य पौत्रः । तस्य पुत्रो बादरिर्बादरायणस्य पिता बादरायणसमकालिकः । जैमिनि-बादरायणतन्त्रयोर्व्यवन्त आचार्या उल्लिखितास्ते

सर्वे तत्समकालिका एव भवन्ति । यदि तयोरपेक्षया प्राञ्चो भवेयुस्तर्हि ग्रन्थकृत इति वक्तव्यं स्यात् । ग्रन्थं विना प्राचीनस्य मतं कथं ज्ञातुं शक्यम् ? तेषां ग्रन्थाः कापि नोपलभ्यन्ते । तेषां ग्रन्थकृत्वप्रसिद्धिश्च नास्ति । अपि च पूर्वमीमांसायामपशुद्धाधिकरणे जैमिनि-वादर्योः पक्षप्रतिपक्षस्वीकारेण वादो दृश्यते । वादर्यत्रययोश्च । सा सम्पूर्णा चर्चा समकालिकानामिव दृश्यते । आपत्तिदानानि परिहरणानि च समकालिकानामिव भवन्ति । तस्माद्वादरायणादपि पूर्वेषां बदरगोत्रजानां वादरायणानां रूपसिद्धये पाणिनेर्नडादिगणे बदरशब्दपाठ इति वाद आश्रयितुमशक्यत्वात् । बदरपुत्रसमकालिकस्य वादरायणस्य बदरपात्रत्वस्यैव सम्भवेन ततः प्राचीनानां वादरायणानामसम्भवात् । अपि च बदरापेक्षया वादरायण एव मुख्यो गोत्र-चर्चासु । शुद्धाङ्गिरःसु वादरायणगोत्रमेकं हि दृश्यते न बदरगोत्रम् । वादरायण-गोत्रजनमानो ब्राह्मणाः द्रविडेषु महाराष्ट्रेषु च दृश्यन्ते । एवं बदरो वादरायणपिता-महत्वेनैव प्रसिद्धः वादरायण एव गोत्रकृत्त्वेनेति सिद्धयति । ईदृशो गोत्रकृत्तुमुनिः पनञ्जलेरप्यर्वाचीनो यद्युच्येत बौधायन आचार्यः (गोत्रप्रवराध्यायकृत ब्रह्मसूत्र-वृत्तिकृच्च) ततोऽप्यर्वाचीनः प्रसज्येत । महाभारतेऽश्वमेधपर्वणि “श्रवणादीनि ऋक्षाणि” इति स्पष्ट उल्लेखोऽस्ति । धनिष्ठादीन्येव ऋक्षाणोति श्रौतसूत्रे स्पष्टं वदति बौधायनः । तस्माद्बौधायनो महाभारतनिर्माणादर्वाचीनं कालं प्रतिनेतुम-शक्यः । नन्वस्तु बौधायनोक्तो गोत्रकृद्वादरायणोऽन्यः प्रसिद्धवादरायणस्य पूर्वज इति चेत्प्रसिद्धपरित्यागेनाप्रसिद्धकल्पनं वादरेर्वादरायण-जैमिन्यपेक्षया न्यायविरोधेन सुतरां प्राचीनत्वकल्पनं च प्रसज्येयाताम् । अन्ये च दोषाः प्रागुक्ताः सन्त्येव ।

ननु “नडादिभ्यः फक्” इति सूत्रस्य गणपाठे बदरशब्दं वार्तिककारः प्रक्षिप्तवान्वादरायणरूपसिद्धयर्थे इति ब्रूम इति चेत् । तथाऽपि न वादरायणस्य महाभारतनिर्माणादर्वाचीनत्वसिद्धिः । वार्तिककारस्य महाभारतकारादपि प्राचीन-त्वात् । न केवलं महाभारतकारात् न्यायदर्शनकाराच्च प्राचीनः । यद्वार्तिककारो व्यक्ताकृती उभावैवार्था स्ववार्तिकेषु पक्षीकृत्य मीमांसते शब्दार्थचर्चायाम् । न्यायदर्शनकारस्य तु व्यक्तकृतिजातयस्त्रयोऽर्थाः । जातिराकृतेर्भिन्ना तस्य । वार्तिककारः पूर्वमीमांसाकारो जैमिनिश्चाकृतिभिन्नां जातिं न जानीतः । एतस्माच्च कारणाज्जैमिनि-कात्यायनाभ्यामर्वाचीनो न्यायदर्शनकार इत्यनुमातुं शक्यते । किमु वक्तव्यं तस्मादप्यर्वाचीनस्य महाभारतकारस्य विषये ॥

(१) ‘ उभे काष्ठे अभियजेत । माघमासे धनिष्ठाभिरुत्तरं गेति भानुमान् । अघा-
श्लेषस्य श्रावणस्य दक्षिणेनोपनिवर्तते । इत्येते काष्ठे भवतः’ ॥ बो० श्रौ० १६-२९-३०.

इतश्च जैमिनेरर्वाचीनो न्यायदर्शनकारः जैमिनेः शब्दनित्यत्ववादे यानि कारणान्युक्तानि तानि सर्वाण्यपि परिहृतानि गौतमेन । गौतमेन यान्युक्तानि शब्दस्यानित्यत्वे कारणानि तान्यपरिहृतानि जैमिनिना । तस्मान्नास्ति जैमिनिसमकालिको बादरायणो महाभारतकारादप्यर्वाचीन इति । स्थितमेव वैशम्पायनादपि प्राचीन इति ॥

नन्वेवं चेद्वैशम्पायनो बुद्धादर्वाचीनः प्रसज्येत । बादरायणेन हि जैन-बौद्धमते खण्डिते निजे दर्शने । नैषा विप्रतिपत्तिः । महावीरसिद्धार्थयोजनना-त्प्रागपि लोकायतिकक्षणिकविज्ञानशून्यमूलवादानां बीजानि सन्त्येव । जैना बौद्धाश्च तदङ्गीकुर्वन्ति । सुगतो बुद्धः शाक्यमुनेर्बुद्धाद्विन्न एव भवति । अत एवामर-सिंहश्च “सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः” इत्यादिना सुगतस्य नामवेयान्यभिधाय “शाक्य-मुनिस्तु यः” इत्यादिना तु शब्दप्रयोगादौतमबुद्धं सुगतात्पृच्छकरोति । न च महावीरो वर्धमानापरपर्याय एव सर्वज्ञादिपदाभिधेय इति वाच्यम् । महावीर-वर्धमानशब्द-योस्तत्रापाठात् । वर्धमानस्य त्रिनसंज्ञा गौतमस्य बुद्धसंज्ञा च शङ्करसंज्ञेव तत्पीठ-स्थानाम् । वर्धमानशाक्यमुनो उभावपि जीर्णप्रायजैन-बौद्धसम्प्रदायोद्धारकावेव न नूतनसम्प्रदायप्रवर्तकाविति तच्चरित्राभिज्ञानां विदितो विषयः । यथा प्रागेव स्थितस्य पाञ्चरात्रसम्प्रदायस्य रामानुजस्तद्वत् । छान्दोग्येऽपि शून्यवादमूलसूत्रमनूय खण्डितम् । “तद्वैक आहुरसदेवेदमप्र आसीत्” इत्यादिना । बृहदारण्यकोपनिषदपि निद्रावर्णने “अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौलकसोऽ-पौलकसः श्रमणोऽश्रमणः तापसोऽतापसः” इति श्रमणमुल्लिखति । श्रमणश्च जैन-सन्न्यासी । यदि वर्धमान-सिद्धार्थाभ्यां प्राक् तन्मतप्रस्ताव एव नास्त्यभ्युपगम्यत तर्हि छान्दोग्यबृहदारण्यकोपनिषदो गौतमबुद्धादर्वाचीने प्रसज्येताम् । तस्माद्ब्रह्म-सूत्रेषु खण्डिताः लोकायतिक-क्षणिकविज्ञानशून्यसिद्धान्ताः वर्धमान-सिद्धार्थाभ्यां जन्मतः पूर्वं स्थिता इत्येव सुवचम् । एवं च महाभारतोदाहृतो जैमिनिः आश्वलाय-नोदाहृतो जैमिनिश्च सूत्रकाराज्जैमिनेरन्यो न कल्पयितव्यः । द्वैपायनवादरायणौ तु भिन्नावेव भवेताम् । एक उपनिषद्भयोऽपि प्राचीनः । अन्योऽर्वाचीनस्ताभ्यः । पूर्वस्य ग्रन्थ उत्तरस्य स्मृतिरासीत् । स्वस्यैव ग्रन्थं स्वयं स्मृतित्वेन न कोऽप्युदाहरेत् ॥

सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायनपैलाः सब्रह्मचारिण इति महाभारतोक्तं यदि सत्यं तर्हि तेषां गुरुर्वादरायणव्यास एवेत्यत्र न कश्चित्संशयः । द्वैपायनस्तु गुरु-परम्परायां परमः अयं तु पुनर्विचारणीयो विषयः । न सिद्धान्तन्याऽङ्गा-कर्तुं शक्यते ॥

विभूतियोगाध्याये-“हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः” सेनानी-नामहं स्कन्दः” पाणिनिव्याकरणविरुद्धप्रयोगदर्शनाद्वैशम्पायनो व्याकरणसूत्रकारात्

पाणिनेः प्राचीन इत्यनुमानम् । ननु सोऽध्यायो व्यासस्य स्यात् । न । “मुनीनाम-
 द्यहं व्यासः” इति व्यासस्य विभूतिवेन कथनात् । व्यास एव आत्मस्तुतिं तथा
 कृतवानिति वक्तुमसाम्प्रतम् । वैशम्पायनस्य तु व्यासस्तुतिर्युक्तैव भवति । भागव-
 ताद्यर्वाचीनग्रन्थेषु तत्र तत्र दृष्ट्वा व्याकरणविरुद्धाः प्रयोगास्तु ग्रन्थकृत श्रष्टित्व-
 द्योतनाय तत्र कविना बुद्धिपूर्वकं कृता इति न दृष्टान्तोऽत्र युक्तः । एवं च वैशम्पायनः
 पाणिनेरपि प्राचीन इति सिद्धान्तः ई० पू० किञ्चिद्दूनाधिकसहस्रवर्षमिते काले स
 बभूवेति वक्तुं शक्यम् ॥

भारतस्य श्रोता जनमेजयस्तु तत्समकालिकः प्राचीनपरीक्षिद्वंश्यः कश्चि-
 द्राजा । परीक्षितपुत्राज्जनमेजयादैतरेयशतपथब्राह्मणप्रसिद्धादन्य एव भवति । स
 परोक्षिद्गोत्रजत्वात्पारीक्षितः तस्य सर्पयागं प्रति विचारयितुं नेदं स्थलम् । वैशम्पा-
 यनसमकालिकत्वादेव हेतोरस्य साक्षादर्जुनप्रपौत्रत्वं नेति यदुक्तं तदेवात्र
 प्रकरणे । अर्जुनपौत्रं परीक्षितमारभ्य पुराणेषु या वंशावली दीयते । सा न
 विश्वसनीया । प्राचीनभारतीयमतानुवादियवनपण्डितोक्तपुरुषान्तरविरोधात् । तस्मा-
 द्यावत्पारीक्षितो जन्मेति श्लोको न कस्मैचित्कालनिरूपणायोपयुज्यते । परीक्षितः काले
 सप्तर्षयोमघायुक्ताः नन्दकाले पूर्वाषाढायुक्ताः तेषां शतं शतं वर्षाणि नक्षत्र एकैकस्मिन्
 स्थितिरित्यादिपौराणिककल्पनं ज्योतिर्विदो नाङ्गीकर्तुं प्रभवेयुः । इतरेषां नक्षत्राणामिव
 सप्तानामृषीणामपि स्थिरगोलत्वात् । यदि नन्दकाले ते पूर्वाषाढानक्षत्रे स्युस्तर्हि
 तैरधुना स्वातीनक्षत्रे वर्तितव्यम् । तस्मान्निरूपयोगः कालनिर्णये सप्तर्षिचारः स्वयमेव
 पूर्वमसिद्धत्वात् ॥

पञ्चमं प्रकरणम्

युगविचारः

समाप्ता प्रायो बहिरङ्गपरीक्षा । ऋक्मन्त्रयुगमध्यकाले पाण्डवा आसन् ।
उपनिषत्पूर्वकाले जयेतिहासकारो व्यासः उपनिषद्ग्रन्थो वेदाङ्गग्रन्थैतिषाणान्तरे काले
वैशम्पायनः अशोकस्य काले सौतिः अयं पर्यवसन्नः सिद्धान्तः । पाण्डवकथा-
कालविषये परिहर्तव्यमेकमवशिष्टम् । “प्राप्तं कलियुगं विद्धि” “एतत् कलियुगं
नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते” अन्तरे चैव सम्प्राप्ते कलिद्व्यापरयोरभूत् । स्यामन्तपञ्चके
युद्धं कुरु-पाण्डवसेनयोः ॥” इति महाभारतस्थवचनानि कलियुगादौ भारतयुद्धं
प्रवृत्तमिति वदन्ति । एतेषां वचनानां तृप्तिं कर्तुमेवाचार्यचिन्तामणिः पाण्डवानां
कालनिर्णयं प्रति ऋक्मन्त्रसंहितापर्यन्तं धावन्नपि पुनर्ब्राह्मणकालं प्रत्यायातः ।
सम्प्रति तानि परिहर्तव्यानि । न चेदृक्मन्त्रयुगमध्यवादो न दृढं तिष्ठेत् ॥

अत्रेदं पृच्छामः किं कलियुगमेकमेव द्वात्रिंशत्सहस्रोत्तरचतुर्लक्षवर्षमितम्
उताहो अन्यान्यपि युगानि यथापञ्चाङ्गोक्तप्रमाणानि । नाद्यः । अर्धजरतीयन्यायेन
कार्यसिद्धेः । यदि पञ्चाङ्गस्थं सूर्यसिद्धान्ताद्युक्तं युगवर्षप्रमाणं सत्यं गृहेत तर्हि
कृतादीनामपि वर्षप्रमाणं सत्यं ग्राह्यम् । कलिप्रमाणमात्रं सारम्भदिवसं गृहीत्वाऽ-
न्येषां युगानां प्रमाणानि प्रत्युपेक्षाकर्तुमशक्या । यद्युपेक्ष्येत सर्वमप्युपेक्ष्यम् । न
द्वितीयः प्राचीनभारतपण्डितमतानुयायियवनपण्डितोक्तदक्षकालविरोधापत्तेः ॥

अपि च महाभारते मनुस्मृतौ च यच्चतुर्युगप्रमाणमुच्यते तद्वादशसहस्र-
वर्षात्मकम् । न तत्र वर्षाणि दिव्यानुच्यन्ते । अर्वाचीनविष्णुपुराणसूर्यसिद्धान्तादि-
ग्रन्थसामस्याय तेषां दिव्यत्वमर्वाचीनैः कल्प्यते । न तद्विमर्शसहम् । मनुस्मृतौ तु
द्वादशसहस्रात्मकं युगं तु देवानां युगमुच्यते । दिव्यत्वं युगस्यैव न वर्षस्येति
वाचकैर्लक्ष्यकर्तव्यो विषयः अमरसिंहोऽपि “मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेक-
सम्रतिः” इति युगस्यैव दिव्यत्वं वदति न वर्षस्य दिव्ययुगकीर्तनेन मानुषं
युगमन्यद्विद्यत इति स्फुटं प्रतीयते । तत्प्रायः पञ्चसंवत्सरमयं स्यात् । केचित्तु
सावनं मानमेव मानवं चान्द्रं पित्र्यं सौरं दिव्यं च मन्यन्ते । तद्वर्षस्य मानवत्वादि-
चर्चायामुपयुक्तं भवेत् । न युगस्य ॥

प्रकृतमनुसरामः । यदि विष्णुपुराणाद्युक्तविधया द्वादशसहस्राणि वर्षाणां
षष्ठ्युत्तरत्रिंशत्तुणितानि कुर्मः । तर्हि या दृश्यापत्तिः सा दर्शिता । यदि न कुर्म-
स्तर्हि कलियुगस्य प्रमाणं द्वादशशतान्येव वर्षाणाम् । तद्वीत्या सम्प्रति कृतयुगस्य

चतुर्थः पादः स्यात् । एतत्कष्टमालोच्यैव शोधकाः युगस्य मानववर्षसङ्ख्यां वक्तुं बिभ्यति ॥

नास्त्यस्य कष्टस्य न निवारणोपायः । यन्महाभारते तदनुसारिण्यां मनुस्मृतौ च कृतादीनां प्रमाणमुक्तम् । तत्पूर्णे चतुर्थ्युगे धर्मस्य पादक्रमेण ह्यासं पश्यता सौतिनाऽनुमानेन कल्पितम् । त्रेतायां त्रिपादधर्मः द्वापरे द्विपादिति नामलिङ्गाभ्यामनुमितिः कृता । तदनुसारेण कलौ धर्म एकपात्कृते चतुष्पादिति कल्पनं कृतम् । पादसङ्ख्या क्रमेण तत्तद्युगवर्षसङ्ख्योक्ता । वस्तुतस्तु धर्मो यदि वर्धते क्रमेण वर्धनं । यदि क्षीयते क्रमेण क्षीयेत । न कलावन्ते शून्यविन्दुं प्रत्यागत्याकस्मात्कृतादौ (कृतादौ) पूर्णरूपं प्राप्नुयात् ॥

महाभारतादपि प्राचीनमैतरेयब्राह्मणं युगान्यधिकृत्यैवं वदति—

“कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।

उत्तिष्ठस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरन् ॥”

अहोरात्रेणोपमीयतेऽत्र चतुर्थ्युगम् । शयान इति रात्रेर्लक्षकं पदम् । चरन्नित्यहः । संजिहान इति सायं सन्ध्यायाः । उत्तिष्ठन्नित्युषसः । (प्रातः सन्ध्यायाः) उज्ज्वलं युगं कृतयुगम् । तामसं कलियुगम् । तमःप्रकाशमिश्रे अन्ये युगे । त्रेतायां क्रमात्प्रकाशस्याभिवृद्धिः । द्वापरे तमस इति विशेषः । समाजस्येश्वरप्रवणत्वं ज्योतिः । संसारप्रवणत्वं तम इति व्याख्येयम् । एकत्र जीवितयात्रालक्ष्यं पारमार्थिकं सुखम् । अन्यत्र सांसारिकम् । एतदौपगम्यगम्यं किमपि तात्पर्यम् । अन्यच्चौपम्येन गम्यते । अहोरात्रस्य प्रमाणं षष्टिर्घटिकाः । युगस्य द्वादशवर्षसहस्राणि । उषसः पञ्च सायाहः पञ्च दिनस्य पञ्चविंशतिः रात्रेः पञ्चविंशतिरिति यथा विभजामः तथा त्रेतायाः सहस्रं वर्षाणि द्वापरस्य सहस्रं कृतस्य पञ्चसहस्राणि कलेः पञ्चसहस्राणीति विभाग इति । त्रेता-द्वापरो सन्धियुगे । कृतकलौ मुख्ययुगे इति च । महाभारतेऽपि सन्ध्या-सन्ध्यांशप्रामाण्यं सहस्रद्वयमेवोच्यते । अत्रोभे सन्ध्ये उभे युगे इति विशेषः । तद्रीत्या सम्प्रति कतिपर्यैवर्षेक्षेत्रायुगमारब्धम् । गतः कलिर्गते विकारिणि वर्षे । त्रेता च कलिकृतसन्ध्या । भारतयुद्धं तथाऽपि कृतयुग एव प्रसज्येतेति चेत् नैष दोषः । युगसङ्ख्यानस्येव कलियुगयुद्धप्रतिपादकवचनानां च सौतेरेव कल्पनत्वात् । दिव्यवर्षगणितेन मानववर्षगणितेन चोभयथाऽपि तत्प्रोक्तसङ्ख्यानस्य विफलत्वात्तदुक्तकलियुगारम्भभारतयुद्धप्रतिपादकवचनानि विश्वसितुमशक्यानि ॥

षष्ठं प्रकरणम्

एतशारिः सूर्यः कः ?

निरूपितं द्वितीयस्मिन्प्रकरणे भारतचरित्रमाद्र्यायुगे निवृत्तमिति । यदि तत् सत्यमृगवेदसंहितार्या भारतचरित्रसूचनेनावश्यं वर्तितव्यमिति प्रतिवादी पृच्छेत् । यद्यपि स्तुतिग्रन्थे तत्समकालिकचरित्रोल्लेखेनावश्यं वर्तितव्यमिति नास्ति नियमः । तथाऽपि केषाञ्चिदितरेषां चरित्रांशानां तत्रोल्लिखितत्वादीदृशसुप्रसिद्धचरित्रांशानुल्लेखः सन्देहस्य पुनः कारणं स्यात् । अस्त्युल्लेख इति ब्रूमः । अत्रैषा परोक्षा भवति ॥

अस्ति ऋग्वेदसंहितायां भगवानिन्द्र एतशं नाम ऋषिं सूर्याद्रक्षेति कथा । तत्रैतशारिः किं साक्षात्सूर्यः उताहो सूर्यस्य तेजोशावतारः कश्चिन्महापुरुषः । आहो-स्वित्सूर्यो नाम कश्चित्साधारणो वीरः ? न साधारणो वीरः ।

यदुच्यते—

“यत्रोत मर्त्यायाकामरिणा इन्द्र सूर्यम् ।

प्रावः शचीभिरेतशम् ॥”

ऋ. सं. ४. ३०. ६. वामदेवः ।

(उत अपि च । यत्र यस्मिन् युद्धे । मर्त्याय मरणधर्मवते एतशाय । सूर्यम् । अरिणाः अहिंसीः एतशार्थं सूर्यमहिंसिरिति यावत् । (तत्र युद्धे) शचीभिः कर्मभिः । एतशम् । प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । कमिति पूरणो निपातः ।) अस्यामृच्चि एतशार्थमिन्द्रेण कृता सूर्यस्य हिंसा तदा बहुभिः कर्मभिरिन्द्रकृतैतशस्य रक्षा च प्रतिपाद्येते । अत्र मर्त्याय सूर्यमरिणा इति देवतायाः प्रभाववर्णनम् । यदि सूर्यः साधारणो मनुष्यः स्यात्तर्हि मर्त्याय सूर्यमिति सूर्यस्य मर्त्यविलक्षणत्वोक्तिर्न सङ्गच्छेत । अपरा चात्र ऋग्भवति—

“अघ क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतशे कः ॥”

ऋ. सं. ५. २९. ५. गौरवीतिः ।

(मघवन् हे इन्द्र । यत् यस्मात्कारणात् । एतशे । पतन्तीः अभिद्रवन्तीः । पुरः सतीः अभिमुखीः । सूर्यस्य । हरितः अश्वान् । उपरा पराङ्मुखीः । कः अकरोः । (तस्मात्कारणात्) अघ अनन्तरम् । क्रत्वा तेन सूर्याश्वपराङ्मुखीकरणेन कर्मणा । तुभ्यं विश्वे सर्वे । देवाः । सोमपेयं सोमपानम् । अन्वददुः आनुपूर्व्येण

दत्तवन्तः । यन्महान्तं सूर्यमजयस्तस्मात्सर्वेषां देवानामाराध्योऽभव इति यावत्) ।
यद्येष सूर्यः साधारणो मनुष्यः स्यात्तज्जयादिन्द्रस्य सर्वदेवतास्वाधिक्यं न सङ्गच्छेत ॥

ऋचोरनयोरयमैतिहासिकोऽशः प्रतीतो भवति । “सूर्येतषयोर्युद्धमभूत् ।
तत्र सूर्यस्याश्वानेतशोऽभिद्रवत इन्द्रो पराङ्मुखानकरोत् । अपि चैतशस्यार्थं सूर्यं
हिंसितवान् । एतशं च रक्षितवान् । स च सूर्यो न साधारणो मनुष्यः ॥

न चायमेतशारिः साक्षात्सूर्यः । साक्षात्सूर्यस्य मनुष्येण सह युद्धस्या-
सम्भवात् । साक्षात्सूर्येण सह मनुष्यस्य द्वेषासम्भवाच्चापरिशेषादयं सूर्यस्य तेजोऽ-
शावतारो महापुरुषः । मानवजन्मापि दिव्यप्रकृतिकः प्रमाणं चात्रेदं भवति—

“अस्मा इदुत्यदनुदाय्येषामेको यद्वने भूरेरीशानः ।

प्रैयशं सूर्यं पस्पृधानं सौवश्ये सुश्विमावदिन्द्रः ॥”

ऋ. सं. १-६१-१५ नोधाः ।

(यत् यस्मात्कारणात् । भूरेः प्रभूतस्य जगतः । ईशानः पतिः इन्द्रः । एकः एक-
एव । वने आवृतवान् व्यापकत्वेन भुवनं पराक्रमेण शत्रुन्वेति योग्यकर्माध्याहारः ।
अत्र वृणोतिष्ठं व्रवरुणादिशब्देष्विवावरणार्थकः । (तस्मात्कारणात्) अस्मा इत्
अस्मै इन्द्रायैव । एषां सर्वेषां देवानां मनुष्याणां च सम्बन्धि । तत् प्रसिद्धं
सोमरूपं हविः । अनुदायि आनुपूर्वेणादायि । उ पूरणो निपातः । अनु विश्वे अददुः
सोमपेयमित्यत्रेवात्राप्यर्थसङ्गतिः । विशिष्टं महतः शास्त्रवाद्भक्तस्य रक्षणं कर्मोत्तरा-
र्घेनाह । इन्द्रः सौवश्ये स्वश्वपुत्रे । सूर्ये सूर्यविषये । पस्पृधानं स्पर्धमानं
सूर्यमभिभवितुमिच्छन्तमित्यर्थः । सुश्वि सोमानां सोतारम् । एतशं प्रावत्
प्रकर्षेणारक्षत् ।)

उत्तरार्धर्चस्य व्याख्याने सायणाचार्यः सूर्यस्य मनुष्यावतारत्वमेवं कथयति—

“स्वश्वो नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासाञ्चक्रे । तस्य च सूर्य एव
पुत्रो बभूव । तेन सः एतशानाम्नो महर्षेर्युद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते ॥

किं पर्यवसन्नम् ? युद्धे स्वश्वपुत्रेण सूर्येणाक्रान्तमेतशमिन्द्रो रक्षितवान् ।
स्वश्वपुत्रश्च सूर्यस्य तेजोशावतारत्वादेव सूर्य उक्तः । तस्मादेतशारिः सूर्यः सूर्यस्य
तेजोशावतारो महापुरुषः ॥

सप्तमं प्रकरणम्

इन्द्रसाहाय्यकस्वरूपम्

सूर्यविजये यदिन्द्र एतशं रक्षितवान् । तत्कथम् ? किं परोक्षानुग्रहवशात्
उताहो कस्माच्चित्प्रत्यक्षात्सम्बन्धात् ? प्रत्यक्षः सम्बन्ध एवेति विज्ञायते ।
अत्रैषा भवति—

“यत्तुदस्मूर एतशं वङ्कूदातस्य पर्णिना ।

वहङ्कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुः त्सरद्रन्धर्वमस्तृतम् ॥”

ऋ. सं. ८. १. ११. मेधातिथि-मेध्यातिथी ।

यत् यदा सूरः । एतशं तन्नामकमृषिम् । तुदत् बाधितवान् । (तदा) शतक्रतुः
इन्द्रः । वङ्कू वक्रगतिना वक्रगतिभिः । पर्णिना अश्वेन अश्वैः । बहुषु व्यत्ययेनैक-
वचनम् । इमा ब्रह्म बृहद्विवो विषक्तीत्यादाविव बहुष्वेकवचनोपपत्तिः । वङ्कू इति
तृतीयाविभक्तरेकवचने रूपम् । शक्ती इत्यादाविव पूर्वसवर्णदीर्घइच्छान्दसः । आर्जुनेयं
अर्जुनीनक्षत्रजातम् । कुत्सं एतशम् । एतशस्यैव कुत्स इति प्रसिद्धं नामान्तरम् ।
वहत् नीतवान् । अस्तृतं केनाप्यर्हिसितम् । गन्धर्वं सूर्यम् । त्सरत् कुटिलगत्या
प्रापत् । एतेन कुत्सापरपर्यायस्यैतशस्य सूर्येण सह युद्धे इन्द्रः सारथ्यं कृतवानिति
गम्यते । अश्वैर्वहनं हि सारथ्यान्नातिरिच्यते ॥

अत्र पूर्ववाक्यप्रकृतौ सूरैतशावेवोत्तरवाक्ययोगं गन्धर्वकुत्सशब्दाभ्यामुच्येते ।
गवां किरणानां धर्ता गन्धर्व इति सायणाचार्यस्य व्याख्यानम् । गन्धर्वशब्दो मानव-
जातिविशेषवाचकोऽत्रेत्यस्माकमभिप्रायः । सूर्यस्य पिता स्वधश्च गन्धर्वजातीय इत्यनेन
जानोमः । रामायणे भरतेन जिता गन्धर्वाः विष्णुपुराणे नागानां मानवजाति-
विशेषाणां रक्षार्थं पुरुकुत्सेन जिता गन्धर्वाश्च गन्धर्वजातीयानां मनुष्याणां सद्भावे
पौराणिकं निदर्शनम् ॥

नन्वस्तु पूर्वप्रकृतः सूर एव गन्धर्वो गुणतो जाता वा । कुत्सस्तु भवत्वेत-
शादन्य एव वीर एतशपक्षीयः । तमेव वहतु वातस्याश्वैरिन्द्र इति चेत् । तदा
पराजितस्यैतशस्य पलायनादनन्तरं कुत्सेन्द्रौ रथेन सूर्यं प्रत्यगच्छतामिति वक्तव्यम् ।
तदाऽन्याऽनुपपत्तिः का ?

“सूरश्चिद्रथं परितनम्यायां पूर्वं करदुपरं जूषुवासम् ।

भरच्चक्रमेतशः संरिणाति पुरोदधत्सनिध्यति क्रतुं नः ॥”

ऋ. सं. ५. ३१. ११. अवस्युः ।

(सूरः सूरस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । जूजुवांसं वेगेनापतन्तं पूर्वमभिमुखम् । रथम् । परितनम्यायां युद्धे । उपरं पराङ्मुखं कर्तुं अकरोत् सूर्ये पर्वप्रकृत इन्द्रः कर्ताऽध्याहरणीयः । चक्रं तस्य सूरस्यैव रथचक्रम् । भरत् अहरत् रथात्पृथगकरोदिति यावत् । एतशः संरिणाति नाशयति शत्रुं सूर्यमिति प्रकरणबलादध्याहारः । इन्द्रेण सूर्यस्य रथे पराङ्मुखे कृते तद्वथचक्रे च हृते एतशस्तं सूर्यं शत्रुं जितवानित्यर्थः । (किं च) नः अस्माकम् ! कर्तुं कर्म । पुरो दधत् पुरः स्थित्वा दधानः सन् अग्रणीः सन्नित्यर्थः । सनिष्यति साधयिष्यति साधयत्विति यावत् आशीरर्थे लृट् छान्दसः । प्रकृतस्यैतशस्य कर्तुंनुवृत्तिः) अत्र मन्त्रे एतशस्यैव शत्रुनाशकत्वमुच्यते । तत्कुत्सैतशयोर्भेदपक्षे नोपपद्यते ॥

सायणाचार्यस्तु एतश इति चतुर्थ्यर्थे प्रथमां मन्यते इन्द्रः एतशार्थं सूर्यरथचक्रं हृतवानिति तत्पक्षेऽर्थः । तस्मिन्पि पक्षे कुत्सैतशयोरभेदस्यैव साधिकेयमृक् । कथम् ? अन्यत्र ऋचि कुत्सार्थं सूर्यरथचक्रहरणस्योक्तत्वात् यथा—

“यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युद्धयते ।

मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥ ” ऋ. सं. ४. ३०. ४. वामदेवः ।

(इन्द्र हे परमेश्वर । उत अपि च । यत्र यस्मिन् युद्धे । बाधितेभ्यः शत्रुपीडितेभ्यः स्वजनेभ्यः तामुद्धर्तुमिति यावत् । युद्धयते । कुत्साय । सूर्यं सूरसम्बन्धि । चक्रं रथचक्रम् । मुषायः अहरः) अत्र कुत्सस्यार्थं सूर्यरथचक्रहरणं स्पष्टमुक्तम् ।

अपि च “अस्मा इदु ” इति प्रागुदाहृते मन्त्रे सूर्येपस्पृधानं एतशम् इन्द्रः प्रावदिति वर्तते । सूर्यं जेतुमिच्छन्तमेतशमिन्द्रो रक्षितवानिति तस्य स्पष्टभाषयाऽर्थः । तस्य च सूर्यैतशसङ्ग्रामे इन्द्र एतशाय जयं दत्तवानिति सरलं तात्पर्यम् । एतच्च कुत्सैतशयोरभेदपक्ष एव सङ्गच्छेत । एतशस्य पलायनं सत्यं चेत्तदेव तस्य रक्षकं वक्तव्यम् । इन्द्रस्तु एतशपक्षीयस्य कुत्सस्यैव रक्षकः । तस्मान्नास्ति कुत्स एतशाङ्घ्रि इति भावः ऋचाम् । इदं च ऋगन्तरव्याख्यानावसरे उत्तरत्र भूयश्च दृढीकरिष्यामः । वेदे चारित्रिकव्यक्तीनामेकैकस्य बहूनि नामानि भवन्तीत्यत्र दिवोदासस्यातिथिग्वप्रस्तोकाश्चथादिनामदर्शनं निदर्शनम् । कुत्सापरपर्यायस्यैतशस्य स्वश्वपुत्रेण सूर्यावतारपुरुषेण सह युद्धे इन्द्रः सारथ्यमकरोदिति स्थितम् । अत्रेयमपरा ऋग्भवति—

“यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य ह्योरीशानः ।

ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूष्न्कविर्यदाहन्पर्याय भूषात्” ॥

अत्रेन्द्रस्तुतिः प्रकृता । ईशानः ईश्वरः (त्वम्) अवस्युः रक्षणकामः सन् वातस्य वायोः । ह्योः अश्वयोः । तोदः पीडकः सन् कशाघातैश्चोदकः सन्निति यावत् । सारथिः सन्निति निष्कृष्टं तात्पर्यम् । कुत्सेन कुत्साख्येन ऋषिणा सह । सरथं समानरथं यासि प्राप्नोषि । ऋज्जा दीप्तौ तावश्चौ च । गन्धं ग्राह्यं गन्तव्यं शत्रूमिति यावत् । वाजं न अन्नमिव । युयूषन् युक्तवन्तः । प्राप्तवन्त इत्यर्थः । कर्तृपदं द्विवचनान्तं क्रियापदं बहुवचनान्तं एषा विप्रतिपत्तिः कर्तृपदस्य बहुवचनार्थे व्यत्ययेन द्विवचनान्तत्वं छान्दसमभिधाय परिहर्तव्या । कदा ? यदहन् यस्मिन्नहनि कविः कुत्सस्य ज्येष्ठो भ्राता-यमुत्तरत्र निरूपयिष्यामः—गार्ग्य पारणाय शत्रुतरणायेति यावत् । भूषात् प्राभवत् ॥

तोदो हिंसकः वातस्य हयोरोज्ञानः । इति सायणाचार्यस्यान्वयो विरसः । हिंसकत्वं सामान्यतः ईशानत्वं वाताश्वयोरिति द्वयमपि विसंष्टूलम् । ईशानत्वं सामान्यतः सर्वभुवनपतित्वात् । तोदत्वं वातस्य ह्योः कुत्ससारथित्वात् । वातस्याश्वयोः वात एव स्वामी स्यान्नेन्द्रः । ननु तर्हि वातस्याश्वौ कथं कुत्सस्य भवेताम् । कुत्सस्य प्राणांशावतारत्वादिति ब्रूमः । प्राणश्च वायोर्मुख्या विभूतिः । कुत्सस्य प्राणदेवतातेजोशावतारत्वं चोत्तरत्र निरूपयिष्यामः ।

पश्यतान्यामृचम् । यथा भगवतः कुत्ससारथित्वं तात्पर्येणोच्यते । साक्षाच्च सूर्यचक्रहरणमुच्यते ॥

“वह कुत्समिन्द्र यस्मिन्नाकास्यूमन्यू ऋज्जा वातस्याश्वा ।

प्रसूरश्चक्रं बृहतादभीकेऽभिस्पृधो यासिषद्वज्रबाहुः” ॥

ऋ. सं. १. १७४. ५. अगस्त्यः ।

इन्द्र । यस्मिन् । चाक्रन् कामयमानो भवसि यस्य सखा भवसीति यावत् । तं कुत्सं स्यूमन्यू । स्वामिनः सुखमिच्छद्भ्यां । ऋज्जा दीप्ताभ्याम् । वातस्य वायोः । अश्वा अश्वाभ्याम् । सर्वत्र तृतीयार्थे व्यत्ययेन द्वितीया । वह जनयः भूतार्थे व्यत्ययेन लोट् । भूतार्थे लोटः प्रयोगाः बहुषु स्थलेषु दृश्यन्ते छन्दसि । सारथिर्भूत्वा कुत्सं नीतवानसीति भावः । सूरः सूरस्य प्रथमा षष्ठ्यर्थे । चक्रं रथचक्रम् । अभीके समीपे । (गत्वा) प्रवृहतात् हतवानसि । प्राग्वद्भूतार्थं लोट् । मध्यमपुरुषैकवचनस्यायं तातङ् । वज्रबाहुः कुत्सः । स्पृधः शत्रूनभिलक्ष्य । यासिषत् गतवान् । सूर्यरथचक्रहरणादनन्तरमित्यर्थाल्लभ्यते ॥

अत्र सायणाचार्यस्य व्याख्यानमतीव विसंष्टूलम् । तन्मतेन गृहप्राप्तं कुत्सं तदीयावश्चौ प्रति प्रस्थापयेतीन्द्रः पूर्ववाक्ये प्रार्थयते । किमनेन प्रार्थनेन ऋषेरगस्त्यस्य प्रयोजनम् ? यदीन्द्रभवने कुत्सो बहूनि दिनानि तिष्ठेन् अगस्त्यस्य किं

होयेत ? एवं विसंष्टुलया विधया व्याकुर्वाणोऽपि वातस्याशौ कुत्सस्येत्यङ्गी-
कृतवान् । तदेकं भद्रं चक्रे । यासि कुत्सेनेति मन्त्रे वातस्य ह्योरिन्द्र ईशान शक्तः ।
सारथित्वादीज्ञानत्वमिति चेत् । तत्प्रियं नः ॥

यस्मिञ्चाकञ्जिति यच्छब्दवाक्यं सन्निकृष्टेन पूर्वार्धस्थवाक्येनासंयोज्य
तृतीयपादस्थवाक्येन सह स विद्वान्योजितवान् । तन्मतेन तद्वाक्यस्यायमर्थः ।
“यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं चाकन् कामयसे तर्पयसे वा हविरादिकं
तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यः चक्रं खमण्डलं खरथचक्रं वा अभीके आसन्नदेशे प्रवृहतात्
ऊर्ध्वं गमयतु प्रकाशयतु” । कुत्सस्येन्द्राय हविर्दातुं प्रातः कालोऽपेक्षितः । तस्माच्च-
मुदितो भवेति सूर्यमगस्त्यः प्रार्थयते इति सायणाचार्यस्य मतेन तस्य वाक्यस्य
तात्पर्यम् । अत्राक्षन्तव्यो दूरान्वयः । वाक्यस्वभावविरुद्धा अध्याहाराः अन्ततः
कुत्सहविर्दानार्थमेव सूर्योदयप्रार्थना तत्र चोदये आसन्न देशसम्बन्धः प्रकृतानुप-
योगी चेति सर्वं विसंष्टुलम् ॥

“प्रसूरश्रकं वृहतादभीके” ऋ. सं. ४. १६. १२. वामदेवः ।

इति मन्त्रान्तरस्योदाहृतमन्त्रपादतुल्ये पादे कुत्सप्रकरणस्थे सायणाचार्यस्य
व्याख्यानं चात्र लक्ष्मीकर्तव्यं भवति । “तथा सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रमायुधं अभीके
समीपे सङ्ग्रामे वा प्रवृहतात् प्रकर्षेण छिन्नवानसि” । चक्रशब्दार्थे मतभेदोऽपि
सोऽयमर्थः प्रकरणानुरूपः । अत्र लोटो भूतार्थे वृत्तिमाचार्यः शिश्रिये । “यत्रोत
बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साये”ति मन्त्रे (ऋ. ४. ३४.) सूर्यं सूरबन्धि चक्रं मुषायः अमुष्णाः
अपहृतवानसि” इति व्याख्यातवान् । तत्र चक्रं रथचक्रं वा आयुधं वेति न स्पष्टी-
कृतवान् । पूर्वव्याख्यानानुसारेणात्र चक्रमायुधमेव यद्युच्येत तदानीमन्यो विरोधः ।
एकत्र चक्रस्य छेदः अन्यत्रापहरणमिति । रथचक्रार्थवादिनामस्माकं मते तु अपहरणं च
रथात्पृथक्करणम् । आयुधार्थवादिनां त्वपहरणं बलादाच्छिद्य स्वायत्तीकरणं वक्तव्यं
चौर्यं वा । उभयमपि छेदविलक्षणम् । सूरश्चिद्रथमिति प्रागुदाहृते मन्त्रे भरश्चकमिति
वाक्यं स विद्वानेवं व्याख्यातवान् । “पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्यैकं चक्रं भरत्
अपहरत्” । अत्र व्याख्याने यद्यपि चक्रं रथचक्रमङ्गीकृतवांस्तथाऽपि पूर्वं स्वीकृतां
स्वधनुत्रकथां विस्मृत्य साक्षात्सूर्येण सह युद्धमेतदस्य द्योतयति । यत्सप्त युञ्जन्ति
रथमेकचक्रमित्यादौ सूर्यस्यैकचक्ररथवत्त्वं कुत्सयुद्धादनन्तरमेवेति मन्यते ।
पूर्वं द्विचक्रस्येत्युक्तिस्तमभिप्रायं ध्वनति । इदं कण्ठोक्त्या चोक्तवानन्यत्र
व्याख्यानसन्दर्भः—

“दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवेरपांसि” ।

ऋ. सं. ६. ३१. ३. सुहोत्रः ।

अस्यार्धर्चस्य तदीयं व्याख्यानमेवम् । अध अपि च प्रथित्वे प्रयत्ने युद्धे सूर्यस्य चक्रं रथावयवभूतं मुषायः अमुष्णाः । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एवचक्रोऽभूत् । तथा चाम्नातम्—सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति । एतशाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहृतवानित्याख्यानम् । सूरश्चक्रं प्रवृहज्जात (ऋ. १. १३९) ओजसेति निगमान्तरम् । अपि च रपांसि पापकारिणि रक्षः-प्रभृतीनि अविवेः अस्माल्लोकादगमयः अवधीरित्यर्थः” । दशेति पूर्वार्धर्चसङ्गतं पदम् ॥

अत्र व्याख्याने सायणाचार्येण खोक्तकथादृढीकरणाय यन्निगमान्तरमुदाहृतं तस्य तदीयं व्याख्यानं पश्यत ।

“सूरश्चक्रं प्रवृहज्जात ओजसा” क्र. सं. १. १३०. ९. परुच्छेपः ।

(इदं मन्त्रस्याद्यप्रतीकस्थं वाक्यम्) अत्रापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो माभूदिति ब्रह्मणो वरं लब्ध्वा इन्द्रमगणयित्वोद्धत्ता आसन् । तान् हन्तुमिन्द्रः सूर्यस्य रथचक्रमादौयवधोदिति । तदिदमुच्यते । अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य षष्ठ्यर्थे प्रथमा । चक्रं रथस्य चक्रमादाय ओजसा शारीरेण बलेन जातः प्रवृद्धः सन् प्रवृहत् प्रक्षिप्तवान् । पश्यतोदाहृतनिगमान्तरव्याख्यानसौभाग्यम् । प्रवित्वे अथ सूर्यस्य मुषायश्चक्रमिति वाक्ये व्याख्याता कथाऽन्या । तदुपबृहणार्थ-मुदाहृतस्य निगमान्तरस्य व्याख्याता कथाऽन्या । पूर्वत्र सूर्येण सहैव युद्धे चक्रस्य हरणम् । अन्यत्र वज्रावध्यान् हन्तुं चक्रस्य हरणम् ॥

सूर्यरथचक्रहरणसन्दर्भस्थोऽन्योऽर्धर्च एवं व्याख्यातस्तेन व्याख्याता ।

“अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतशं रीरमतसृमाणम्” ॥

क्र. सं. ४. १७. १४. वामदेवः ।

“प्रैतशं सूर्ये पस्पृयानमित्यर्धर्चे पूर्वं काचिदाख्यायिका सूचिता । अत्राप्ययं चक्रमिति पूर्वार्धे सा सूच्यते । स्वधनामा कश्चिद्राजा । स च पुत्रार्थं सूर्यमुपास्ते । स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः सन् एतशाख्येन महर्षिणा सार्धं युद्धं चकार । तदानोमृषिर्युद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रस्तेन स्तूयमानः सन् स्वध-पुत्रस्य सूर्यस्य सङ्ग्रामादेन दपालयदिति । अयमिन्द्रः सूर्यस्य चक्रमायुधं इषणत् प्रैरयत् । ससृमाणं युद्धार्थं सरन्तं गच्छन्तं एतशानामानमृषिं न्यरीरमन् निवारितवान्” ॥

अत्र साक्षात्सूर्येण युद्धं न कथ्यते । न च पूर्वं द्विचक्रस्य तद्रथस्यैकचक्र-हरणं वर्ण्यते । अत्रैतशेन युद्धकृत्स्वधपुत्रः सूर्यः । चक्रं च तस्यायुधविशेषः ।

इदानीमवगताः स्युः सायणाचार्यस्य व्याख्याने परस्परविरोधाः । यद्येक एव व्याख्यानकृदीदृशाः परस्परविरोधाः न भवेयुः । कस्मिंश्चिदर्थे आत्मनोदाहृतो मन्त्रोऽपि व्याख्याने तमर्थं न बोधयति । तस्मादस्माभिरनुमीयते अमात्यसायणो बहुभिः पण्डितैः ऋग्वेदभाष्यमकारयत् । ते च स्वस्वमत्यनुसारेण महामन्त्रिण आज्ञां शिरसा वहन्तो यथाकथञ्चित् भाष्यं समापितवन्तः । व्याख्यातृणां बहुत्वादेव परस्परविरोधाः । बहुलराजकीयकार्यव्यग्रः सायणोऽप्यन्ततस्तच्छोधयितुं कृतक्षणो नाभूत् ॥

प्रकृतमनुसरामः । सर्वत्रापि इन्द्रः स्वश्वपुत्रस्य सूर्यस्य रथचक्रं रथात्पृथग-
करोदित्येवार्थः कर्तव्यः । युद्धं च तस्य कुत्सापरपर्यायेणैतशेन । इन्द्रश्च तस्मिन् युद्धे
कुत्सस्य सारथिः ॥

अष्टमं प्रकरणम्

शुष्ण एव स्वश्वपुत्रः सूर्यः

सूर्यस्य शोषिका शक्तिरेका विद्यते । सा त्वासुरो । सोऽयं शोषकः
सौरोंऽशो निगमेषु शुष्ण इत्युच्यते । तदंशसम्बन्धात्सूर्योऽपि शुष्णः । “शुष्णस्य
चिद्वन्दिनो रोरुवटूना” १. ५४. ५ । इति सूर्यपरतया शुष्णपदस्य प्रयोगः ।
अंशांश्चिनोरभेदो यथा रविः शुष्ण उच्यते तथा शुष्णोऽपि रविरुच्यते । तस्य शुष्ण-
स्यायं तेजोऽज्ञावतारः स्वश्वस्य पुत्रः । तस्मादस्य दिव्यविभूतेरप्यासुरीप्रकृतिरविरुद्धा ।
किं प्रमाणं स्वश्वपुत्रः सूर्यः शुष्ण इत्यत्रेति चेत् । पश्यतेमामृचम्—

“मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान ओजसा ।

वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥”

ऋ. सं. १७५, ४. अगस्त्यः ।

कवे हे सर्वज्ञ इन्द्र । ओजसा अन्तः सारेण । ईशानः महासमर्थः ।
(त्वम्) सूर्यं सूरसम्बन्धि । चक्रं रथचक्रम् । मुषाय अमुष्णाः रथात्पृथगकरो-

दित्यर्थः । किञ्च शुष्णाय शोषकाय तस्मै सूर्याय । वधं हन्तारम् । कुत्सं तन्नामक-
मृषिम् । वातस्य । अश्वैः । वह अवहः अनयः । शुष्णं हन्तुमश्वैः कुत्समनय
इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धं चक्रहरणकथालिङ्गादुत्तरार्धं वाताश्वैर्वहनालिङ्गाच्चैयमृक्सूर्य-
कुत्ससंप्रामप्रकरणस्थेत्यत्र न कश्चित्संशयः । तस्मात्पूर्वप्रकृतः सूर्य एवात्र शुष्णः ।
कुत्सैतशयोः सूर्य-शुष्णयोश्चाभेदमविजानतो वेदार्थप्रकाशकारस्य स्वपूर्वोक्तविरुद्धं
यथेष्टाभ्याहारयुक्तं सविकल्पं व्याख्यानमत्रोपेक्ष्यम् । शुष्णाय वधं हन्तृशस्त्रं वह
प्रयुंक्ष्व । अनन्तरं तं हत्वा कुत्सं वातस्याश्वैः वातवेगैर्हतस्य शुष्णस्याश्वैः संयोजयेति
तन्मतेनार्थः । पूर्वोत्तरार्धयोर्नास्ति सम्बन्धः । यद्वा शुष्णं हन्तुं कर्तनसाधनशस्त्रं
गृहीत्वा वाताश्वैर्गच्छेति तात्पर्यम् । अत्रापि पूर्वोत्तरार्धयोर्थेयापूर्वं सम्बन्धाभावः ।
सति सम्भवे सम्बन्धो न्याय्यः । सूर्य-कुत्ससङ्ग्रामस्यान्यत्रोक्तत्वादुत्तरार्धे कुत्स-
प्रस्तावस्य विद्यमानत्वादस्ति सम्बन्धभावः । पूर्वार्धे हि कुत्सप्रकरणद्योतकं सूर्य-
रथचक्रहरणं वर्णितम् । यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्सायेति निगमान्तरे हि सूर्यरथचक्र-
हरणं कुत्सार्थं दर्शितम् ।

इमे च द्वे ऋचावत्र भवतः—

“उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।

वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्हं शुष्णम् ॥”

ऋ. सं. ५. २९. ९. गौरवीतिः ।

इन्द्रायत् यदा । सहस्यैः अभिभवनशक्तिमद्भिः जूजुवानैः शीघ्रगमनैः ।
अश्वैः । (त्वम्) उशना एतन्नामकऋषिश्च । गृहं प्रकरणात्कुत्सगृहम् । अयातम् ।
अत्र अस्मिन्काले वन्वानः कुत्सेन याच्यमानः । कुत्सेन तन्नामकेन ऋषिणा । सह
सरथं समानमेकं रथम् । ययाथ जगन्थ । देवैः स्वानुचरैर्मरुद्भिः सह मरुदवतार-
पुरुषा एवात्र ऋषेर्हृदयस्थाः । शुष्णं शोषकं प्रतिवीरम् । अवनोर्हं प्रापः खलु ।
अत्र युद्धाय कुत्सेन सहैकरथस्य भगवतः शुष्णं प्रति प्रस्थानमभिहितम् ।

प्रकरणाविच्छेदेनोत्तरस्यामनन्तरं चरित्रमुच्यते ।

“प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।

अनासो दस्यूरमृणोवधेन विदुर्योण आनुडमृध्वाचः” ॥

ऋ. सं. ५. २९. १०. गौरवीतिः ।

हे इन्द्र सूर्यस्य अन्यत् एकम् । चक्रं रथचक्रम् । प्रावृहः रथात्पृथगकरोः ।
अन्यत् इतरत् । चक्रं कुत्साय । वरिवः धनम् यातवे यातुम् । रणकार्योपयोगायेति
भावः । रणेन हि धनं प्राप्यते । अकः अकरोः । यत्पृथक्कृतं तद्विच्छिद्यैव पृथक्-
कृतमिति न तद्रणणकार्योपयुक्तं भवेत् । अन्यदेवाविच्छिन्नमुपयोक्तुमर्हमिति तथोक्तिः ।

एकं चक्रं छिन्नमन्यच्चक्रं कुत्सायायत्तीकृतमिति भावः । सूर्यरथचक्रस्य रणोपयोगं चोत्तरत्र निरूपयिष्यामः । द्वितीयचक्रस्य कुत्सायायत्तीकरणात्सूर्यविजयोऽनुक्तोऽपि गम्यते । तस्मिन् विजिते कथं तच्चक्रं शत्रोर्वशे स्यात् । एतेन कुत्स एतशश्च न द्वाविति प्रागुक्तं स्थिरीकृतम् । यदि कुत्सो नैतशः स्यात्कथमेतत्सार्थमेव जितस्य सूर्यस्य रथचक्रं कुत्साय वशीक्रियेत । अपि चैतेन पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यरथस्यैतशयुद्धे चक्रमेकमपहतमिन्द्रेण ततः प्रभृति सूर्यरथ एकचक्रोऽभूदिति सायणभाष्यैकदेशमतं प्रत्युक्तं भवति एदर्धर्चतात्यर्यालोचने सूर्यस्यैकमपि रथचक्रं न परिशिष्टम् । एकं भग्नम् । अन्यत्कुत्सायायत्तीकृतम् । अयं च सूर्यः सूर्यावतारपुरुषः स्वदवपुत्रः न साक्षात्सूर्य इति विषयः पाठकैर्न विस्मर्तव्यः ।

तस्मिन्युद्धे सूर्यस्य चक्रायुधं छिन्नमिन्द्रेणेति तद्भाष्यैकदेशमतं चानेन परास्तम् । चक्रद्वयोक्तितो रथचक्रयोरेव स्फुटं प्रतीतेः ।

पूर्वमन्त्रप्रकृतः शुष्ण एवायं सूर्यः प्रकरणैक्यान् ॥

अधोत्तरार्धर्चस्यार्थः दस्यू शुष्णानुचरान् वधेन हन्त्रा कुत्सेन द्वारा । अनासः आस्यरहितान् छिन्नशीर्षानिति यावत् । विधेयविशेषणमिदम् । अमृणः अघातयः । अन्तर्भावितणिचक्रः प्रयोगशृङ्गान्दसः । (किञ्च) मृध्रवाचः हिंसकवाचः शत्रन् दुर्योणे-दुर्गस्थाने । न्यावृणक् अघातयः । अत्र दुर्योगस्थानलिङ्गान्मृध्रवागुगुणलिङ्गाच्चैते कुत्सशत्रवः कुयवस्तदनुचराश्चेति गम्यते । कुयवागेवहि वर्णलोपात्कुयवः । तस्य स्थानं दुर्योगम् । तत्कुयवप्रकरणे निरूपयिष्यामः ॥ इतश्च शुष्ण एव स्वध्वपुत्रः सूर्यः ।

“त्वं कुत्सेनाभिः शुष्णमिन्द्र अशुषं युध्यकुयवं गविष्ठौ ।

दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवेरयांसि” ॥

ऋ. सं. ६.३१.३. सुहोत्रः ।

इन्द्र । अशुषं शोषयितुमशक्यम् । शुष्णम् । कुयवं कुयवनामकं च । गविष्ठौ गौर्भूमिरिष्यतेऽस्यामिति गविष्टिः भूम्यार्था आजिः । तस्याम् । दश दश दिनानि । कुत्सेन कुत्सर्षिणा द्वारा अभियुध्य अभियोधयः अत्राप्यन्तर्भावितणिचक्रः प्रयोगः । अध एकादशेऽहनि प्रपित्वे समीपे (गत्वा) सूर्यस्य पूर्वप्रकृतस्य शुष्णस्य । चक्रं रथचक्रम् । मुषायः अपाहरः रथात्पृथगकरोरित्यर्थः । रपांसि पापकारीणि रक्षांसि अविवेः दूरीकृतवानसि । अत्रापि पूर्वार्धर्चप्रकृतयोः शुष्णकुयवयोरन्यतरः सूर्यो वक्तव्यः । शुष्ण एव निगमान्तरबलादवयवार्थतश्च सूर्य इति सुवचम् । अस्य च शुष्णस्याशुष इति नामान्तरमस्तीति वाचकैर्न विस्मर्तव्यम् । अदृष्टवशात्सायणः शुष्णाशुषौ न पृथक्कृतवान् । एतं शुष्णसूर्ययोरभेदमुत्तरत्रापि दृढीकरिष्यामः ॥

नवमं प्रकरणम्

सुश्रवास्तूर्वयाणः कः ?

वैदिकसाङ्गग्रामिकेतिहासेषु प्राधान्येन पञ्च वीराः सुप्रसिद्धाः । पैजवनः सुदाः, अतिथिग्वो दिवोदासः, वैदथिन ऋजिश्वा, आङ्गिरसः कुत्सः, सुश्रवास्तूर्व-
याणश्चेति । दाक्षराज्ञयुद्धनायकः सुदाः । शाम्बरयुद्धनायको दिवोदासः । पैप्रव-
युद्धनायक ऋजिश्वा । शुष्ण-कुयवयुद्धनायकः कुत्सः । विंशतिजनराजयुद्धनायकः
सुश्रवास्तूर्वयाणः एतेषु सुश्रवास्तूर्वयाणः क इति चिन्त्यते । तूर्ध्वं यानं यस्य सः
तूर्वयाणः । उर्वी तुर्वी शुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः इति हिंसार्थात्तुर्वीधातोर्व्युत्पन्नोऽयं
तूर्वशब्दः । यानं च रथोऽश्वो गजो वा । प्रकृते रथो ग्राह्यः । कारणमुत्तरत्र स्पष्टं
भवेत् । शत्रुहिसकरथ इति तूर्वयाणशब्दस्यार्थः । सुश्रवा इति नाम । अस्य
विंशतिजनराजयुद्धाभिधायिकेयमृगभवति—

‘त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दश अबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नवश्रुतो निचक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥

ऋ. सं. १.५३.९. सव्यः ।

इन्द्र श्रुतः प्रख्यातः त्वम् अबन्धुना सहायरहितेन सुश्रवसा तन्नामकेन राज्ञा
सह । उपजग्मुषः युद्धार्थमुपगत नतः । द्विर्दश विंशतिसङ्ख्याकान् । जनराज्ञः राक्ष-
सेश्वरान् । षष्टिं सहस्रा षष्टिसहस्रसङ्ख्याकांस्तदीयसैनिकान् । नवतिं नवतिसङ्ख्या-
कान्दलपतीन् नव नव संख्या कान्तसेनापतीञ्च । रथ्या रथसम्बन्धिना दुष्पदा
दुष्पदादेन । चक्रेण द्विवचनार्थ एकवचनम् व्यत्ययेन न्यवृणक् अनाशयः । रथचक्राभ्यां
शत्रून्चूर्णय इति भावः । अयं च भयङ्करो रथः सुश्रवस एव भवति । अत एव
स उत्तरस्यामृचि तूर्वयाण उच्यते । शत्रुषु रथस्य चालयिता च सुश्रवा एव ।
तथाऽपि रथाधिष्ठातृ अस्मात्मकं ब्रह्मेन्द्रं भवति । तस्मादेतद्विंशतिजनराजवधकर्माद्बु-
धमेन्द्रं वर्ण्यते । अत्रैषा भवति ।

“त्वा युजा निरिवदस्सूर्यस्य इन्द्रश्चक्रं सहसा सद्य इन्दो ।

अधिष्णुना बृहता वर्तमानं महो द्रुहो अपविशायुधायि” ॥

ऋ. सं. ४. २८. २. वामदेवः ।

इन्द्र हे सोम । त्वा त्वया । युजा सहायेन । त्वत्पानप्रवृद्धबल इत्यर्थः । इन्द्रः ।
सहसा शक्त्या । सद्यस्तक्षणे । अधिष्णुना अधिष्ठात्रा बृहता अस्मदूपबृहत्साम्ना

वर्तमानं चरत् । सूर्यस्यैतशशत्रोः स्वश्वपुत्रस्य । चक्रं रथचक्रम् । निरिवदत् प्रभाषया-
पातयत् । (तदानीम्) महोदुहः महतो द्रुह्नामकस्य कुयवपितुः विश्वायु सर्वं बलम् ।
अपधायि अपहृतम् ।

सायणाचार्यस्तु बृहता वर्तमानमित्यस्यान्तरिक्षेण चरदित्यर्थं कृतवान् । तच्च
स्वश्वपुत्रसूर्यप्रकरणविरुद्धत्वाच्चिन्त्यं व्याख्यानम् । तन्मतेन महो द्रुह इत्यस्य
महतो द्रोणुः सूर्यस्येत्यर्थः । साक्षात्सूर्या निखिलविपूजितो महान्द्रोही ऋषिणोच्यते
इत्याश्चर्यम् । द्रुगाह्वयः कुयवपितैवात्रोच्यते । तस्य द्रुगाह्वयत्वं चोत्तरत्र प्रदर्शयिष्यामः ।
युद्धं चैतत्कुयवकुत्सप्रजयोर्भूनिमित्तम् । कुयवस्य सहऽयो योद्धा महावीरः
शुष्णापरपर्यायः स्वश्वपुत्रः सूर्यः । तस्य पराजये कुयवस्य पराजयोऽपि सिद्ध इति
तत्पितुः पुत्रजयकाङ्क्षिणः शुष्णपराजये सर्वं बलं गतमित्युक्तिः सङ्गतैव भवति ।
स्वश्वपुत्रः सूर्य एव शुष्ण इति पूर्वस्मिन्प्रकरणे स्थापितम् । अन्येन लिङ्गेन
चेदं दृढीभवति ।

“महोदुहो अपविश्वायुधायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः” ॥

क्र. सं. ६. २०. ५. भरद्वाजः ।

इत्यर्थे निगमान्तरे प्रथमः पाद उदाहृतपूर्वमन्त्रचतुर्थचरणतुल्योऽर्थतः
शब्दतश्च तत्सूर्यप्रकरणम् । इदं शुष्णप्रकरणम् । सूर्य-शुष्णयोरभेदे ऋचोः पादैक्यमुप-
पन्नतरं भवति । ननु सूर्यशुष्णौ भिन्नावेव कुत्सशत्रू । तस्मादुभयोरपि पराजये तुल्यं
द्रुहो निःशेषबलक्षपणमिति चेन्नैषा युक्तिः । अन्यतरस्य शेषत्वेऽपि जयप्रत्याशायाः
सम्भवात् । कुत्सशत्रोः शुष्णस्यैव प्राधान्येन निगमेषु प्रसिद्धत्वाच्च ।

प्रकृतमनुसरामः । स्वश्वपुत्रस्याशक्त्युपाधिभूतो रथ एव भार्गवास्त्रमुच्यते ॥
भार्गवशब्दो रथपर्यायो गुप्तभाषायाम् । यथा—

“एतं वां स्तोममश्विनावकर्म अतक्षाम भृगवो न रथम्” ।

क्र. सं. १०. ३९. १४. घोषा ।

अश्विनौ हे नासत्यौ । एतम् वाम् युवयोः । स्तोमम् स्तोत्रम् । अकर्म अकर-
वाम । न यथासादृश्यार्थकोऽयं नशब्दः । भृगवः रथकाराः । रथम् । अतक्षाम
तक्षन्ति । उपमेयसमपुरुषत्वं छान्दसम् । व्यत्ययेन लङर्थं लङ् । अत्र भृगुशब्दो
रथशिल्पिपरतया प्रयुक्तः । भृगूणामिदं कर्म भार्गवं रथः । तदेवास्त्रं भार्गवास्त्रम् ॥

किं पर्यवसन्नम् ? शत्रुविनाशकरथः सौवश्यः सूर्य एव सुश्रवास्तूर्वयाणः ।
अत्रेदमन्यलिङ्गं भवति ।

“त्वमायविथ शुश्रवसं तवोतिभिस्तवत्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिगवमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः” ॥

ऋ. सं. १. ५३. १०. सव्यः ।

इन्द्र । त्वम् । तूर्वयाणम् शत्रुहिंसकरथम् । सुश्रवसं एतन्नामकम् । तव ।
ऊतिभिः रक्षणैः तव । त्रामभिस्त्रायकैः बलैश्च । अविथ अरक्षः । त्वं महे महते ।
यूने युवकाय । राज्ञे सुश्रवसे कुत्सं आयुम् । अतिथिग्वं (च) अरन्धनायः
वशीकृतवानसि । अतिथिगोः पुत्रत्वाद्वोदासोऽतिथिग्व उच्यते तवानुग्रहात्तूर्वयाणः
सुश्रवाः कुत्सायु-दिवोदासान् जितवानित्यर्थः । अत्र सायणः सुश्रवस्तूर्वयाणौ
पृथग्व्यक्ती कृत्वा व्याख्यातवान् । उत्तरार्धे तु वारत्रयजेतारं सश्रवसमेवाङ्गीकरोति ।
यदि सुश्रवसस्तूर्वयाणोऽन्यः कथमस्मै इति पदं प्रयासन्नं तूर्वयाणं विहाय सुश्रव-
समभिदध्यात् । तस्माच्चिन्त्यं तद्व्याख्यानम् । अत्र सुश्रवसः शत्रुषु कुत्सोऽन्यतमः
शुष्णस्य च कुत्सः शत्रुः एकदा सुश्रवसा जितः तं जेतुं कुत्सः पुनर्यत्नं स्पर्धमानश्च-
कारेत्युपपन्नतरं भवति । तदिदं लिङ्गं शुष्णसुश्रवसोरभेदे ।

तूर्वयाणपदं न केवलं सुश्रवसो गुणकृतं विशेषणम् । अपि तु यौगिकं
नामान्तरं च भवति । पश्यतैतामृचम् । यत्र तूर्वयाणपदेनैव सुश्रवा उच्यते ॥

“प्रतत्ते अद्य करणं कृतं भूत्कुत्संयदायुमतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा निशिश आभिक्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ” ॥

ऋ. सं. ६. १८. १३. भरद्वाजः ।

(हे इन्द्र) अद्य । ते तव । तत्करणं तत्कर्म । प्रभूत् प्रभवति । यच्छब्द-
वाक्येन तत्कर्म विशिष्यते । यत् कुत्सम् । आयुम् । अतिथिग्वं च । अस्मै वक्ष्य-
माणाय तूर्वयाणाय वशीकृतवानसीति शेषः । पुरु सहस्रा बहूनि सहस्राणि
सैन्यानां कुत्सादीनामिति सन्निकर्षोत्पत्तीतिः । क्षां पृथिवीम् । अभिनिशिशः
अपातय इत्यर्थः । धृषता धर्षकेण निजेन वीर्येण । तूर्वयाणं शत्रुहिंसकरथम्
सुश्रवसम् । उन्निनेथ उदनयः । उन्नतमकरोरित्यर्थः । कुत्साव्यतिथिग्वजयादयं
तूर्वयाणः सुश्रवा एवेति सिद्धयति ॥

सुश्रवसं तूर्वयाणमजानतः स्तोक्तं तूर्वयाणं पृथग्व्यक्तिं च विस्मरतः सायणस्य
व्याख्यानमत्रोपेक्ष्यम् । तस्य मतेनात्र तूर्वयाणस्त्वरितगमनरथवच्चार्थयोगाच्छम्बरा-
सुरः शम्बरस्त्वरितगमनरथ इति न कार्यास्त निगमेषु प्रसिद्धिः ॥

कुत्साव्यतिथिग्वानां सम्बन्धिनो बहून्वीरानिन्द्रो घातितवानित्यत्रान्यच्चः ।
प्रमाणम् ॥

“अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपजघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरतिथिगवस्य वीरान्न्या वृणग्भरतासोममस्मै” ॥

ऋ. सं. २. १४. ७. गृत्समदः ॥

हे अध्वर्यवः । य इन्द्रः । कुत्सस्यायोरतिथिगवस्य वीरान् । शतं सहस्रं लक्षसङ्ख्याकान् जघन्वान् घातयन् । भूम्याः उपस्थे तले । अवपत् पातयामासेत्यर्थः । अपि च न्यावृणक् मारितवान् । अस्मै इन्द्राय । सोमं । भरत । सर्वेष्वप्यसुरवधेषु भक्तैः कारितेष्वपि ऋषिभिः सङ्ग्रामाभिमानि देव इन्द्र एव कर्तोच्यते । तस्मात्तादृशेषु स्थलेषु क्रियापदानि अन्तर्भावितणिच्चकानि ज्ञेयानि । लक्षणापेक्षया तस्यैव लाघवात् । अस्यामृचि सायणः कुत्सस्यायोरतिथिगवस्य वीरानित्यत्र मध्ये प्रतिद्वन्द्विन इत्यध्याहृत्य व्याख्यातवान् । कुत्सादीनां त्रयाणां मिलित्वैकत्र कीर्तनात्सुश्रवायुद्धमेवात्र स्मार्यते । तस्मान्नाध्याहारः क्रमविरुद्धः कर्तव्यः । सुश्रवायुद्धे कुत्सादीनां जितत्वान्न चार्थविरोधः ॥

योऽयं प्रसिद्धान्कुत्समायुं दिवोदासं च जितवान् । विंशतिं राक्षसेश्वरांश्च हतवान् स सुश्रवास्तूर्वयाणः कः ? स्वश्वपुत्रः सूर्य एवायं नामतः सुश्रवाः । शत्रुहिंसकभयङ्कररथवत्त्वात्तूर्वयाणः । सुश्रवा इत्यत्र व्युत्पत्तिस्तु शोभने श्रवसी कर्णौ यस्य स सुश्रवाः ॥

स्वश्वपुत्रस्य भयङ्कररथवत्त्वाद्देवेन्द्रस्य तद्रथचक्रभञ्जनमद्भुतं कर्माच्यते ।
“परयतान्न्यामृचम्—

“त्वं पुरं चरिष्ण्वं वधैः शुष्णस्य सम्पिणक् ।

त्वं भा अनुचरो अधद्विता यदिन्द्र हव्यो भुवः” ॥

ऋ. सं. ८. १. २८. मेधातिथि-मेध्यातिथी ॥

हे इन्द्र । यत् यस्मात्कारणात् । भाः प्रकाशमानस्त्वम् । शुष्णस्य । चरिष्ण्वं चरणशीलम् । पुरं दुर्गं रथ एवात्र शत्रुभिरभेद्यत्वाच्चरणशीलं दुर्गमित्युच्यते सादृश्यात् । वधैः प्रहरणैः । सम्पिणक् व्यचूर्णयः । अध अनन्तरम् । अनुचरः तवानुयायी कुत्सः । द्विता द्विवधान् शत्रून् । शुष्णं तदनुचरान् कुयवं तदनुचरान् चेत्यर्थः । हतवानिति शेषः । (तस्मात्) त्वं हव्यः । भुवः अभवः ॥

कुत्सस्य द्विविधशत्रुनाशनेऽन्येयमृग्भवति—

“तदिन्द्राव आभर येना दंसिष्ठ कुत्वने ।

द्विता कुत्साय शिश्नथो निचोदय ॥”

ऋ. सं. ८. २४. २५. विश्वमनाः ॥

दंशिष्ठ शत्रुनाशक । हे इन्द्र । येन रक्षणेनाकृत्वने त्वदीयमाराधनं कुर्वते । कुत्साय । द्विता द्विविधानरीन् । शिश्रदः अहिंसीः । अपि च निचोदय कुत्सं प्रेरितवानसि । भूतार्थे लोट् । तदवः रक्षणम् । आभर अस्मभ्यमिति शेषः ॥

प्रकृतमनुसरामः । इतश्च शुष्ण एव सुश्रवास्तूर्वयाणः ॥

“अजावृत इन्द्र शूरपत्नीद्यां च येभिः पुरुहूत नूनम् ।
रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥”

ऋ. सं. १. १७४. ३. अगस्त्यः ॥

हे पुरुहूत । येभिः याभिः सेनाभिः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । नूनं निश्चयेन । द्यां च आकाशं च । शूरा आवृण्वन्निति सन्निष्कर्ष बलाद्योग्याध्याहारः (ताः) वृतः आवृण्वतीः । शूरपत्नी शूराः पतयो यासां ताः शूरपत्नयः सेनाः । ताः हे इन्द्र अज अगच्छः । अग्निम् अग्निसदृशमग्रेसरं वा । तूर्वयाणं शत्रुहिंसकरथम् । अशुषं शुष्णम् । दमे स्वकीये गृहे । अपांसि कर्माणि । वस्तोः कर्तुम् । सिंहो न सिंह इव रक्षोः अरक्षः । कुत्सादिभिर्जनराजविंशत्या वा सुश्रवसो युद्धे भगवता कृतं रक्षणमेवात्र वर्ण्यते । अशुष-तूर्वयाणशब्दयोर्विशिष्टामन्यत्र निगमेषु प्रयोगविधामलक्षी-कुर्वतः सायणस्य क्लिष्टं व्याख्यानमत्रोपेक्ष्यम् । आशोषयिता आशुषः आशुष एव किल अशुषः । तूर्णगमनः किल तूर्वयाणः । तूर्णगमनस्तुरयाण एव स्यान्न तूर्वयाणः । “वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि” ८ ८८. ६. इत्यादयः प्रयोगाः ऋचां हिंसार्थे तूर्वधातोरभ्यासं दर्शयन्ति । अशुषशब्दः पूर्णायां संहितायां शुष्णपरतयैव प्रयुज्यते ॥

- “त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषम्” ६. ३१. ३.
“इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणक्” १. १०१. २.
“कुत्साय शुष्णमशुषं निबर्हीः” ४. १६. १२.
“वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः” ६. २०. ४.
“यः शुष्णमशुषं यो व्यंसम्” २. १४. ५.
“शुष्णमशुषं कुयवं कुत्साय” २. १९. ६.

इत्युदाहरणानि ॥

तस्मादत्रापि रूढिबलादशुषशब्दः शुष्णपर्याय एव स्वीकर्तुमुचितः । अग्निः शब्दस्तु रूढिमपरित्यजन्नेव पावकवाचको भूत्वा मुख्यार्थबाधदर्शनात्सादृश्यलक्षको भवति । युद्धप्रकरणं चैतत् । नात्राग्निरक्षावर्णनस्यावसरः । शूरपत्न्य इत्यपां सेनानां च साधारणं नाम । तस्मात्तत्र श्लेषः । यथा आपः अग्निं शमयितुमागच्छन्ति तथा शत्रुसेनास्तूर्वयाणं शुष्णं शमयितुमागताः । ताभ्यः इन्द्रस्त्वं रक्षितवानिति

तात्पर्यम् । अत एवाशुषस्याग्निनौपम्यं कथितम् । अपां सेनानां च श्लेघेणौपम्य-
मग्नेरशुषस्य च रूपकेणेति विशेषः । छन्दस्यपि बहवोऽलङ्कारा दृश्यन्ते ।
तान्विस्तृत्य प्रदर्शयितुं नेदं स्थलम् ॥

किं पर्यवसन्नम् ? यः सौवश्यः सूर्यः शुष्णोऽशुषः स एव सुश्रवास्तूर्वयाणः ।

ननु भगवानिन्द्रः कथमसुराय साहाय्यकमकरोत् ? शुष्णो नैकान्ततो
दुष्टोऽसुरः । बलिरिव बहुसद्गुणोपेतो भगवद्भक्तश्च भवति ॥

ननु एकदाऽनुगृहीतः पुनरन्यदा कुत इन्द्रेण विनाशयेतेति चेत् । नैषाऽप्य-
नुपपत्तिः ॥ यदाऽऽह—

“परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीर वधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥”

ऋ. सं. ६. ४७. १७. गर्गः ॥

इन्द्रः । पूर्वेषां पूर्वभाविनामाराधकानाम् । सख्या सख्यानि । परावृणक्ति
परिवर्जयति । वितर्तुराणः तान् अतिक्रामान् अपरेभिः नूतनैराराधकैः सह । एति
गच्छति । अनानुभूतीः अपरिचरणाः प्रजाः । अवधून्वानः त्यजन् । पूर्वीः शरदः
पूर्वाङ्कालान् पूर्वकालसख्यानीति लक्ष्योऽर्थः । तर्तरीति अतिक्रामति । एकदाऽनु-
गृह्णन्नपि स एवानुगृहीतो दुरहङ्कारवशादात्मानं यदि विस्मरेत्तमिन्द्रो निगृह्णातीत्यर्थः ।
एकदा निगृहीतो भक्त्या यद्यात्मानमाराधयेदित्यत्र न पृथग्युक्तिः प्रदर्शनीया ।
तृत्सवोऽत्र निदर्शनम् । ते भगवतैकदा निगृहीताः—

“इन्द्रेनैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः” ॥

ऋ. सं. ७. १८. १५. वसिष्ठः ॥

त एवान्यदाऽनुगृहीताः—

“वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुहं तृत्सुभ्यो अकृणोदुलोकम्” ॥

ऋ. सं. ७. ३३. ५. वसिष्ठः ॥

तस्मादेकदा निगृहीतस्य कुत्सस्य पुनरन्यदाऽनुग्रहणं च न युक्त्यपेक्षम् ॥

दशमं प्रकरणम्

शुष्ण एव प्रसिद्धः कर्णः

स्थापितं पूर्वेषु प्रकरणेषु कुत्स एतश्चेत्येकस्यैव वीरस्य नामनी द्वे । सोवश्यः, सूर्यः, शुष्णः, अशुषः, सुश्रवाः, तूर्वयाणश्चेत्येकस्यैव पञ्च नामानीति । तयोश्च युद्धे एकदा कुत्सः शुष्णेन जितः, अन्ततः कुत्सः शुष्णं हतवानिति च । स्थापितं चान्त्ये युद्धे भगवानिन्द्रः कुत्सस्य सारथ्यं चकारेति च । अथोत्तरेषु प्रकरणेषु जयेतिहासस्य वेदमूढत्वं निरूप्यते ॥

योऽयं महान्वीरः शुष्णः स एव जयेतिहासे भारतापरपर्याये प्रसिद्धः कर्णः । शुष्णास्य सूर्याशसम्भवत्वं रथचक्रव्यसने प्राप्ते शत्रुतः पराजयः, शोभनकर्णवत्त्वार्थ-योगिसुश्रवो नाम चात्रानुमापकानि लिङ्गानि । सहजकुण्डलालङ्कृतकर्णत्वाद्युक्तं हि सुश्रवस्त्वम् ।

इतश्च शुष्ण एव प्रसिद्धः कर्णः—

“पुरा यत्पूरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिवः फलिगं हेतिमस्य ।

शुष्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुप्रथितं तदादः” ॥

ऋ. सं. १. १२१. १०. कक्षीवान् ॥

हे आद्रिवः वज्रिन् । पुरा पूर्वम् । यत् यो हेतिः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सूरः सूर्यस्य तमसो अपीतेः तिमिरतोऽप्ययस्य । कर्तेति शेषः । तम् । फलिगं हेतिं मेघास्त्रम् । अस्य प्रयुक्तवानसि । यत् । शुष्णस्य । परिहितं परिधानवदावरकमित्यर्थः । कवचरूपमिति यावत् । दिवस्परिद्युलोकादागतम् दिव्यमिति यावत् । सुप्रथितं शरीरे सुष्ठु प्रथितम् । त्वगन्तरवहितमित्यर्थः । ओजः । अस्ति । तत् । आदः आदत्तवानसि । विश्रष्टं शरीरतः कृत्वा स्वीकृतवानसीति भावः । यद्वह्मं सूर्यस्य तेजसोऽपि प्रलयकरं तेन मेघास्त्रेण शुष्णस्य तेजोरूपं दिव्यकवचमपहतवानसीति भावः ॥

कर्णः सहजकवचालङ्कृत इत्यैतिहासिकी प्रसिद्धिः । तच्च वर्म दिव्य-तेजोरूपमेव न केनापि लोहेन निर्मितम् । तं कवचं भगवानिन्द्रो याचमानः किलापाहरत् । सा कथाऽत्रोच्यते । नन्वत्रास्त्रेण कवचस्यादानं न दत्तस्य प्रतिग्रह इति चेत् । सत्यम् । तत्रैषा सङ्गतिः । भगवान्याचितवान् । कर्णश्च दत्तवान् । तथाऽपि शारीरस्य दिव्यतेजः कवचस्य त्वचा सहैकोभूय तिष्ठतः कथं दानमादानं

वा साध्यम् ? तदा भगवान्मेधास्त्रेणादत्तवान् । नान्योऽस्त्युपायः । नन्वयाचमान एव कुतोऽस्त्रेण नादत्तवानिति चेत् । कर्णस्य तदस्त्रं प्रतिकर्तुं शक्तिर्विद्यते । तस्मात्तद-साध्यम् । दत्ते कवचे तु सत्यबद्धः स प्रतिक्रियां न कृतवान् । ईदृशेन दानकर्मणा कर्णस्य यशोऽद्यापि समुज्ज्वलम् ॥

दाने वैदिकं प्रमाणं च विद्यते—

“एवान इन्द्रोतिभिरव पाहि गृणतः शूर कारून् ।

उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः” ॥

ऋ. सं. ५. ३३ ७. संवरणः ॥

हे इन्द्र । नः अस्मान् । ऊतिभिः रक्षणैः । अव । एवेति निर्धारणे । हे शूर । कारून् त्वदाराधनं कुर्वान् । गृणतः स्तोतृनस्मान् । पाहि । उत अपि च । त्वचं ददतः पुरुषस्य । वाजसातौ युद्धे । सुषुतस्य सुष्ठु अभिषुतस्य । चारोः । मध्वः सोमस्य । पिप्रीहि वृषो भव । कर्णेन सह युद्धेऽस्माकं हविरिदं गृहीत्वा रक्षको भवेति तात्पर्यम् । अयं च संवरणः पाण्डवपक्षीय ऋषिः । तदुत्तरत्र निरूपयिष्यामः । त्वचं ददत इति सोमस्य विशेषणं करोति सायणः । रहस्येतिहासान-बोधाद्यथाकथञ्चिद्व्याख्यानपूरणमेतम् । सम्पूर्णं सूक्तमिदं युद्धे भगवत्साहाय्यकं साक्षात्परोक्षं च वर्णयति प्रार्थयति वा । प्रकृतायामृचि त्वक्च लक्षणया त्वचा सहैकीभूतं तेजः ॥ अन्या च तत्सूक्तस्था ऋगत्र भवति—

“पुरु यत्त इन्द्र सन्त्युक्था गवे चकर्थोर्वरासु युध्यन् ।

ततक्षे सूर्याय चिदोकसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित्” ॥

ऋ. सं. ५. ३३. ४. संवरणः ॥

हे इन्द्र । यत् यानि । इद्रब्रह्म क्रियमाणा नवीय इत्यादाविव वचनव्यत्ययः । ते तवाउक्था स्तोत्राणि । सन्ति । तानि । गवे जातावेकवचनम् गोभ्योऽर्थाय चकर्थ । आपो धेनवो वा गावः एकत्र वर्षार्थमवग्रहनाशनमन्यत्र ऋषि-गोधनरक्षार्थं दस्यु-नाशनं च कर्मणी । किं च उर्वरासु सारवत्तरक्षेत्रेषु निमित्तभूतेषु युध्यन् चकर्थ । स्तोत्र-स्तोतव्यकर्मभेदाध्यवसायेन यत्तच्छब्दार्थयोरन्वयः । उत्तरार्धे च परोक्षस्तुतिः । वृषा इन्द्रः । स्वे ओकसि स्वग्रह एव स्थिताय सूर्याय सोवश्व्याय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । सौवश्व्यं सूर्यम् । ततक्षे सहजकवचादानेन तनूकृतवान् । समत्सु युद्धेषु । दासस्य दस्योः । नाम चित् नामापि । ततक्षे तनूकृतवान्

तस्माज्जयेतिहासस्थं कवचदानं कर्णस्य मूलप्रमाणवदेव भवति । एकस्या-मृचि सूर्यतक्षणाभिधानादन्यत्र त्वचं ददत्स एव ग्राह्य औचित्यात् । उपबृंहके-तिहासबलाच्च ॥

इतश्च शुष्ण एव प्रसिद्धः कर्णः ।

“सूरश्चक्रं प्रवृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषाय ।

तीशान आमुषायति” ॥ ऋ. सं. १ १३० ९. परुषेपः ॥

ईशानः इन्द्रः । ओजसा तेजसा । जातः प्रवृद्धः सन् । प्रपित्वे समीपे गत्वा । सूरः सूर्यस्य । चक्रम् । प्रवृहत् रथात् पृथगकरोत् । किं च अरुणः सूर्यस्य अत्रापि पष्ठप्यर्थे प्रथमा । वाचं वचश्च मुसायति अपाहरत् । आमुसायति आ-समन्तादपाहरत् । इत्यर्धर्चस्यास्य प्रतिपदार्थः । कर्णस्य समये ब्रह्माश्रम नास्फुरादित्यैतिहासिकी प्रसिद्धिः तदेवातोत्तरवाक्येनोच्यते । अत्र वाक्य अस्त्रमन्त्र-रूपा । तस्या अपहरणम् च विस्मरणम् ॥

ब्राह्मणशापेन रथचक्रस्य भूमौ मज्जनं गुरुशापादस्त्रविस्मरणं च भारतं वदति । तौ शापावधिकृत्य नास्माकमस्ति वैदिकं प्रमाणम् । तथाऽपि तच्छाप-फलितरूपे रथचक्रभङ्गास्त्रविस्मरणे भगवत्कृते इत्यत्रास्ति प्रमाणबलं वैदिकम् । भग्नस्य रथचक्रस्य भूमौ पात एव भूमौ मज्जनं भारतेऽवर्णि भगवत्स्ताटस्थस्य रक्षणायं यत्नः । कोऽयं भगवान्, यस्य ताटस्थ्यं रक्षितुमैतिहासिकाः प्रयत्न-मकार्षुरिति चेत् । स इन्द्रस्य भगवतोऽवतारः कश्चिन्महापुरुषः । तमुत्तरत्र निरूपयिष्यामः ॥

इतश्च शुष्ण एव प्रसिद्धः कर्णः । कर्णस्य सततं घृणित्वमितिहासे प्रसिद्धम् ।

“वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ।

कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी” ॥

इति महाभारते रथातिरथसङ्ख्याने भीष्मः ॥

शुष्णश्चाशुषः । अशुषत्वं च नित्यं सुखराहित्यम् । शुषं शूषं सुखं न विद्यते यस्य स इति वपुत्पत्तेः । सततं घृणावतां कुतः सुखम् ॥

नन्वन्या व्युत्पत्तिर्विद्यतेऽशुषशब्दस्य । शोषयितुमशक्योऽशुष इति । तस्मिन्नपि निर्वचने कर्णोऽशुषः । तस्य कुण्डले दिव्ये वर्मं च दिव्यं त्रयममृतोद्भवं वदन्ति । यथा—

“भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यचर्मभृत् ।

उभयं चामृतमयं तस्य मद्रे भविष्यति” ॥

वनपर्व ३०६. १८.

कुण्डलयोः कवचस्य चामृतमयत्वात्सोऽन्यैः शत्रुभिर्महास्त्रैरपि शोषयितुम-शक्यः । तस्माद्युक्तं तस्याशुष इति नाम ॥

इतश्च शुष्ण एव प्रसिद्धः कर्णः । यन्निगमे शुष्णस्य गौरिति नामान्तरमस्ति । इतिहासे कर्णस्य वृष इति । गो-वृषशब्दौ तुल्यार्थौ ॥

कर्णस्य वृषनामत्त्वे भारते बहूनि प्रमाणानि सन्ति । निदर्शनार्थमेकं दर्शयामः ।

“ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

रिपुष्वपि दयावांश्च तस्मात्कर्णो वृषः स्मृतः” ॥

अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यमेतत् । द्रोणपर्व०

अस्य गोनामवत्त्वे निगमोऽयं भवति—

“त्वमायसं प्रतिवर्तयोगोर्दिवो अइमानमुपनीतमृन्वा ।

कुत्साय यत्र पुरुहूतः वन्वञ्छुष्णमनै परियासिवधैः” ॥

ऋ. सं. १. १२१. ९. कक्षीवान् ।

गोर्गन्तुः शुष्णस्येति सायनः । पुङ्गवसदृशबलत्वाद्वोनाम्नः शुष्णस्येति सरलोऽर्थः सूर्यस्वरूपत्वाद्वा गोनामशुष्णः । आदित्योऽपि गौरुच्यत इति यास्कः ॥

सन्त्वेतानि बहूनि लिङ्गानि । प्रत्यक्षं कर्णनाम्ना च शुष्ण उच्यते । तदतीव स्पष्टं लिङ्गं कर्ण-शुष्णयोरैक्ये ॥

“इन्द्रकुत्सा वहमाना रथेन आ वामर्त्या अपि कर्णो वहन्तु ।

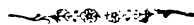
निःषीमद्भयो धमधो निःषघस्थान्मघोनो हृदोवरधस्तमांसि” ॥

ऋ. सं. ५. ३१. ६. अवस्युः ।

हे इन्द्राकुत्स हे इन्द्राकुत्सौ । अपि किं च । रथेन । वहमाना उद्यमानौ नाम् अत्याः अश्वाः । कर्णे कर्णापरपर्याये शुष्णे । वहन्तु अवहन् । भूतार्थे लोट् । सीं एतं शुष्णम् । अद्भ्यः आकाशात् निर्धमथः निरबाधेथाम् । सधस्थात्स्वस्थानाद्भूमेश्च निर्धमयः । मघोनः यजमानस्य (कुत्साग्रजस्य) हृदः । तमांसि दुःखात्मकानि । वरधः निवारयधः । अद्भ्यः कर्णस्य निर्धमनं सिद्धिबलादाकाशं प्रत्युड्ढोनस्य निपातनम् । एतदधिकृत्य प्रकरणान्तरे प्रमाणं दर्शयामः । महाभारतेऽभिमन्योर्गगनं प्रत्युत्पतनं पक्षिराजस्येव भ्रमणं चावर्णिषाताम् । निगमे कर्णस्य तन्नासाध्यं कर्म सिद्धिमताम् । भूम्नेनिर्धमनं च मारणम् ॥

सायणाचार्यस्तु सीमितस्य शुष्णमित्येवार्थं कृतवान् । तथाऽपि तस्य व्याख्याने कर्णः स्तोत्राणि करोतीति व्युत्पत्त्या स्तोता । अप्रसिद्धार्थकल्पनमेतत् । शुष्णयुद्ध-प्रकरणमध्ये इन्द्राकुत्सयोः स्तोत्रसमीपं प्रति रथेनागमनप्रार्थना प्रकरणविरुद्धा । तस्माच्छुष्ण एव कर्णः ॥

एवं प्रत्यक्षं कर्णनाम्ना निर्देशात्सूर्यांशजत्वात्सुश्रवस्त्वात्सहजदिव्यकवच-वत्वात्तद्दानादशुपत्यात्कालेऽस्त्रविस्मरणाद्गोनामवत्त्वादथचक्रव्यसने पराजयाच्च शुष्णो-भारतप्रासद्धः कर्ण एव भवति ॥

एकादशं प्रकरणम्

विरोधपरिहारः

भूयः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । “ननु कृष्णस्यैवार्जुनः सारथिरुक्तः । यथा—

“सरन्धयत्सदिवः सारथये शुष्णमशुषं कुयवं कुत्साय ।

दिवोदासाय नवर्ति च नवेन्द्रः पुरोव्यैरच्छम्बरस्य” ॥

क्र. सं. २. १६. ६. गुत्समदः ।

सः प्रसिद्धः । सदिवः दीप्तियुक्तः इन्द्रः । सारथयोक्तसाय । अशुषम् परैः शोषयितुमशक्यम् । शुष्णम् । कुयवं कुयमानं च । रन्धयत् वशीकृतवान् ॥ उत्तरोऽर्धर्चः कथान्तरसम्बद्धः अत्र कुत्स एवेन्द्रस्य सारथिः प्रत्यक्षमुच्यते ।

“महो द्रुहो अपि विश्वायुधायि वज्रस्य यत्पतनेऽप्रादि शुष्णः ।

पुरुष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ” ॥

क्र. सं. ६. २०. ५. भरद्वाजः ।

वज्रस्य । पतने लक्ष्ये । यत् यदा । शुष्णः । अपादि अभवत् । (तदा) महः महतः । द्रुहः द्रुहनामकस्य कुयवपितुः द्रोघुः कुयवस्य वा स्वयं शुष्णस्यैव वा । विश्वायु सर्वबलम् । अपधायि हतम् । इन्द्रः सूर्यस्य सूर्यावतारस्य शुष्णस्य । सातौ साधने । सारथयोक्तसाय । सरथं समानरथम् । उरु विशालं यथातथा । कः अकरोः । अत्रापि कुत्स एवेन्द्रस्य सारथिरुच्यते । तस्मात्त्वदुक्तं कृष्णस्य सारथ्यं न सिद्धयति” इति ॥

अत्रेदमालोचनीयम्—

“वातस्य पर्णिनावह कुत्सम्”

क्र. ८. १. ११.

“तोदो वातस्य हर्योः”

क्र. ४. १६. ११.

“वह कुत्सं वातस्याश्वः”

क्र. १. ७४. ५.

“वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः”

क्र. १. १७५. ४.

इत्येतावद्भिः सारथ्यं यत्स्पष्टं प्रतीयते कृष्णस्य न तत् कुत्सविशेषणेन सारथिशब्देन खण्डितं स्यात् । समानोरथिः सारथिरिति सारथिशब्दार्थः । रथिशब्द उकारान्तोऽपि दृश्यते । “रथीतमं रथीनाम्” इत्यादिमान्त्रवर्गिकप्रयोगा उदाहरणम् । एवं योद्धाऽश्वचोदकश्चोभावपि रथी भवतः । तत्र मुख्यो रथिः । इतरः समानो रथिः । समानत्वं चाप्राधान्यं सूचयेत् । प्रायो रथारूढयोरुभयोर्मध्ये योद्धुः प्राधान्यं तत्समानत्वमनन्तरप्राधान्यादश्वचोदकस्येति सारथिशब्दस्तत्र रूढोऽभूत्

प्रकृतयुगले तु योद्धुरपेक्षयाऽश्वचोदकस्यैव प्राधान्यं माहाभाग्यतिशयाद्भवति । योद्धुश्चात्राप्राधान्यं सर्वथाऽश्वचोदकेन नेयत्वात् । तद्विक्षयैव पूर्वपक्षिणोदाहृतयोर्मन्त्रयोर्योद्धा सारथिशब्देनोच्यते । तत्र रूढार्थस्य बाधितत्वात्तत्सम्बद्धस्यावयवार्थस्य ग्रहणं लक्षणया ॥ योद्धुरपेक्षयाऽश्वचोदकस्य प्राधान्यसूचनं लक्षणाप्रयोजनम् । एवं सामरस्यं स्यात्सर्वेषां निगमवचनानाम् । केवलं सारथिशब्देन प्रतारितानां समन्तादपश्यतां प्राचां व्याख्यानमत्रोपेक्ष्यम् ॥

नन्वन्योऽस्ति ते विरोधः । वज्रस्य यत्पतनेऽपादि शुष्णे इत्यनेन शुष्णे भगवता वज्रप्रयोगः कृतः इति प्रतीयते । आयुधप्रयोगश्च योद्धुः कृत्यम् । न सारथेः । कथमस्य सङ्गतिरिति चेत् । उच्यते । “यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युद्धयते” इत्यनेन कुत्सस्य सूर्येण सह योद्धृत्वं प्रत्यक्षमभिहितम् । “वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः” इत्यनेन भगवतोऽश्वचोदकत्वेन सार्धं कुत्सस्य हन्तृत्वं चोच्यते । तदुभयं च गौणं वक्तुमशक्यम् । भगवतो वज्रप्रयोगस्तु योद्धृत्वं विनाऽपि सम्भवेत् । वज्रं च विद्युच्छक्तिः । सा च भगवतो नित्यमधीना । निरायुधस्यापि भगवतः शरीरे नित्यं प्रवहति । तां च दृष्टिद्वारा परस्य शक्तिप्रणाशनाय प्रयोक्तुं भगवानिच्छन्पारयेत् । तादृशो भगवतः स वज्रप्रयोगः । न स्थूलायुधप्रयोगः । यत्र यत्र वज्रशब्दः स्थूलायुधविशेषपरस्तत्रापि विद्युच्छक्तेरुपाधित्वेनैव तस्य स्थूलायुधस्य वज्रत्वं वक्तव्यम् । न साक्षात् । एवं च वज्रशब्दस्य विद्युच्छक्तिरेव मुख्योऽर्थः । स्थूलायुधविशेष एव गौणोऽर्थ इत्युक्तं भवति । तस्माद्भगवतो वज्रप्रयोगोऽत्र न सारथित्वप्रतिबन्धकः ॥

इयं च विद्युच्छक्तिः सर्वेषां च प्राणिनां प्राणशक्तिमनुगृह्णन्ती शरीरे स्वल्पेनांशेन प्रवहति । योगिनां तु प्रभूतेनांशेनेति विशेषः । नेत्रयोस्तैजसत्वात्तत्रास्याः प्रसरणमधिकम् । दृष्टिदोषेण प्राणिनां कार्यं वृक्षादीनां म्लानता शिलादीनां च भेदस्तस्या एव लेशतः प्रतापः किमु वक्तव्यं वशीकृतच्छक्तेर्योगेश्वरस्य भगवतस्तत्प्रयोगविषये महाभाग्यम् !!

पश्यत निगमान्तरम्—

“त्वं इत्यदिन्द्र कुत्समावह शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्थे ।

दासं यच्छुष्णं कुयवं न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥

ऋ. सं. ७. १९. २. वसिष्ठः ।

इन्द्र । त्वम् । त्यत् तदा । समर्थे युद्धे । कुत्सम् । तन्वा शरीरेण । शुश्रूषमाणः परिचरम् आवः ह अरक्षः । यत् यदा अस्मै । आर्जुनेयाय अर्जुनीनक्षत्रजाताय कुत्साय कार्तिकेय-बाहुलेयवदत्र व्युत्पत्तिः । शिक्षन् उपदिशन् । दासं

शत्रूणांमुपक्षपयितारं शुष्णम् । कुयवं कुयवनामानं च अरन्धयः वशीकृतवानसि । शरारेण शुश्रूषणं शिक्षणं च सारधेरेव भवतो न रथिकस्येति मन्त्रेऽस्मिन्भगवतः सारध्यमेव सूचितं भवति ।

अन्येचात्र भवतः—

“स त्वं न इन्द्रधियसानो अकैर्हरीणां बहुषन्योक्रमश्रेः ।

या इत्था मघवन्ननुजोषं वक्षो अभिप्रार्यैः साक्षि जनान् ॥

न ते त इन्द्राभ्यस्मदष्ट्वा युक्तासो अब्रह्मता यदसम् ।

तिष्ठारथमधि तं वज्रहस्ता रस्मि देव यमसे स्वश्वः” ॥

ऋ. सं. ५. ३३.-२. ३. संवरणः ।

अन्ये चात्र भवतः—

वृषन् इन्द्रः । सः प्रसिद्धः । त्वम् । अकैः स्तुतिमन्त्रैः निमित्तभूतैः । न अस्मान् । धियसानः आयन् हरिणां अश्वानाम् । योक्त्रं नियोजनरञ्जुम् । अश्रेः आश्रयस्व । मघवन् । याः यान्श्वान् । जोषं प्रीतिम् । अनु अनुसृत्य । इत्था सत्यं यथा तथा । अर्यः शत्रून् । जनान् । अभि अभिलक्ष्य वक्षः बोढाऽसि । (किं च) साक्षि सोढाऽसि । भविष्यदर्थे लुङ्लोटौ ॥

ऋष्टव रमणीया इन्द्रः । यत् यस्मात्कारणात् । अयुक्तासः त्वय्यनिहितचित्ताः अब्रह्मता अब्रह्मतया । स्तुतिलक्षणामन्त्राहित्येनोपलक्षिताः । ते अस्माकं शत्रवो जनाः । अस्मात् अस्माकं पक्षात् । ते त्वां द्वितीयार्थे षष्ठी । नाभ्यसन् नाभ्यभवन् नाच्छिन्दान्नित्यर्थः । यस्मात्तेषां त्वयि भक्तिर्नास्ति त्वदाकर्षणक्षमेति हेतुवाक्यस्यास्य तात्पर्यम् । (तस्मात्) वज्रहस्त । तं प्रसिद्धम् । रथं कुत्सरथम् । अधितिष्ठ । देव स्वश्वः सन् सारथिः सन् । रस्मि योक्तम् । यमसे नियच्छसि । उभयत्रापि वर्तमान-सामीप्याद्वर्तमानप्रयोगः । व्यत्ययेन वा लट् ॥

संवरणस्येयं प्रार्थना ॥ सम्यग्वृणोतीति संवरण इति व्युत्पत्तिः । अयं चर्षिः पाण्डवपक्षाय कृष्णं सारथित्वेन वृणोति । महाभारते स्वयमर्जुन एव वृणोति । इदृशं कथासंस्मरणं भगवतो गौरवस्य विशेषतः पोषणायेति क्षन्तव्यम् । अयमेवर्षिः ऋगन्तरे त्वचं ददतो वाजसाताविति कर्णेन सह युद्धे साहाय्यकमेव प्रार्थयत इत्येषा च सारथित्वेन प्रार्थनाप्रकरणान्महाभारतकथासम्बन्धिन्येव भवतीत्यत्र न कश्चित्संशयः ॥

परिहृतो विरोधः । स्थितं यथानिरूपितं भगवतः सारध्यम् । एतेन—

कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः ।

सारथिं कल्पयित्वाऽस्य शत्रुं शुष्णमहस्ततः ॥

इति बृहदेवतायामुक्तं प्रत्युक्तं भवति । सारथिपदलिङ्गप्रतारितस्य सोक्तिः ॥

न ते त इति मन्त्रे स्वश्वशब्दः सारथिपरत्वेनास्माभिर्व्याख्यातः । शोभनाः अश्वाः यस्य स स्वश्व इति व्युत्पत्तिः । अश्वपतेरेवेदं पदं युक्तं नाश्वचोदकस्येति चेत् । अश्वचोदकस्याप्यश्वेषु निसर्गोपश्वरत्वात्त्रासङ्गतिः । प्राचामृषीणां भाषायां स्वश्वशब्दः सारथौ रूढ इत्यस्माकं दृढमनुमानम् । कर्णः सूतपुत्र उच्यते जयेतिहासे । स्वश्वपुत्रो निगमे । अत्र स्वश्वशब्दः सूतजातिपर इत्यस्माकमनुमानम् । यद्यपि कर्णस्य पोषकः पिता न स्वयं कस्यापि सारथिः । तथाऽपि प्रायेणाश्वचोदनव्यापारेण जीवतां सूतानां पतिः स्यात् । अश्वसम्बन्धादेव सूतानां गन्धर्वा इति नामापि रूढं स्यात् । यथा नागाराधकानां नागा इति तथा गन्धर्वजीविनां गन्धर्वा इति प्रसिद्धं स्यात् । येषां दृष्टौ स्वश्वो न सूतपर्यायः तेषां पक्षे यौगिकार्थ एव वक्तव्यः । तत्र भगवतः स्वश्वत्वं च वातेश्वेष्वधिकारलब्धेः ॥

द्वादशं प्रकरणम्

कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः

स्थापितं शुष्ण एव प्रसिद्धः कर्ण इति । तस्य प्रतिस्पर्धी कुत्स एव भारतेतिहासे प्रसिद्धोऽर्जुनः । कर्णप्रतिस्पर्धित्वमेव कुत्सस्यार्जुनत्वे प्रथमं लिङ्गम् ।

पाण्डवस्यार्जुनस्यार्जुननाम प्रसिद्धम् । कुत्सस्यार्जुनेयनाम । उमियमत्येकार्थकम् । अर्जुन्योत्तरफलगुन्योर्जात आजुनेयः अर्जुनो वा । यथा फलगुन्योर्जातः फाल्गुनः फलगुनो वा । एकं सतद्धितं पदम् । अन्यल्लुप्ततद्धितम् । भारते उदीच्यपाठे प्रायः फाल्गुनशब्दो दृश्यते । दाक्षिणात्यपाठे प्रायः फलगुनशब्दः । अत एवान्ध्रभारते फलगुनशब्द एव सर्वत्र प्रयुज्यते । अर्थे फलगुनशब्दतुल्योऽर्जुनशब्दः । फलगुनीशब्दतुल्यत्वादर्जुनीशब्दस्य । एवं फाल्गुनशब्दतुल्य आजुनेयशब्दः । कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुन इत्यत्रेदमपरं लिङ्गम् । अर्जुनीशब्दस्योत्तरफलगुनीवाचकत्वे पश्यतैतामृचम्—

“सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमवासृजत् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते” ॥

अघासु मघासु । अजुन्योः फल्गुन्योरिति सायनः । भारते फल्गुनीनक्षत्र-
जातत्वस्यार्थस्य फल्गुनशब्देन फाल्गुनशब्देन वा गतार्थत्वादजुनशब्दस्यार्थ-
मन्यथा वर्णयति ॥

श्लो० “पृथिव्यां सागरान्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।

शुद्धत्वाद्वृषत्वाच्च तेन मामर्जुनं विदुः” ॥

उत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यमिदम् । नीलकण्ठ इममर्जुनशब्दमृज धातोर्व्युत्पन्नं
मन्यते । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेष्वित्यत्र अर्जनं च दीप्तिस्तस्य मतेन । यदयं
दीप्तिमत्त्वात्समत्वाच्चुद्धकर्मकरत्वाच्चार्जुन इत्यर्थ इति वदति । तत्र समत्वममूलम् ।
मे समो वर्णो दुर्लभ इति मूलार्थः । नाहं सम इति ॥

इदं निर्वचनं च कुत्साजुनयोरेकत्वसाधनस्यानुकूलमेव भवति । तस्मिन्पक्षे
वयं फाल्गुनाजुनेयशब्दावेव तुल्यार्थावित्यभिधायार्जुनशब्देन तुल्यार्थमन्यत्कुत्सस्य
नाम प्रदर्शयामः । तत्रैषा भवति—

ऋ. “त्वं सत्य इन्द्र धृष्णुरेतौस्त्वमृभुक्षानर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजये पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते स चा हन् ॥

ऋ. १. ६३. ३.

द्युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्सायेति सायनः । द्युमानिति कुत्सस्या-
साधारणं विशेषणम् । तस्मादेकं नामैव भवति ॥

“भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः” ऋ. ४. १६. १०.

इति मन्त्रपादे कुत्सो निकाम इति विशेष्यते । निकामो नितरां कमनीयः ।
नितरां कामयमान इति वा सायनः । उत्तरपादे साक्षाद्भगवत्समानरूपत्ववर्णनात्पू-
र्वोऽर्थो ज्ञायान् । निकामशब्दस्यार्थान्तरकल्पने वोत्तरत्र यद्भगवत्समानरूपत्वं
कथ्यते तदप्यलं कुत्सस्य लोकोत्तरं रूपवत्त्वं कथयितुम् ॥

अन्यां पश्यत ऋचम्—

ऋ “सवेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिभिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।

आतुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय मातूर्नसीमुपसृजा ह्यध्वै” ॥

ऋ. ६. २०. ८.

अत्र कुत्सो द्योतननाम्ना निर्दिष्टः । किं कृत्वा कारणम् ? लोकोत्तररूप-
वत्त्वादेव तस्य द्योतन इत्येकं नाम प्रसिद्धम् । इदमेव नाम द्युमत इति समानार्थकेन
शब्देन त्वं सत्य इति मन्त्रे प्रोक्तम् । यद्विशेष्यमन्यद्विनैव द्योतनशब्देनात्र कुत्सं
वक्ति तद्ब्रह्मापयति तदिदं कुत्सस्यासाधारणं नामेति । सायनस्तु द्योतनाय एतत्संज्ञाय
राज्ञे इति व्याख्यातवान् । वेतसु-तुग्रेभानां वशीकरणाद्विज्ञाद्योतनसंज्ञश्च कुत्स
एव नान्यः । पश्यतात्रान्यामृचम्—

“अहं पितेव वेतसूरभिष्टे
तुमं कुत्साय स्म दिभं च रन्धयम् ।
अहं भुवं यजमानस्य राजनि
प्रयद्मरे तु जये न प्रियाऽऽष्टवे” ॥

क्र. १०. ४९. ४.

वैकुण्ठस्येन्द्रस्य गीतास्वेष मन्त्रः । सवेतसुमिति मन्त्रमिमं चान्यत्र प्रकरणे पूर्णतया व्याख्यास्यामः । द्योतनः कुत्स एवेति दर्शयितुमत्रोदाहरणमात्रम् ॥

किं पर्यवसन्नम् ? अर्जुनशब्दो यदि दीप्तिमद्वाचकः तर्हि द्योतनशब्दस्य द्युमच्छब्दवत्पर्यायः । तस्मात्तदप्येकं लिङ्गं कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुन इत्यत्र ॥

परे तु अर्जुनशब्दं वज्रवाचकं मन्यन्ते । पाण्डवोऽर्जुनो वज्रस्य तेजोऽज्ञा-
वतार इति तेषां दृष्टिः । वज्र-वज्रिणोरभेदाध्यवसायात्तस्येन्द्रस्यावतारत्वोक्तिः
सङ्गच्छते । भीषणगर्जनसमये स्वस्मिन्नशनिर्मापतेदिति यदर्जुननामान्युच्चारयन्ति
तदत्र लिङ्गम् । अर्जुनशब्दस्य वज्रवाचकत्वे त्वेषा भवति ॥

“इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैरभीवृतम् ।

अपावृणोद्धरिद्रिभिः सुतमुद्रा हरिमिराजत” ॥

क्र. ३. ४४. ५.

अयं च पक्षः कुत्सस्यार्जुनस्य चैकत्वसाधनायानुकूल एव भवति । निघण्टौ
कुत्सशब्दो वज्रपर्यायेषु पठितः । वज्रपर्यायस्य कुत्सशब्दस्य निर्वचने “तत्र कुत्स
इत्येतत्कृन्तते । ऋषिः कुत्सो भवति । कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवः । अत्राप्यस्य
वधकर्मैव भवति । तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ।” इति यास्कः । (नि० ३.११.५.)
अस्यायं भावः । कुत्सशब्दस्य द्वावर्थौ वज्रः कश्चिदृषिश्च । वज्रपर्यायत्वे कृन्ततीति
कुत्स इति व्युत्पत्तिः । उकारादेश ऋकारस्य । नकारलोपः । सकारागमश्चात्र विक्रि-
यायाम् । ऋषिवाचकत्वे मतद्वयं वर्तते । करोति स्तोमानकुत्स इति औपमन्यवमतम् ।
तत्रापि कृन्ततीत्येव व्युत्पत्तिरिति यास्कस्य स्वमतम् । कारणं तत्र तत्सखस्येन्द्रस्य
शुष्णवधः । ननु इन्द्रः शुष्णं चेज्जघान कथं कृन्तत्यर्थयोगी कुत्स इति चेत् नैष
दोषः । इन्द्रस्य प्रेरकत्वाच्छत्रुहननशक्तिनाथत्वाच्च सर्वत्र वधकर्तृत्वं तस्योच्यते ।
तथाऽपि स येन द्वारा तत्कर्म कारयति सोऽपि वधकृदित्यत्र न कश्चिद्विरोधः ।
तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेत्यस्य इन्द्रः कुत्सद्वारा शुष्णं घातयामासेत्येव तात्पर्यम् ।
अतः कृन्ततेः कुत्स इति ऋषिवाचकत्वेऽपि व्युत्पत्तिः सङ्गच्छते ॥

किं पर्यवसन्नम् ? यदि वज्रवाचकोऽर्जुनशब्दः पाण्डवे वर्तमानः । तर्हि
कुत्सशब्दस्य स पर्यायः । कुत्सस्य वज्रावतारपक्षे साक्षादेव हि पर्यायत्वमभेदात् ॥

इतश्च कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः । अर्जुनस्य श्वेतवाहननाम प्रसिद्धम् । कुत्सस्य ऋक्षाश्वनाम । अर्जुनशब्दवच्छेदशब्दोऽपि सामान्यतो दीप्तिमद्वाचक एव ब्राह्मः । न श्वेतवर्णवाचकः । सामान्यतः श्वेतवर्णत्वे तत्र नाग्निं न तावदाधिक्यम् । कुत्ससम्बन्धिनामृक्षाणामश्वानां वाताश्वत्वद्विव्यक्तम् । दिव्यत्वस्य चासाधारणदीप्तिमत्त्वमेवानुबन्धी गुणः । न श्वेतवर्णमात्रवत्त्वम् । अथ केनोद्देशेन भारतेतिहासकारः ऋक्षाणामश्वान्श्वेतान्वदतीति चेत् । तेषां वाताश्वत्वं द्योतयितुमेवेति प्रतिभाति । वायुः स्वयं श्वेतवर्ण इत्युच्यते । तस्य पशुश्च श्वेतवर्ण एव प्रिय इत्युच्यते । तस्मात्तस्य ह्याश्व श्वेता इतीतिहासकारस्य दृष्टिः । वायोः श्वेतत्वे द्वे ऋचौ प्रदर्शयामः—

“रायेनु यं जज्ञत् रोदसी इमे
राये देवी धिषणा धाति देवम् ।
अध वायुं नियुतः सश्वत स्वा
उतश्चेतं वसुधितिं निरेके ॥

ऋ. ७. ९०. ३. वसिष्ठः ।

“पीवो अर्ज्ञौ रयिमृधः सुमेधाः
श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिः ।
ते वायवे समनसो वितरथु
विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः” ॥

ऋ. ७. ९१. ३. वसिष्ठः ।

तस्य श्वेतपशुप्रियत्वं च “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादि ब्राह्मणे स्पष्टम् ॥

नन्वेवं चेदृष-श्वेतशब्दावुभावपि श्वेतवर्णापरावेव भवतामिति चेत् । तत्त्व-दृष्ट्या ते श्वेतवर्णा एव भवन्ति । अप्सारमयाः सर्वेषां प्राणा एव हि वायोरश्वा उच्यन्ते । ननु ते वायोर्विभूतिविशेषा एव नाश्वा इति चेत् । भूषणमेवेदं न दूषणम् । सर्वस्याश्वदेवताया तद्विभूतय एव रथत्वेन वाहनत्वेनायुधत्वेन च स्तोत्रभिः कल्प्यन्ते । यथा सूर्यस्य सप्त स्वकिरणा एव वाहनानि तथा वायोरपि प्राणा एव वाहनानीत्यत्र न कश्चिद्विरोधः । अपां च शुक्लवर्णत्वमुपनिषत्सु प्रसिद्धम् । व्यक्तिदृष्ट्या तु तेऽश्वाः सामान्यतो दीप्तिमन्तः । न सर्वे श्वेतवर्णाः । अत्र विशेषमुत्तरत्र वक्ष्यामः । ननु का तत्त्वदृष्टिः ? का व्यक्तिदृष्टिः ? उच्यते । कुत्ससम्बन्धिष्वश्वेषु या शक्तिर्दृश्यते सा प्राणानामतिशयिता शक्तिः । अतस्ते वातस्याश्वा उच्यन्ते । यानि शरीराणि तेषां तास्तु व्यक्तयः । तत् सम्बन्धात्ते कुत्सस्य । ते प्राणा इति दृष्टौ श्वेताः । अश्वशरीराणीति दृष्टौ यथा—निगमोक्तवर्णाः । तं च निगममुत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

किं पर्यवसन्नम् ? कुत्स ऋज्ज्वाख्य वाताश्ववान् अर्जुनः श्वेतवाहनः ।
वाताश्वश्च तत्त्वतः श्वेताः । तस्मात् ऋज्ज्वाश्च श्वेतवाहनश्चन्दौ तुल्यार्थौ भवतः ॥

इतश्च कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः । कुत्सस्य तद्भातृणां चार्षे सृक्ते
ऋगेका दृश्यते—

स सव्येन यमति ब्राधतश्चित्
स दक्षिणे सङ्गृभीता कृतानि ।
स कीरिणा चित्सनिता धनानि
मरुत्वाञ्चो भवत्विन्द्र ऊती” ॥

क्र. १. १००. ९.

स इन्द्रः सव्येन वामहस्तेन ब्राधतश्चित् हिंसकानपि शत्रून् यमति
निगृह्णाति । स इन्द्रः दक्षिणे दक्षिणहस्ते कृतानि यजमानेन कृतानि हवींषि
समर्पितानि जपादीनि कर्माणि वा सङ्गृभीता सङ्गृहीता भवति । स इन्द्रः
कीरिणा चित्सोत्रा द्वारा च धनानि सनिता साधयिता भवति । तादृशः मरुत्वाविन्द्रः
नः अस्माकम् ऊती उतये रक्षणाय भवतु ॥

अहङ्कारवर्जिताः प्राञ्च ऋषयः स्वद्वारा भगवानेव विश्रुतानि कर्माणि
करोतीति पश्यन्तस्तथा वर्णयन्ति स्म । कुत्सस्य सव्यपाणिना यः शत्रुबन्धः क्रियते स
भगवतैव क्रियत इति पश्यन्तस्ते भ्रातरः स सव्येन यमति ब्राधतश्चिदित्याहुः ।
ननु शरीरं कुत्सस्येति चेत् । नैष दोषः । तदपि भगवत्समर्पितं भगवत एव भवति ।
तस्मादत्र कुत्स एव भगवदाविष्टः सव्येन पाणिना शत्रून् हन्तीति वास्तविकोऽर्थः ।
अर्जुनश्च सव्यसाची प्रसिद्ध इतिहासे । उदाहृतमन्त्रलिङ्गात्कुत्सस्य ध्वनितं
सव्यसाचित्वमेवार्जुनस्योच्यते ॥

ननु नैतल्लिङ्गम् । साक्षादिन्द्रेण समन्वये साध्ये तदाविष्टेन समन्वयः
क्लिष्टो मार्गः । तस्मात्साक्षादिन्द्रस्यैव स्वभावोऽयं यत्सव्यहस्तेन शत्रुहननमिति
चेत् अस्ति तत्र प्रतिबन्धकम् । यदाह—

“हन्ता वृत्रं दक्षिणेनेन्द्रः पुरु पुरुहूतः ।

महान्महीभिः शचीभिः” ॥ क्र. ८. २. ३२

अत्र दक्षिणेन हस्तेन वृत्रं हन्तेत्युच्यते । अपि चाह ।

“भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा

पार्थिवस्य जगतस्त्वेष सदक् ।

धिष्ण्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते

विश्वा अजुर्यं दयसे विमायाः” ॥

क्र. ६. २२. ९.

अत्र दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्वेत्युच्यते । तस्मात्सव्येनेति न साक्षादिन्द्रस्य स्वभाव इति वक्तुं शक्यः । तस्माद्यत्कोक्तं लिङ्गं साधु ॥

इतश्च कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः । अर्जुनः पाण्डोः पुत्र उच्यते । कुत्सः श्वित्रस्य । पाण्डु-श्वित्रशब्दौ तुल्यार्थौ । वेदे कुत्सपितृत्वेन श्रुतः श्वित्रः इतिहासे तत्तुल्यार्थेन पाण्डुशब्देनोक्तः । ननु श्वित्रशब्दोऽवयवार्थेन श्वेतवर्णवाचकोऽपि श्वित्रनामके श्वेतत्वगव्याधौ रूढः तस्मान्न पाण्डुना समार्थक इति चेत् । इदं साधकमेव न बाधकम् । पाण्डुरपि श्वेतगव्याधिमानेव । पाण्डुशब्दस्यावयवार्थभूतः श्वेतो वर्णः यदि साधारणोऽभविष्यत् तर्हि तं मानृदोषोत्थं नावादध्यदितिहासकारः । सवर्णस्त्वमोग एवेति दोषत्वेन कीर्तनादनुमातुं शक्यते यदाह भारते—

श्लो. ‘भविष्यति सुविक्रान्त कुमारो दिष्टु श्विश्रुतः ।

पाण्डुत्वं वर्णस्तस्य मानृदोषान्नविष्यति” ॥

आ. प. ११५. २८.

मातरं प्रति व्यासस्य वाक्यमिदम् । एवं श्वित्र-पाण्डुशब्दौ तुल्यार्थौ । ननु श्वित्र-पाण्डुशब्दौ पृथग्गोवाचकौ वैद्यक इति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि अत्र वर्णमात्रेण पाण्डुत्वकथनान्नानायां रक्तक्षयात्पाण्डुवर्णः । अपि तु त्वग्दोषात् । यदि स पाण्डुरोगी स्याद्विक्रान्तत्वं दूरे । श्वित्रिणस्तु शारीरशक्तिलोपाभावाद्विक्रान्तत्वं नानुपपन्नम् । नन्वेवमपि श्वित्रशब्दो रोगवाचक एव न तद्वद्वाचक इति चेत् । लक्षण्याऽवयवार्थयोगाद्वा तद्वद्वाचको भवति । आजुर्नेयस्य श्वित्रपुत्रत्वे प्रमाणं प्रकरणान्तरे दर्शयामः । एवमुक्तैर्बहुभिलिङ्गैर्नैद्यमाणैश्च कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः । वक्ष्यमाणात्साक्षादर्जुननामवत्त्वलिङ्गाच्च ॥

त्रयोदशं प्रकरणम्

भगवान्कृष्ण इन्द्रस्यावतारः ॥

निगमेषु कर्णार्जुनयोरुपलम्भाज्जयेतिहासो वैदिक इत्यस्नाभिरवगतम् । योऽर्जुनस्य सारथिर्भूत्वा तं महारणाम्बुधिमुत्तारयामास स भगवान्कृष्णः कः ? निगमेषु इन्द्र एवं कुत्सस्य सारथिरभूदित्युच्यते ॥

‘वङ्कू वातस्य पर्णिना वह कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुः’ ।

अ. सं. ८. १. ११.

“यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हयोः” ।

ऋ. ४. १६. ११.

“वह कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्त्स्यूमन्यू ऋत्रा वातस्याश्वा” ।

ऋ. १. १७४. ५.

“वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वै” ।

ऋ. १. १७५. ४.

“वन्वानो अत्र सरथं ययाधः कुत्सेन”

ऋ. ५. २९. ९.

“इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेन”

ऋ. ५. ३१. ९.

“त्वं रथं प्रभरोयोध मृष्व मावो युध्यन्तं वृषभं दशशुम्”

ऋ. ६. २६. ४. इत्यादिषु ।

जयेतिहासस्थस्य भगवतः कृष्णस्य स्थाने निगमेषु भगवानिन्द्रः कथ्यते ।
कृष्णो भूमौ जातः कश्चन पुरुषः । इन्द्रश्च देवता । कथमनयोरैकात्म्यम् ? एवं
संशये प्राप्ते ब्रूमः ॥

कर्णाजुनसङ्ग्रामप्रकरणस्य इन्द्र इन्द्रस्य तेजोशावतारपुरुषो भवति । तस्य
नाम कृष्णः । अत्रैषा भवति—

“अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतशं रीरमत्सस्मानम् ।

आकृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुध्ने रजसो अस्य योनौ” ॥

ऋ. ४. १७. १४.

अयमिन्द्रः सूर्यस्य कर्णस्य चक्रं रथचक्रं इषणत् प्रैरयत् । रथात्पृथक्कृत-
वानित्यर्थः । सस्मान् पलायमानम् एतशम् अर्जुनं निरीरमत् निवारितवान् । कृष्णः
कृष्णनामा स इन्द्रः ई कर्णं जुहुराणः कुटिलं चरन् आजिघर्ति क्षारयति पातय-
तीत्यर्थः । कुत्र ? त्वचः शरीरस्य बुध्ने मूलभूते अस्य रजसः भूलोकस्य योनौ
स्थाने । सामान्यतो भूमिः सर्वशरीराणां प्रकृतिः । विशेषतः कर्णस्य । स हि अंशेन
नारोत्वमापन्नायाः भूदेव्याः खलु पुत्रः । तत्पृथक्परिच्छेदे निरूपयिष्यामः ॥

पूर्णस्य ऋग्वेदस्य भाष्यं कुर्वन्नपि इन्द्रस्य माहात्म्यमजानन् सर्वत्रापि
सत्यार्थध्वंसनाय बद्धकङ्कणः सायनवर्गस्तु अत्रीत्तरार्धचमेवं व्याख्यातवान् ॥

जुहुराणः कुटिलं यथा भवति तथा सञ्चरन् कृष्णः कृष्णवर्णो मेघः
त्वचस्तेजसो बुध्ने मूलभूते रजसोऽस्य उदकस्य योनौ स्थाने अन्तरिक्षे स्थितम् ईम्
एनमिन्द्रम् आजिघर्ति आसिञ्चति । शत्रूणां प्रेरिताच्चक्रादेः त्रस्तं ररक्षेत्यर्थः ॥

अयं पूर्वार्धचर्चव्याख्याने स्वधपुत्रस्य सूर्यस्य चक्रम् एतशस्य रक्षायै प्रैरयदिति मानवयुद्धसन्दर्भमङ्गीकृतवान् । य एतशं सूर्यस्य चक्रायुधाद्ररक्ष भगवान् स किल सूर्यादिशत्रुभिः प्रेर्यमाणाचक्रादेर्भीतः किलाभूत् तदा तं मेघो वर्षेण किल निर्भयं चक्रे । वर्षेण ताप एव निवार्येत् लोके न शत्रुभयम् । अपि च जयादनन्तरं शत्रुभय-वारणमित्यन्यच्चित्रम् । त्वक्शब्दः तेजःपर्यायः किल । तत्तृतीयं चित्रम् । तेजसो मूलं सूर्यमण्डलमेव भवति नान्तरिक्षम् । तेजसो मूलमन्तरिक्षमिति नवः सिद्धान्तः । अस्य रजस इत्यत्र इदं शब्दयोगबलादयं लोक एव स्मार्यते । रजसो लोकपर्यायत्वे बहवः प्रयोगाः । सन्ति निगमेषु । रजः शब्दस्योदके सुतरां विरलः प्रयोगः । इदं शब्दयोगि रजः उदकवाचकत्वे वा भूमिस्थमुदकं कथयेन्नान्तरिक्षस्थम् । अपिचान्तरिक्षस्थ इन्द्रो मेघेन कथं सिच्येत ? मेघमण्डलादधः किञ्चिद्वर्षेण निजं भयं व्यपोहितुं किमागत इन्द्रः ? यथाकथञ्चिद्व्याख्यानपूरणायोद्युक्तस्य व्याख्यानं यद्यप्युपेक्ष्यं तथापि पण्डितवर्गस्य तत्र विश्वासादेतावद्वक्तव्यमासीत् ॥

अत्र जुहुराण इति विशेषणं “त्सरद्गन्धर्वमस्तुतम् ” इत्यत्राक्तां कुटिलगतिं स्मारयति रथचक्रमब्जजनकणपातने एकेन कर्मणाऽभवताम् । तस्मिन्कर्मणि कुटिल-गतिरावश्यकी । समगतौ रथाश्चा एव लक्ष्यं स्युः । कुटिलगत्यैवरथचक्रं प्रवर्हितुं शक्येत ॥

घृत्तरण-दीप्योरिति धातुः सामान्यतः क्षरतीत्यस्य यावानर्थः जिघर्तीत्यस्य तावानर्थः । “जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन” इत्यत्र दीपयामि हविषा घृतेन चाग्नि-मित्यर्थः । न क्षरामीति । क्षरणं च सञ्चालनं तात्पर्यतो गलनं न सेचनम् । क्षराक्षर-शब्दौ पश्यत । क्षर सञ्चालन इति धातुः । अत्र अन्तर्भावितणिच्कः प्रयोगः । तस्माज्जिघर्तात्यस्यात्र च्यावतीत्यैवार्थः । मेघस्येन्द्रभयवारणद्वारा तद्रक्षणार्थं सेचने कुटिलगतेः किं स्वारस्यम् ? तस्मात्कुत्सरक्षीन्द्रः कृष्णः स्वनाम्नैवाभिधानात् । अंश-मूलपुरुषयोरभेदाध्यवसायादिन्द्रावतारं कृष्णमिन्द्र इत्येव निगमाः प्राहुः ॥ इतश्च कृष्ण इन्द्रस्यावतारः । इतिहासे कृष्णः शौरिरुच्यते । शूरस्य पौत्र इति कृत्वा । निगमे इन्द्रः शौरदेव्य इत्युच्यते । शूरदेव एव नामैकदेशे नामप्रहणमिति न्यायेन शूर उक्तः । इन्द्रस्य शौरदेव्यत्वं चावतारसम्बन्धादिति न पृथग्वक्तव्यम् । अत्रैषोदाहर्तव्या ॥

“कर्णगृह्य मघवा शौरदेव्यो वत्सं नस्त्रिभ्य आनयत् ।

अजां सूरिर्न धातवे” ॥

ऋ. ८. ७०. १५.

शौरदेव्यः शूरदेवस्य गोत्रापत्यम् प्रौत्रत्वात् मघवा इन्द्रः कृष्णावतारः नः अस्माकं वत्सं पुत्रं सरिः प्रेरकः पशुपालः धातवे क्षीरपानाय क्षीरं दुग्ध्वा पातु-

मित्यर्थः । अजां न मेधीं न कर्णगृह्य कर्णे गृहीत्वा त्रिभ्यः त्रिभ्यो लोकेभ्यः सकाशात् आनयत् आनीतवान् । उज्जीवितवानित्यर्थः । पृथिव्याः शरीरम् अन्तर्-
रिक्षात्प्राणं दिवः सेन्द्रियमात्मानं चेति त्रिभ्य इत्युक्तिः ।

मन्त्रकृतपुरुहन्मा ऋषिरेवं भगवतो माहात्म्यं वर्णयति । एतन्मन्त्रलिङ्ग-
मूलकमेव भागवते दशमस्कन्दस्योत्तरभागे एकोननवतितमे अध्याये परलोकगत-
विप्रपुत्रानयनकथानकम् । ननु तत्र विप्रपुत्रा बहव आनीता इत्यस्ति चेत् ।
अत्राप्यस्ति—

“भूरिभिः समह ऋषिभिर्वर्हिष्मद्भिः स्तविष्यसे ।

यदिस्थमेकमिच्छर वत्सान्पराददः” ॥ क्र. ८-७०. १४.

इयमृक् कर्णगृह्येति ऋचः पूर्वा । अत्रापि स एव ऋषिः । अस्या अयमर्थः ।
हे समह सर्वपूज्य त्वं भूरिभिः बहुभिः । बर्हिष्मद्भिः बर्हिरूपलक्षितयागवद्भिः
ऋषिभिः स्तविष्यसे स्तूयसे । यत् यतः हे शर शत्रुर्हिसक इत्थमनेन प्रकारेण
एकमेकमित् सर्वानेवेत्यर्थः । वत्सान् मम पुत्रान् पराददः परलोकादानीयाददः ।
मृतानामुज्जीवनात् सर्वं ऋषिस्तुल्यो भवसीत्यर्थः । अस्यामृचि उक्तमेवार्थम् उत्तर-
स्यामृचि परोक्षरीत्या वदति । तस्मात्तत्र वत्सशब्दो व्यत्ययेन बहुवचनार्थो ज्ञेयः ॥

अयमेव पुरुहन्मा भागवते कुचेलः सुदामोक्त इत्यूहितुं शक्यम् । यदेवं स
ऋषिः प्रार्थयते ।

“त्वं न इन्द्रासां हस्ते शविष्ठ दावने ।

धानानां न सङ्गृभायास्सयुद्धिः सङ्गृभायास्सयुः” ॥

क्र. ८. ७०. १२.

हे शविष्ठ बलवन् हे इन्द्र त्वं नः दावने सम्पत्प्रदाने निमित्ते चतुर्थ्यर्थे
सप्रमी वा । हस्ते आसां मदानीतानामेतासां धानानाम् द्वितीयार्थे षष्ठो न सम्प्रति
अस्सयुः अस्मान्कामयमानः सङ्गृभाय सङ्गृहाण । अस्सयुः अस्मान् कामयमानः
द्विः द्विवारं सङ्गृभाय सङ्गृहाण । धानाश्चभृष्टयवाः । धाना एव पृथुका उक्ताः
पुगणे । एतेषां त्रयाणां मन्त्राणां सायनीयव्याख्याऽयोमयी विद्यते ।

कर्णगृह्येति मन्त्रे शौरदेव्य इत्यस्य गा इत्यर्थः कृतः । दिव्यन्ति क्रीडन्तीति
देवाः योद्धारः शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः वीरयोद्धारः तेषां हितं शौरदेवं युद्धम् ।
शौरदेवस्य सम्बन्धन्यः शौरदेव्यः गावः शौरदेवीशब्दस्य बहुवचनम् । ताः गाः
वत्सं वत्सांश्च वत्ससहिता गा इत्यर्थः । मघवाकर्णगृह्य आनयत् आनयतु इति
प्रार्थना उपमानार्थः अस्मदुक्तदिशैवास्ति । अस्त्वर्थो यथाकथञ्चित् । शौरदेवीशब्दस्य
ग.व इत्यर्थकरणाय भाषासम्प्रदायसम्पूर्णोल्लङ्घनेन तेन यत् साहसं कृतं तत्

इलाध्यम् । ये क्रीडन्ति ते बालाः स्युः कथं योद्धारो भवेयुः ? यौद्धो राणी-सङ्ग्रामी साङ्गरी इत्यादीनि बहूनि गवां नामान्यनुगृहीतान्येतया व्याख्यया । युद्धसम्बन्धिनी गौरिति कथं प्रथमोगस्थितिः । रूढिं विना केवलं यौगिकार्थेन व्यक्तिबोधनेऽथ स्पष्टेन निःसंशयेन च भवितव्यं तेनार्थेन ॥

भूरिभिरिति मन्त्रे स्तोतृभ्य इत्याद्याहृत्य तेभ्य एकमेकमित् एकैकमिति प्रकारेण बहून्वत्सान् वत्सोपलक्षिता वत्समातृः गाः पराददः प्रयच्छस्योत्यर्थः कृतः । गोभिर्वत्सानानुपलक्षणं न्याय्यम् । वत्सैर्गवामुपलक्षणं विसंशुलम् । एकमेकमित् इति शब्दः पूर्वं यावन्तो लुप्तस्तावतामन्विष्यानयने प्रत्यर्पणे वोपयुक्तं योग्यः । केवलं दानकर्मत्वेन प्रयोगे एककस्मै एकैकमित्येवार्थो भवेत् । तच्चातीव विरसम् ॥

त्वं न इन्द्रासामिति मन्त्रे आसामित्यस्य बुद्धिस्थानां गवामित्यर्थः कृतः । धानानां नेत्यौपम्यम् । द्वितीयार्थे षष्ठी यथाऽस्माकम् । हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं गाः धाना इव हस्ते गृहाण द्विर्गृहाणेति तस्य तात्पर्यार्थः । बुद्धिस्थस्य यस्य कस्यचिदर्थस्य इदं शब्देनाभिधानमिति विचित्रः पन्थाः । इन्द्रः गाः धाना इव हस्ते गृहीत्वैव ददातीति चित्रोऽर्थः । नेत्यस्यावयवस्य सम्प्रत्यर्थं चास्ति वृत्तिः ॥

प्रकृतमनुसरामः । इतश्च कृष्ण इन्द्रस्यावतारः कृष्णो नन्दस्य गोपालस्य कुत्रिमः पुत्र इतीतिहासः । निगमे इन्द्रः गोपालस्य पुत्र उच्यते । यथा—

“प्रते बभ्रूविचक्षणं शंसामि गोषणोनपात् ।

माऽऽभ्यां गा अनुशिश्नथः ॥”

ऋ. ४. ३२. २२.

हे विचक्षण हे गोषणोनपात् गाः सन्ति सम्भजन इति गोषम् गोपाल तस्य पुत्र इन्द्र ते बभ्रू हरी अश्वौ शंसामि स्तौमि । आभ्यां अश्वभ्यां गाः अस्माकं गाः माऽनुशिश्नथः माहिंसीः । अत्र सूर्याचन्द्रमसाविन्द्रस्य हरी । ताभ्यां माहिंसी-रित्युक्ते आतप-तुषाराभ्यां यथा गवां नाशो न भवेत्तथा पालयेति तात्पर्यं स्यात् ॥

सायनस्तु गोषणः गवां सनितः न पात् न पातयितः रक्षक इति पृथक्सम्बुद्धौ कृत्वा व्याख्यातवान् । तत्र नपादिति कर्मणः सम्बन्धिनो वा योगं विना न कापि निगमेषु प्रयुक्तम् । तस्मात्सोऽर्थ उपेक्ष्यः ॥

इतश्च कृष्ण इन्द्रस्यावतारः । कृष्णो वासुदेवः । इन्द्रो वासव इति रूढिः । वसुदेवश्च नामैकदेशग्रहणे वसुः तस्यापत्यं वासवः । वस्तुतस्तु ऐतिहासिकाः इतिहासस्य परोक्षभाषासम्प्रदायं रक्षन्तः शूरदेवं शूरमकार्षुः । नामैकदेशं हित्वा । वसुं वसुदेवमकार्षुः देवशब्दं संयोज्य । वसुः देव इव वसुदेव इत्यर्थं कर्तुं शक्नुम इति तेषां दृष्टिः ।

इन्द्र एव सनातनो नारायण ऋषिः यस्यावतारः कृष्णः कथ्यते जयेतिहासे । नाराः आपः अयनं यस्य स नारायण इति व्युत्पत्तिं वृद्धाः कुर्वन्ति । आपश्चान्तरिक्षगताः सूक्ष्मा एव । तद्वशादेवान्तरिक्षलोकोऽर्पा लोक उच्यते निगमेषु । ताश्चापः मध्यमस्येन्द्रस्य स्थानम् । तस्मादिन्द्र एवार्वाचां नारायणः । स पुरातन ऋषिश्च भवति । अत्रैतां पश्यत—

“ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक ईशान भोजसा ।

॥ ५० ॥ इन्द्र चोस्कृत्यसे वसु ॥” ऋ. ८. ६. ४१.

इन्द्रश्च हरिः । यं शब्दमाश्रित्य हरिवंशः प्रवृत्तः । यदाह—

ऋ. “सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो

॥ ५१ ॥ हरिर्निकामौ हरिरागभस्त्योः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक

इन्द्रे निरूपा हरितामिक्षिरे ॥”

ऋ. १०. ९६. ३.

चतुर्दशं प्रकरणम्

वैकुण्ठ एव कृष्णः

ज्ञातं कुत्सस्य सारथित्वादन्यैर्लिङ्गैश्च कृष्ण इन्द्रस्यावतार इति । स च कृष्णः कुत्सादीनां समकालिकश्चेन्निगमेषु तस्य मन्त्राधोपलब्धव्याः । यथा कुत्सस्य । तादृशो महानवतारपुरुषो मन्त्रद्रष्टा तस्मिन्काले न भवति चेदनृषिरेव स्यात् । अनृषेः कुतः प्रभावः ? इति निगमकालिकमहापुरुषतत्त्वविदां संशयो जायेत । स च संशयो निवारयितव्यः । कृष्णश्च न मन्त्रद्रष्टा न ऋषिः । तं वैकुण्ठमाहुः । ऋक्संहितायां वैकुण्ठस्यार्षाणि त्रीणि सूक्तानि दृश्यन्ते । तत्र द्वयोः सूक्तयोर्वैकुण्ठ आत्मानमेवेन्द्रत्वेन स्तुतवान् । तृतीये सूक्ते इन्द्रम् अन्यमिव स्तुतवान् । आत्मन इन्द्रस्यांशावतारत्वादात्मन इन्द्रत्वेन स्तुतिः । अंशांशिनोर्भेददृष्ट्याऽन्यवत् स्तुतिः ॥

सर्वानुक्रमणिकायां कात्यायनः वैकुण्ठं प्रत्येवमुक्तवान् । “जगृभ्माष्टौ सप्त-गुर्वैकुण्ठमिन्द्रं तुष्टाव स सप्तगुस्तुतिसंहृष्ट आत्मानमुत्तरैस्त्रिभिस्तुष्टाव ॥” इति ।

साक्षादिन्द्रस्य वैकुण्ठनामत्वं न काप्यन्यत्र प्रसिद्धम् । कथमिन्द्रो वैकुण्ठ इति चेत् । बृहदेवतोक्तमनुसृत्यात्र सायन एवं वदति—“विकुण्ठा नामासुरस्त्री सा चेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकं तपस्तेषु । मत्सदृशोऽन्यो माजनिष्टेति बुद्ध्वा इन्द्र एव तस्याः पुत्रो जातः ॥” इति । विकुण्ठाया अपत्यं वैकुण्ठ इति व्युत्पत्तिः । एषा च विकुण्ठा असुरकन्येति प्राचामैतिहासिकानां दृष्टिः । भारतेतिहासे या देवकी कृष्णमातोच्यते सा चासुरकन्येति न वक्तुमशक्यम् । यतः सा कंसस्य भगिनी पितृव्यपुत्री । कंसस्य ज्येष्ठपितृव्यो हि देवक्याः पिता देवकः ॥

अत्रेमे भागवतपुराणश्लोकाः—

“तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्मजौ ।
देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥
देवानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धनः ।
तेषां स्वसारः सप्तासन्धतदेवादयो नृप ॥
शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥
कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहृस्तथा ।
राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च पुष्टिमानौग्रसेनयः ॥
कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः ॥”

न. स्कं. २४. अ. २१-२५.

अन्यत्र च सन्दर्भे भागवते सूचितम् । कंस उग्रसेनपुत्रः देवकी देवकस्य पुत्रीति ॥

“उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ।
रश्मीन् हयानां जग्राह रोकमै रथशतैर्वृतः ॥
चतुःशतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनाम् ।
अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट् शतम् ॥
दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलङ्कृते ।
दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने दुहितृवत्सलः ॥”

द. पू. १. अ. ३०-३२.

कंसः असुरयूथपतीनां पतिरुक्तो भागवते—

“प्रलम्ब-बक-चाणूर-तृणावर्त-महाक्षनैः ॥
मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥

अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभोमादिभिर्युतः ।
 यदूनां क्रदन् चक्रे बली मागधसंश्रयः ॥
 ते पीडिता निविविशुः कुरु-पाञ्चाल-कैकयान् ।
 शाक्यान्विदर्भाक्षिपधान्विदेहान्कोसलानपि ॥

द. पू. २ अ. १-३.

अत्र प्रलम्बादयो वेनुकान्ताः कंसस्याज्ञाकारिणो योधाः । इतरे सखायः । एतावन्तो महामाया असुरा अनसुरस्य किङ्कराभवन्तीत्यश्रद्धेयम् । अन्धकस्तालजङ्घ-
 वद्यदुवंशे पठितोऽपि केनापि हेत्वन्तरेणासुरवंशकृदासीदित्यवगम्यते । यदन्ध-
 कस्यासुर इत्येव प्रसिद्धिः पुराणेषु । अन्धक एवाहुकवंशस्य कूटस्थः पुरुषः कथ्यते ॥

निगमे चासुरवधप्रकरणे देवकस्य वधश्च पठ्यते । पश्यतैतामृचम्—

न त इन्द्र सुमतयो न रायः
 सञ्चक्षे पूर्वा उषसो न नूनाः ।
 देवकं चिन्मान्यमानं जघन्ध
 अवत्मना बृहतः शम्बरं भेतु ॥” क्र. ७. १८. २०.

अत्रेयं सायनव्याख्या । “हे इन्द्र तव पूर्वाः पुरातनाः सुमतयः शोभन-
 मतयः रायो धनानि च उषसो न उषस इव न सञ्चक्षे सङ्ख्यातुं न शक्याः । न
 नूनाः नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न सञ्चक्षे । किं च त्वं मान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रं
 देवकं देवकनामानं शत्रुं जघन्ध अवधीः । त्मना स्वयमेव बृहतो महतः शैलान्
 शम्बरं च अवभेतु अवभैत्सोरिति ॥”

नन्वत्र मन्यमानपुत्रो देवकः नाहुकपुत्र इति चेत् । अन्धकवंशजोऽन्य
 एवाहुकान्मन्यमानः स्यात् । यस्य गोत्रापत्यं देवकः । मान्यमानस्य देवकस्यान्यस्या-
 सुरस्य पुराणेष्वप्रसिद्धेः । प्रसिद्धो देवक एवात्र मान्यमानो देवको ग्राह्यः । अप्रा-
 धान्याद्देवकस्य मान्यमानस्य पुराणेष्वप्रसिद्धिरिति चेत् । नाप्राधान्यं मन्यमानानां
 (मन्यमानवंश्यानाम्) यन्निगम एव मन्यमानानां प्राधान्यमेवं वक्ति—

यद्योधया महतो मन्यमानां
 त्साक्षाम तान्बाहुभिः शाशदानान् ।
 यद्वा नृभिर्वृत इन्द्राभियुध्या
 स्तं त्वयाऽऽजिं सौश्रवसं जयेम ॥”

क्र. ७. ९८. ४.

अत्रेयं सायनव्याख्या । “हे इन्द्र महतः प्रभूतान् मन्यमानान् शत्रून् यद्यदा
 योधयाः अस्मदीयैर्योधयेः । तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तदानीं शाश-

दानान् हिंसतः तान् शत्रून् बाहुभिः आयुधनिरपेक्षैर्हस्तैरेव त्वत्प्रसादात्साक्षाम
सहेम अभिभवेम । यद्वा यदि वा नृभिर्नैवृभिर्मरुद्विद्युतः तमेवाभियुध्याः अस्म-
दीयान् शत्रून् अभियुध्यस्व । सौश्रवसं श्रवोऽन्नं यशो वा शोभनस्य श्रवसो हेतुं
तमाजिं सङ्ग्रामे त्वया सहायेन वयं जयेम ॥

उदाहृतौ द्वावपि मन्त्रौ भगवतो वसिष्ठस्य महर्षेराषौ । तत्र द्वितीयमन्त्रे
मन्यमानान् आत्मनः शत्रून् वदति ऋषिः । ये वसिष्ठस्यापि भयङ्कराः शत्रवो
महान्तस्तेषामप्राधान्यं वक्तुमशक्यम् । वसिष्ठस्य शत्रवो नाम वसिष्ठो यस्य
राज्ञः पुरोहितस्तस्य शत्रव इति वक्तव्यम् । वसिष्ठस्य याव्यः सुदाः निगमेषु
प्रसिद्धः । सुदासः पिता पिजवनो वा । पिजवनसुदासोरन्यतरेण देवकपुरःसराणां
मन्यमानानां युद्धं प्राप्तम् । तत्रेन्द्रानुगृहीतेन सुदासा पिजवनेन वा देवको हत इति
मन्त्रद्वयार्थपर्यालोचनादवगम्यते । प्रायः सुदासैव देवको हत इत्यनुमातुं शक्यम् ।
सुदासः शत्रवो ये दश राजानः कीर्तिताः तेषु भैदो नामासुर एकः स्पष्टः । देवकश्च
तेषामन्यतमः स्यात् । यद्यमुनातीरे सुदासः शत्रुभिः सह युद्धं वर्णितम् । तस्मादि-
दमवसीयते । यमुनातीरस्था मधुरा हि देवकस्य राजधानी । सैषा भवति यत्र
तद्युद्धं वर्णितम् ।

“आवदिन्द्र यमुना नृसवश्च

पात्रभेदं सर्वताता मुषायत् !

अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च

बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि ॥” ऋ. ७. १८. १९.

अयं च मन्त्रो देवकवधाभिधायकान्मन्त्रात्पूर्वः । तच्च लिङ्गं सुदासः शत्रु-
देवकः अस्मिन्नेव युद्धे सम्बद्ध इति च । अत्रेयं सायनव्याख्या—अत्रास्मिन्
सर्वताता सर्वतातौ युद्धे यः इन्द्रो भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः शत्रुं प्रमुष्णात्
प्रामुष्णात् अवधोदित्यर्थः । तस्मिन् यमुना आवत् अतोषयत् तत्तीरवासिजनः
सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः । नृत्सवः नृत्सोः पुरुषाश्च आवत् आवदित्येकवचनं बहुवच-
नान्ततया विपरिणतं सदत्र सम्बध्यते । किं च अजासः अजा जनपदाः शिग्रवो
जनपदाः यक्षवश्च जनपदाः अश्व्यानि अश्वसम्बन्धीनि शीर्षाणि शिरांसि युद्धे
हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । बलिमुपहारं तस्मै इन्द्राय जभ्रः उपजह्नुः ॥

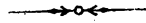
प्रायः सपुत्रस्य देवकस्य हतत्वादेव तदनुज उग्रसेनो राजाऽभूत् । देवकी-
विवाहसमये देवक एव राजेति ज्ञायते । यदि तद्वत् हरणं पश्यामः । अनन्तरम-
कस्मादुग्रसेनो राजाऽभूत् । तत्रास्मदुक्तैवोपपत्तिः । राजा भवन्नुग्रसेन आर्याणां
वंशवंदोऽभूत् । तच्चासहमानः कंसः पितरं वद्ध्वा स्वयं राजा भूत्वा पुनरायैः

सह कदनं चक्रे । जिगाय च तान् । सेयं च कथा कृष्णोत्पत्तैः प्राक् । आर्याश्च तं देशं हित्वा नानादिग्भ्यः पलायिता इति भागवतादुदाहृतेभ्यः श्लोकेभ्योऽवगम्यते ॥

किं पर्यवसन्नम् ? असुरो देवकः । तस्य दुहितैव विकुण्ठा । देवकस्यापत्य-
त्वात्तस्याः देवकीति नामायातम् । प्राचां भाषायां एकवचन-द्विवचनयोरपि अपत्य-
प्रत्ययस्य लोपो दृश्यते । रुद्रस्य पुत्रौ रुद्रावश्विनौ । कवेः पुत्रः कविरुशनाः । अत्रेः
पुत्रोऽत्रिःकुमार आत्रेयः । एवं देवकस्य पुत्री देवकी । अथवा दैवकीपदं प्राकृते
देवकीपदमासीत् । तत्तेनैष स्वरूपेण संस्कृतमारूढम् । प्राचीनात्प्राकृतात्पाणिनीयं
संस्कृतं ह्यर्वाचीनम् ॥

वैकुण्ठशब्दस्य कृष्णस्य नामसूपलब्धिश्चात्र लिङ्गम् । तस्मादयं चक्रमिषण-
दित्यत्र कीर्तित इन्द्रः कृष्णो वैकुण्ठ इन्द्र एव भवति । तस्मान्मन्त्रद्रष्टा च सः ॥

अन्यः कृष्णो नाम मन्त्रद्रष्टा विद्यते । स पाण्डवानां पितामहो द्वैपायन-
स्थानीय इत्यस्माकं दृष्टिः ॥

पञ्चदशं प्रकरणम्

द्रप्स-कृष्णौ भिन्नौ

मारुतस्य द्युतानस्यार्धे सूक्ते वृच एको दृश्यते—

“अवद्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठ-

दियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः

आवत्तमिन्द्रः शच्या धमन्त

मपस्मेहितीनृमणा अधत्त” ॥

“द्रप्समपश्यं विषणे चरन्त-

मुपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः ।

नभोन कृष्णमवतस्थिवांस

मिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ” ॥

अथ द्रप्सो अंशुमत्या उपस्थेऽ

धारयत्तत्त्वं तिल्विषाणः ।

विश्वो अदेवीरभ्याचरन्ती-

वृहस्पतिना युजेन्द्र ससाहे" ॥

ऋ. ८-९६. १३-१५.

अत्र तृचे द्विधा कथामाहुः । केचित्कृष्णो नामासुरोऽंशुमत्यास्तोरे दशसहस्र-
सैन्ययुतस्तिष्ठन्निन्द्रेण बृहस्पतिसहायेन हत इत्याहुः । तन्मते दृप्स इति कृष्णासुरस्य
विशेषणम् । अपरे सोमेन्द्रयोर्युद्धमत्र वर्णितमिति कथयन्ति । तन्मते दृप्सः सोमः ।
कृष्ण इतीन्द्रस्य विशेषणम् । सोमस्य कृष्णत्वासम्भवात् । प्रथमं पक्षं सायनः
शिश्रिये । द्वितीयं पक्षं वयं श्रयामहे । उभयत्रापि कथास्वरूपं तृच एव विद्यत इति
नातःपरं किमपि कल्पनीयम् । यदि दृप्सः कृष्ण एव स्यात्सायनव्याख्यानुसारेण
द्वितीयो मन्त्र इन्द्रस्य वाक्यम् । तदा यस्य वाक्यं स ऋषिरिति तस्य मन्त्रस्येन्द्र ऋषिः
प्रसज्येत । अन्यच्च । तत्र मन्त्रे प्रार्थिताः देवताः मरुतः । न केवलं चतुर्थे पादे । पूर्णे
च मन्त्रे । अंशुमत्यां कृष्णावस्थितिकथनस्य प्रार्थनाङ्गत्वात् । तस्मात्पूर्णस्य तस्य
मन्त्रस्य मरुतो देवताः प्रसज्येरन् । पूर्वपादत्रयस्येन्द्रो देवतेति कथं सङ्गच्छेत ?
यदि कृष्णस्यावस्थितिकथनं न प्रार्थनाङ्गं तर्हि या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन
कृष्णासुरः पूर्वपादत्रयस्य देवता प्रसज्येत । अपि च दृप्सशब्दो विमते इतरसाधारणं
यौगिकं विशेषणम् । कृष्णशब्द एवासुरस्य वाचकः । एवंस्थिते तृतीये मन्त्रे कृष्ण-
शब्दं विहाय दृप्सशब्देनैवासुरस्योक्तिः कुतः ? एतैः कारणैः कृष्णासुरस्यान्यत्रा-
प्रसिद्धत्वाच्चान्यत्रेन्द्रस्य कृष्णत्वेन कार्त्तनाच्च कृष्ण इन्द्रः दृप्सोऽसुर इति वक्तुं
युक्तम् । अत्र नये तृचामयमर्थः ॥

१. दृप्सोऽसुरः । सोमांशजत्वादस्यासुरस्य दृप्स इति नाम । अंशुमतीं
एतन्नामिकां नदीम् अवातिष्ठदाक्रान्तवान् । अनन्तरं कृष्णः कृष्णावतार इन्द्रः दशभिः
सहस्रैः सैन्यैः इयानः सन् शच्या कर्मणा धमन्तं श्वसन्तं पराक्रममाणमिति लक्ष्यार्थः ।
तं दृप्सासुरं आवत् प्राप्नोत् । नृमणाः नृषु मनो यस्य सः मरुत्प्रिय इत्यर्थः । अत्र
नृमणः शब्दस्य कृष्णपरत्वान्मरुदवतारभूताः पाण्डवा अत्र नृशब्दो नोच्यन्त इति
बोध्यम् । तादृशः कृष्णः स्नेहितीः हिंसिकाः शत्रुसेनाः अपाधत्त आच्छादितवान् ॥

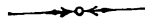
२. नद्याः अंशुमत्याः उपह्वरे गुप्ते नीरस्थाने विषुणे विषमप्रदेशे चरन्तं
सञ्चरन्तं दृप्सं दृप्सासुरं नभोन मेघमिव अवतस्थिवांसम् आक्रम्य तिष्ठन्तं कृष्णं
भगवन्तं शौरदेव्यम् अहमपश्यमिति ऋषिरेव वदति । हे वृषणः अस्त्रबलात्तेजसां

वर्षितारो मरुतः वः इष्यामि इच्छामि आज्ञावस्मिन्युद्धे यूयं चागत्य युद्धयत । एवं प्रायः पाण्डवा एवाहूयन्ते ऋषिणा । अन्ये वा मरुदंशभूताः यादवाः । अस्मिन्नर्थे पूर्वे त्रयः पादा ऐन्द्रा भवन्ति ॥

३. अथ कृष्णाक्रमणादनन्तरम् अंशुमत्याः उपस्थे समीपे द्रप्सः तन्वं तित्विषाणः सन् क्रोधेन ज्वलन्नित्यर्थः । आधारयत् शत्रोः कृष्णस्य सेनाः प्रत्यगृह्णात् । अभ्याचरन्तीः अभिचारं कुर्वाणाः निजतान्त्रिकास्त्रबलेन युद्धयन्तीरित्यर्थः । अदेवीः आसुरीः विशः सैन्यरूपाः प्रजाः इन्द्रः बृहस्पतिना ब्रह्मणा युजा सहायेन निजास्त्रबलेनेत्यर्थः । ससाहे अभिभूतवान् । जितवानित्यर्थः ॥

यथा रसशोषक आदित्यतेजोःशः शुष्ण उच्यते । तथा तुषारात्मकश्चन्द्र-तेजोःशो द्रप्स उच्यते । द्रप्सस्य जलकणवाचकत्वात् । कस्तदंशः कृष्णस्य काले ? जरासन्ध इति ब्रमः । जरया वृद्धावस्थया सन्धीयत इति जरासन्धश्चन्द्रः । चन्द्रस्य वृद्धावस्था च पौर्णम्याम् । तदैवहि स सन्धीयते यथा पूर्णशरीरः स्यात् । चन्द्रश्च पितृलोकः । पितृणां च पतिर्यमो भैरवापरपर्यायः । एवं जरासन्धस्य भैरवो-पासनोपपत्तिः ॥

किं पर्यवसन्नम् ? द्रप्सो जरासन्धः । कृष्णो भगवान् वैकुण्ठः । नासुरः । स चेन्द्रस्यावतारः । ऐन्द्रे तत्प्रस्तावादिन्द्रकृष्णपदयोः सामानाधिकरण्याच्च ॥

षोडशं प्रकरणम्

इतरलिङ्गानि

कृष्णार्जुनयोः सरूपत्वम्

इतिहासे कृष्णार्जुनौ तुल्या इवेति वर्तते । अत एवार्जुनस्यापि कृष्ण इति नामान्यत्र प्रसिद्धम् । “कृष्णावेकरथे स्थितौ” इत्यादयः प्रयोगा अत्र द्रष्टव्याः । निगमे चायं विषयो दृश्यते—

“आदस्युष्ना मनसा याह्यस्तं
भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।

स्वे योनौ निषदत्तं सरूपा-
विवां चिकित्सहृतचिद्धनारी ॥”

ऋ. ४. १६. १०.

हे दस्युघना दस्युहन्तारौ इन्द्राकुत्सौ मनसा प्रीत्या अस्तं गृहम् आयाहि
भूतार्थे लोट् द्विवचनस्य व्यत्ययेनैकवचनम् आयातम् । ते निकामो नितरां कमनीयः
कुत्सः सख्ये भुवत् अभूत् । स्वे निजे योनौ स्थाने सरूपा समानरूपौ युवां
निषदत्तम् उपाविशत् ऋतचित् सत्यदर्शना नारी ह इन्द्राणी वां युवां विचिकित्सत्
कः कुत्सः को मे भर्तेति संशयं चक्रे ।

सत्यैवेन्द्राणी

येयमुक्ताऽन्त्रेन्द्राणी नारी सा सत्या । अत्र मन्त्रे ऋतचिदिति पदमादाय
ऐतिहासिकास्तत्समार्थकेन सत्यापदेन तां देवीमाहुः । अन्या चात्र भवति—

“संहोत्रं स पुरा नारी समनं वावगच्छति ।

वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

ऋ. १०. ८६. १०.

ऋतस्य वेधाः ऋतस्य कर्त्री । सत्यक्रियेत्यर्थः । यस्याः ज्ञानं सत्यं कर्म च
सत्यं सा सत्या नामतो युक्तं कृता ॥

इयं च भगवती सत्यादेवी मन्त्रद्रष्ट्री भवति । द्वयोः सूक्तयोरेषा ऋषिका ।
अन्यत्र सूक्ते संवादभाक् । एतस्या आर्षे सूक्तद्वये एकं सूक्तं पतिवशीकरणार्थौषधि-
स्तुतिरूपम् । १०. १४५. सू. चौषधिरुत्तानपर्णा सहमानापरपर्याया । तयौषध्या
पत्युः शिरसि लेपः प्रयोगः । अत्रेयं भवति—

“उपतेऽधां सहमानामभि त्वाऽधां सहीयसा ।

मामनु प्रते मनो वत्सं गौरिव धावतु

पधा वारिव धावतु ॥”

ऋ. १०. १४५. ६.

हे भर्तः सहमानां ते उपाधाम् उपधानमकरवम् । शिरस्यलिम्पमित्यर्थः ।
सहीयसा औषधेन त्वाम् अभ्यधाम् अभिदधामि । किमित्युच्यते । ते मनः मामनु
गौः वत्समिव प्रधावतु वाः उदकं पथेव निम्नेनेव प्रधावतु ॥

एतेन भारतोक्तः सत्या-द्रौपदीसंवादः स्मर्यते ॥

‘तत्र सूक्ते अन्या चात्रोदाहर्तव्या—

“उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति ।

सपत्नीं मे पराधमं पतिं मे केवलं कुरु ॥” ऋ. १०. १४५. २.

सुभगे सौभाग्यहेतुभूते सहस्रवति बलवति देवजूते देवप्रेरिते उत्तानपर्णे मे सपत्नीं पराधम । पति मे मम केवलं अधीनमित्यर्थः । कुरु ॥

एतेन सत्या-रुक्मिणीकलहः स्मर्यते ॥

भौमौषधस्तुतेः इयं ऋषिका भूमौ जाता इन्द्राण्या अवतारभूतैव स्यात् न साक्षादिन्द्राणी ॥

इतरसूक्तं (१०. १५९.) इन्द्राण्या आत्मस्तुतिः । अत्र चरित्रोपयुक्तास्तिस्त्र उदाह्रियन्ते—

“अहं केतुरहं मूर्धाऽहमुग्रा विवाचनी ।

ममेदनुक्तुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥” ऋ. १०. १५९. २.

अत्रोग्राशब्दो बीजं सत्यां भामेति वक्तुम् । भामा नाम कोपना । उग्रा च तदर्थकः शब्दः ॥

“मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।

उताहमस्मि सञ्जयापत्यौ मे श्लोक आहितः ॥” ऋ. १०. १५९. ३.

“समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी ।

ययाऽहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥” ऋ. १०. १५९. ४.

एतेन कृष्णस्य बहुपत्नीकत्वं सूच्यते ॥

संहोत्रं स्मेति मन्त्रे समनं वावगच्छतीत्यनेन नरकयुद्धयात्रासूचनम् । इयमेव देवी पौलोमी । पुलोमस्तनया । अयं च पुलोमा नामान्तरेण सत्राजित्स्यात् ॥

रुक्मिणीहरणलिङ्गम्

अस्ति रुक्मिणीहरणे च लिङ्गम् । पश्यतैतामृचम्—

“वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य ईं वहाते महिषीमिषिराम्

आस्य श्रवस्याद्रथ आ च घोषापुरु सहस्रा परिवर्तयाते ॥” ऋ. ५. ३७. ३.

इयं वधूः पतिं इच्छन्ती एति आयाति एतेन रुक्मिण्याः गौरीपूजाव्याजेन पत्यर्थं वीथ्यामागमनं स्मर्यते । य इन्द्रः ईम् माम् इशिरां नामतः महिषीं महतीं वहाते गृहोत्वा रथमारोपयतीत्यर्थः । अस्य इन्द्रस्य रथः आसमन्तात् श्रवस्या कीर्तिकामनया आसमन्तात् घोषात् पुरु सहस्रा बहूनि सहस्राणि शत्रुसैन्यानीति यावत् परिवर्तयति निवर्तयति । रथ इत्युपलक्षको रथिनः । इषोऽन्नानि तद्वती इषिरा इति नाम्नो व्युत्पत्तिः । इषश्च लक्षणया धनानि तस्माद्रुक्मिणीपदं पौराणिकानामिषिरा-पदमूलम् ॥

कालियमर्दनलिङ्गम्

अस्ति निगमे कालियमर्दनस्य च लिङ्गम् । पश्यतैतामृचम्—

“एवं कुत्सं शुष्ण इत्येष्वाविथा रन्ध्रयोऽतिथिगवाय शम्बरम् ।

महान्तं चिदुर्बुदं निक्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥” क्र. १. ५१. ६.

हे इन्द्र त्वं शुष्णहृत्येषु शुष्णहत्याक्रियासु कुत्सम् आवथ अरक्षः अतिथिगवाय दिवोदासाय शम्बरं शम्बरासुरम् अरन्ध्रयः वशंवदमकरोः । महान्तं चित् महान्तमपि अर्बुदं अर्बुः शेषः । दंशेनार्बुदं ददातीत्यर्बुदः सर्पविशेषः पदा पादेन निक्रमीः अमर्ह्यः सनादेव चिरादेव दस्युहत्याय दस्युवधाय जज्ञिषे जातो भवसि ॥

अर्बुदो मेघ इति नैरुक्तानां व्याख्यानम् । अत्र शुष्ण-शम्बरसहपाठ-लिङ्गात्पदा निक्रमणलिङ्गाच्च नार्बुदो मेघः । उत्तरत्र दस्युहत्याय जज्ञिष इति वचनं चात्र लिङ्गम् ॥

अर्बुदशब्दस्य सर्पवाचकत्वादेवाथर्ववेदे नागास्त्रदेवताऽर्बुदिरुच्यते । यथा—

उत्तिष्ठ एवं देवजनार्बुदे सेनया सह ।

भञ्जन्नमित्राणां सेनां भोगेभिः परिवारय ॥ अथर्व. ११. ९. ३.

अत्र भोगेभिरित्युक्तेर्बुदिः सर्पः । नन्वर्बुदिशब्द एव सर्पवाचको नार्बुदशब्द इति चेत् । अर्बुदं ददातीत्यर्बुदः । अर्बुदं दीयतेऽनेनेति अर्बुदिरम्बुधिवत् । एवमर्बुदार्बुदिशब्दौ तुल्यार्थकौ ॥

अन्या च भवत्यर्बुदमर्दने—

“अध्यर्थवो य उरणं जघान नव चरन्वासं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमवनीचा बवाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृत्ये हिनोत् ॥”

क्र. सं. २. १४. ४. गुत्समदः ॥

यः अर्बुदं नीचा अधःकृत्वा अवबवाधे मर्दितवान् पदेत्यर्थोल्लभ्यते ॥

अन्या च भवत्यर्बुदमर्दने—

“न्यर्बुदस्य विष्टपं वर्ष्माणं बृहतस्तिर ।

कृषे तदिन्द्र पौंस्यम्” ॥ क्र. ८. ३२. ३. ॥

हे इन्द्र बृहतः अर्बुदस्य विष्टपं विष्वक्तपन्तं विष्वक्तपने विषदश्वेसाः कारणं भवन्ति । वर्ष्माणं शरीरं नितिर अवाधिषि भूतार्थे लोट् । तत्पौंस्यं पराक्रमं चकृषे अकार्षीः ॥

बाणविजयलिङ्गम्

अस्ति बाणविजये लिङ्गञ्च । तत्रैषा भवति—

“अपिबत्कटुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे ।

अत्रादेदिष्ट पौंस्यम्” ऋ. ८. ४५. २६. ॥

इन्द्रः कटुवः कटुनामकस्य ऋषेः राज्ञो वा सुतं सोमम् अपिबत् किमर्थं सहस्रबाह्वे सहस्रबाहुं जेतुमित्यर्थः । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इत्यप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी । अत्र सहस्रबाहुयुद्धे पौंस्यम् इन्द्रस्य पराक्रमः अदेदिष्ट अदीप्यत । ननु बाणयुद्धमनिरुद्धरक्षणाय न कटुरक्षणायेति चेत् एकक्रिया द्वयर्थकरी कुतो माभूत् ? कटुश्च बाणबाधितः कश्चिद्वृषिः स्यात् । राजा वा । अपरः पृच्छत्यसङ्गतं मनुष्यस्य सहस्रबाहुत्वमिति । युद्धेषु मायाबलेन तत्सङ्गतं स्यादित्यविरोधः । सायनस्तु सहस्रबाह्वे इत्यस्य सहस्रबाहोरित्यर्थं कृत्वा तस्य शत्रूँश्चाहन्निति पदद्वयमध्याहरति । कटुसुतपानस्य सहस्रबाहुशत्रुहननस्य च सम्बन्धमपि न वदति । तत् क्लिष्टं व्याख्यानमुपेक्ष्यम् ॥

कंसवधलिङ्गम्

निगमेषु भगवता कृतो व्यंसनामकस्यासुरस्य वधः श्रूयते । तत्कंसवधस्य लिङ्गम् । विकृतोऽसो यस्य स अंसः कुत्सितोऽसो यस्य स कंसः इत्युभयोः शब्दयोर्निर्वचनस्य तुल्यत्वात् । व्यंसवधप्रस्तावस्ताः काश्चिद्वच उदाह्रियन्ते—

“यो व्यसं जहृषाणेन मन्युना यः शम्बरं यो अहन्विप्रमुव्रतम् ।

इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणुमरुत्वन्तं सख्याय हवामहे” ॥

ऋ. १. १०१. २. ॥

“अध्वर्यवो यः स्वशनं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसम् ।

यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिकां तस्मा इन्द्रायान्वसो जुहोत” ॥

ऋ. २. १४. ५.

“इन्द्रो वृत्रमशृणोच्छर्धनीतिः प्रमायिनाममिनार्द्रपणीतिः ।

अहन्व्यंसमुशध्वनेष्वाविधेना अकृणोद्राम्याणाम्” ॥

ऋ. ३. ३४. ३. ॥

पूर्वयोः ऋचोर्व्यंसवधमात्रोल्लेखः । तृतीयायामास्ति विशेषः ॥

उशधक् कामं दहन्त्सन् व्यंसं अहन् हतवान् वनेषु गूढानां राम्याणां रम्याणां पुरुषाणां धेनाः वाचः आविरकृणोत् प्रकटीकृतवान् । यत्र यत्र रमणीयः

पुरुषो हृदयते कृष्णतुल्यवयाः स सर्वोऽपि कंसस्य वधाहो बभूव कृष्णभ्रमात् ।
अतः रमणीयाः कृष्णसमवयस्काः सर्वेऽपि तद्रक्षकैर्वनेभ्यो नीताः । कंसवधादनन्तरं
तेषां निर्भयानां वाचः प्रकटा अभूवन् । तावन्तं कालं कंसभयान्निःशब्दा गूढास्तदा
सन्तोषेण व्याहरन्तः प्रकटा अभूवन्नित्यर्थः । रम्याणामिति वक्तव्ये दीर्घश्छान्दसः ॥

सायनस्तु व्यंसपदं नामाविज्ञाय मन्त्रत्रयेऽपि विधयाऽन्यया व्याख्यातवान् ।
प्रथममन्त्रे व्यंसं विगतभुजं वृत्रमिति तस्य व्याख्यानम् । द्वितीयमन्त्रे अशुषं शुष्णं
यो जघान अपि च यस्तं व्यंसं अंसहीनं कृत्वा जघानेति व्याख्या । यच्छब्दद्वय-
श्रवणेऽपि व्यंसं पृथगसुरं ज्ञातुं तस्य स्फूर्तिर्नोभूत् । तृतीयमन्त्रे उशधृक् शत्रुवधं
कामयमानः यः वनेषु तत्र गूढचारिणामसुरं व्यंसं विगतांसं यथा भवति तथा
अहन् जघान इति व्याख्यातवान् । तत्र चतुर्थपादस्य तस्य व्याख्या नितान्तं चित्रा
राम्याणां रात्रीणां अन्तःस्थिताः धेनाः गाः आविरकृणोत् प्रकटीकृतवान् । असुराः
किं देवानां द्रव्यमादाय रात्रीर्विधिशुः । इन्द्रः ताभ्यो रात्रिभ्यः पुनस्तद्गौरूपं धनं
जित्वा प्रकटीकृतवानिति । असुराणां देवद्रव्यमादाय रात्रिप्रवेशे तेन किमपि
ब्राह्मणमुदाहृतम् । तत्र ब्राह्मणे असुराणां रात्रिप्रवेश एवोक्तः । न रात्रीणां धेना-
विष्करणम् । अन्यत्र कापि रात्रिगूढधेनाविष्करणमिन्द्रकर्म नोक्तम् । तस्मादपसिद्ध
एवार्थः । यदि रात्रौ गूढाः रश्मयः सूर्यरूपेणेन्द्रेण प्रकटीक्रियन्त इत्युच्येत । तदपि
न विमर्शसहम् । रश्मयः सूर्ये सन्ति ते सूर्येण सहागच्छन्ति । न रात्रौ गूढाः सूर्येण
प्रकटीक्रियन्ते । वनेष्विति शब्दस्य तत्र गूढमसुरमिति व्याख्यानस्य स्वारस्यं न
पृथग्वर्णनीयम् ॥

सप्तदशं प्रकरणम्

पञ्च भ्रातरः

निरूपिताः कर्णोऽर्जुनः कृष्णश्च मान्त्रवर्णिकव्यक्तयः । अर्जुनस्य भ्रातरश्च
निरूपयितव्याः । तत्रेयं भवति—

एतत्त्यत इन्द्र वृष्ण उक्तं

वार्षागिरा अभिगृणन्ति राधः ।

ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीषः

सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥ ऋ. १. १००. १७.

अत्रेयं सायनव्याख्या । हे इन्द्र वृषगः कामानां वर्षितुस्ते उक्तं स्तोत्रं राधः
 स्सराधकं त्वत्प्रीतिहेतुं वार्षागिराः वृषागिरो राज्ञः पुत्रा अभिगृणन्ति अभिमुख्येन
 वदन्ति वार्षागिरा इत्येतद्विबुधोति । ऋज्जाश्वः एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्व-
 स्थैरन्यैः ऋषिभिः सह इन्द्रमस्तौत् । के ते पार्श्वस्थाः ? अम्बरीषादयश्चत्वारो
 राजर्षयः । ऋज्जाश्वः ऋज्जागतिमन्तोऽश्वा यस्य स तथोक्तः । अम्बरीषः अवि-
 शब्दे औणादिक ईषन्प्रत्ययः । सह देवो देवैः सह वर्तत इति वोपसर्जनस्येति
 विकल्पनात्सभावाभावः । भयमानः त्रिभीभये अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाद्व्यत्ययेन
 शानच् बहुलं छन्दसीति शपः श्लोरभावः । सुराधाः राध इति धननाम शोभनं
 राधो यस्य ॥

वातश्चानामृज्जत्वं बहुशः प्रयुक्तं निगमेषु । तस्मादृज्जाश्व इति कुत्सस्य
 नामान्तरम् । अम्बरीषो धर्मराजः । सहदेवः सहदेव एव । भयमानो भीमः ।
 सुराधाः नकुलः ॥

तेषु ऋज्जाश्वोऽर्जुन इत्यत्र पश्यतान्यामृचम्—

“रोहिच्छयावा सुमदंशुर्ललामी-

द्युक्षा राय ऋज्जाश्वस्य ।

वृषण्वन्तं बिभ्रती धूर्षु रथं

मन्द्रा चिकेत नाहुषीषु-विबु ॥” ऋ. १. १००. १६.

रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा सुमदंशुः सुमन्तः स्वयंप्रकाशाः अंशवो
 यस्याः श्वेतवर्णा तात्पर्यतः ललामीः चित्रवर्णाः ललामशब्दस्य चिह्नपर्यायत्वात्तद्वत्त्व-
 मत्रोच्यते ललामीशब्देन चिह्नानि च शरीरस्थानि तन्निर्णीपुष्पसदृशानि चिह्नानि ।
 ईदृशी द्युक्षा दीप्तिभूमिः अश्वपङ्क्तिः कस्य ऋज्जाश्वस्य अश्वानां चतुष्पादेकैकं
 विशेषणमेकैकस्याश्वस्य योजनीयम् । वृषण्वन्तं इन्द्रवन्तं इन्द्रसहितमित्यर्थः । रथं
 धूर्षु संग्रामेषु बिभ्रती कस्मै प्रयोजनाय राये धनाय शत्रुजयेन धनं प्राप्तुमित्यर्थः ।
 नाहुषीषु नहुषवंश्यासु विबु प्रजासु मन्द्रा शोभमाना चिकेत ज्ञायते ॥

ऋज्जाश्वस्य रथ इन्द्रोऽपि वर्तत इति लिङ्गात्स ऋज्जाश्वोऽर्जुनात्कुत्सापर-
 पर्यायान्नापरः । स इन्द्रश्च कृष्णान्नान्यः । सा च द्युक्षाऽश्वपङ्क्तिर्वाताश्वाः । अत्र
 सायनोऽपि रथमिन्द्रवन्तमङ्गीकरोति । तथापि ऋज्जाश्वार्थं स्वर्गलोकाद्रथेनायात इति
 कल्पयति । मनुष्यार्थं देवतानां भूलोकाय रथेन सहागमनं प्रबलां प्रसिद्धिं विना
 न विश्वसनोयम् । ऋज्जाश्वस्यार्थे इन्द्रो रथेनागत इति न काप्यस्ति नैगमिको
 पौराणिको वा प्रसिद्धिः । तस्मात्ते अश्वाः ऋज्जाश्वस्यैव । ऋज्जाश्वस्येति षष्ठी

द्युक्षेत्यनेन शब्देन सम्बद्धयते । राये इति शब्दः सम्बन्धिनिरपेक्ष एव तात्पर्यतः सम्बन्धिनं बोधयति ॥

इतश्च ऋज्ज्वाशवादयः कुत्सादयः । यदेषां सूक्तेऽन्तिमो मन्त्रः कौत्सस्यः सूक्तस्यान्तिमो मन्त्रश्च द्विरावृत्त एक एव मन्त्रः । यथा—

‘‘विश्वाहेन्द्रो अधिवक्तानो

अस्त्वपरिहृताः सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता

मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥’’ ऋ. १. १००. १९. }

१. १०२. १९. }

एते पञ्च भ्रातरो मरुतां तेजोशावताराः । पञ्चानां प्राणानां पञ्चावतारा इति बोद्धव्यम् । धर्मराज उदानस्य । कण्ठदेशस्थ उदानो भाषणक्रियायाः साहाय्यकं करोतीति वैद्यशास्त्रज्ञाः । तदुक्तमायुर्वेदसङ्ग्रहे—

‘‘प्राणेनाङ्गप्रवेशः स्यादुदानेन च भाषणम् ।

कर्माणि कारयेद्भयानः समानोऽङ्गस्य पाचनः ॥

अपानो गर्भविष्मूत्रशुकार्तवविमोचनः ॥’’

अमरश्च वदति—

‘‘हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशस्थो ग्यानः सर्वशरीरगः ॥’’

गुद इत्युपलक्षणमन्यस्यापि विसर्गेन्द्रियस्य ॥

यद्धर्मराज उदानस्यावतारस्तस्मादम्बरीष उक्तः । शब्दक्रियाचालकत्वात् । उदान एवोक्तान्तिकर्तेति वेदान्तवचनम् । तस्माद्धर्मराजो मृत्युदेवताया अंशावतारश्चेत्युक्तम् । तदिदं वेदान्तवचनं भवति—

तेजो इ वाव उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भव-

मिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥’’

प्रश्न—३. ९.

अत्रेदं भगवत्पादानां भाष्यम् । यद्वाह्यं इ वाव प्रसिद्धं सामान्यं तेजः तच्छरीरे उदानः उदानं वायुमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजः स्वभावो बाह्यतेजोऽनुगृहीतः उत्क्रान्तिकर्ता तस्मात् । यदा लौकिकः पुरुषः उपशान्त-तेजाः भवति उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं सुमूर्धुं विद्यात् । सः पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । सहेन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः प्रविशद्भिर्वागादिभिः ॥

यदुक्तमुदानानुग्राहकं बाह्यं तेजस्तत्कालाग्निरूपम् । गूढमाकाशव्यापि तदेव यमाख्यम् । तदिदं देवतामोमांसायां विस्वृत्य प्रदर्शयामः । उदानस्य तेजः स्वभाव-
न्वादेव तेजोमयवाग्निन्द्रियसाहाय्यकारित्वम् ॥

उदानस्योत्क्रान्तिकर्तृत्वे तत्रैवोपनिषदीदं प्रत्यक्षं वचनम्—“अथैकयोर्ध्व-
उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकम् ॥”
प्रश्न—३. ७. ।

न केवलमुत्क्रान्तिकारित्वमुदानस्य अपि तु यथापुण्यपापं सदसल्लोकनयनं चात्रोक्तम् । एतेन तस्य धर्मराजत्वं व्याख्यातम् ॥

व्यानस्य भीमः । व्यान एव सामान्यतो वायुरिति वेदान्तवचनम् । यत्तृतीय-
प्रश्नेऽष्टमे खण्डे वायुर्व्यान इत्याह । तस्येदं भगवत्पादानां भाष्यम् । “सामान्येन
च यो बाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्यात् व्यानः वनानमनुगृह्णानोवर्तत इत्यभिप्रायः ।”
अत एव भीमो वायोऽवतार उक्तः । वैदिको भयमानशब्द ऐतिहासिको भीम-
शब्दश्च तुल्यार्थौ ॥

प्राणस्यार्जुनः यस्य विभूतयोऽन्ये प्राणाः । यस्य वशे चान्ये प्राणाः । अत्रैत-
दुपनिषद्वचनम्—

“यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान्प्रामानेतान्प्रामानधितिष्ठस्वेति
एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते ॥” प्रश्न—३. ४. ।

अयं च श्रेष्ठः प्राण आदित्येनानुगृह्यत इति प्रश्नोपनिषदि । आपोमयः प्राण
इति छन्दोगाः । इन्द्र एव प्राण इति बृहदारण्यकम् । यदाह—“अथैतस्य मनसो
द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तौ मिथुनः समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्र स
एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥” अ.३. ब्रा.५. ख. १२. ॥

कथमेतेषां सामरस्यम् ? त्रिवृतकृते प्राणे अब्बाहुल्यादापोमयः प्राण
इत्युक्तिः । तत्र यत्तेजस्तद्विद्यमिति सूर्यानुग्राह्यत्वम् । दिव्यमपि तेजः अबुपाधिक-
मिन्द्राख्यां भजते विद्युत्सारूप्यात् । भारतेतिहासे बृहदारण्यकोक्तमनुसृत्यार्जुनस्ये-
न्द्रावतारत्वकथनम् । वस्तुतः स प्राणस्यावतारः । ननु तर्हि कृष्णः कीदृशेन्द्रस्या-
वतारः ? शृणु । आकाशशरीरो य आत्मा स इन्द्रः । आकाशगता इतरे भावास्तस्य
विभूतयः प्राण-विद्युत्कालादयः । सूक्ष्माणामपामन्तरिक्षत्वादन्तरिक्षस्य चाकाशाश्रय-
त्वात्प्राणस्याकाशस्थानत्वम् । आकाशशरीरस्यात्मनः सर्वलोकाध्यक्षस्येन्द्रस्य
कृष्णोऽवतारः । अत एव विष्णोर्भिन्नमेव गोलोकपतिं कृष्णं सर्वेश्वरं कृष्णभक्ताः

प्राहुः । गोलोकश्च महानाकाशः । तत्परिच्छेदान्तरे सम्यङ्गिरूपयिष्यामः ।
प्रकृतमनुसरामः ॥

समानस्य सुराधाः । यं नकुलमैतिहासिकाः प्राहुः । शोभनं रावः पूजनं
यस्येति व्युत्पत्तिः । सर्वाणि ह्यन्नानि सर्वैर्दहधारिभिः समाने हि हूयन्ते । हवनात्कि-
मपरं पूजनम् ? न कोलति सङ्गीभवतीति न कुलः । कुल संस्थाने । प्राणापान-
व्यानोदानाः स्वस्वकार्येषु इतरैरिन्द्रयैः सङ्गीभवन्तो दृश्यन्ते । समानस्तु मध्ये तिष्ठन्न
केनापि सङ्गीभवति तस्मान्नकुलः ।

अपानस्य सहदेवः । प्राणेन सह सर्वदा सञ्चरतीति तस्य सहदेवत्वम् ॥

एतौ च समानापानौ सुरक्षितौ भुक्तान्नजरणेन साधुविसर्गेण च सर्वेषा-
मारोग्यं रक्षत इति सर्वानुभवसिद्धम् । अत एतावेव स्वर्वेद्यौ । तद्युक्तं नकुल-सहदेव-
योर्नसत्यावतारत्वकथनम् । अन्यश्चात्रास्ति हेतुः । समानस्याकाशो देवता अपानस्य
पृथिवीति प्रदनोपनिषद्वचनम् । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टम्य ।
अन्तरा यदाकाशः स समानः ।” इति । प्र० ३. ८.

अश्विनोर्विषये मतपञ्चकं नैरुक्ताः कथयन्ति । तत्र द्यावापृथिव्यावश्विना-
वित्येकं मतम् । तदनुसृत्य वा समानापानयोरश्वित्वकथनम् ।

“प्रशन्तमावरुणं दीधिती गी-
मित्रं भगमदिति नूनमश्याः ।
पृषद्योनिः पञ्च होता शृणोतु
अतूर्तं पन्था असुरो मयोभुः ॥”

ऋ. ५. ४२. १.

इत्यस्यामृचि पञ्च होतेत्यनेन प्राणस्य पञ्चात्मकत्वं निगमेऽपि कथितम् ।

समाप्तं प्रसक्तानुप्रसक्तं पाण्डवानां पञ्चानां पञ्चप्राणावतारत्वम् । प्रकृतमनु-
सरामः । इतश्च कुत्सादयः पञ्च पाण्डवाः । यद्वार्षागिराणामेव सूक्ते तेषां विशभ्यत्व-
मुच्यते ।

“दस्यूञ्छिम्यूँश्च पुरुहूत एवै-
हत्वा पृथिव्यां शर्वा निवर्हीत् ।
सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्र्येभिः
सनत्सूर्यं सनदपः सुवज्रः ॥”

ऋ. १. १००. १८.

पुरुहूत इन्द्रः शर्वा हिंसकान् दस्यून् दस्युजातीयान् शिम्यून् शिम्युजाती-
यान्श्च रात्रैर्मरुद्भिर्द्वारा हत्वा पृथिव्यां निवर्हीत् विनाशितवान् । सखिभिः मित्रैः

श्वित्र्येभिः श्वित्रपुत्रैर्द्वारा क्षेत्रं सनत् साधितवान् । सूर्यं कर्णं च सनत् साधितवान् । अपः कुयवस्य जलदुर्गं च सनत् साधितवान् । सुवन्न इति पुरुहूतस्य विशेषणम् । अत्र श्वित्र्यशब्देन वार्षागिरा आत्मभ्रातृकूटमेव पूर्वस्यामेतत्त्यक्त इन्द्रेति श्वचीव परोक्षया विधया कथयन्ति । वृषागिर एव श्वित्र इति नामान्तरम् । श्वित्रशब्दस्य पाण्डुपरत्वं पूर्वत्र व्याख्यातम् । अत्र श्वित्रपुत्राणां कृष्णमित्रत्वं क्षेत्रसाधनं च पाठकैर्लक्ष्यकर्तव्यौ विषयौ । क्षेत्रनिमित्तं हि महाभारतयुद्धम् ।

ननु श्वित्र्या वार्षागिरेभ्यो भवन्तु भिन्नाः । न । सूर्यसाधनसादृश्याल्लिङ्गा-
द्वार्षागिरा एव श्वित्र्याः । श्वित्र-वृषागाः शब्दौ तुल्यार्थाविति यावत् । कुत्र सूर्य-
साधनसादृश्यलिङ्गं वार्षागिराणां श्वित्र्याणां चेति चेत्, पश्यतैतामृचम्—

“समन्युमीः समदनस्य कर्ताऽ-
स्माकेभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ?
अस्मिन्नहन्सत्पतिः पुरुहूतो
मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥”

ऋ. सं. १. १००. ६. वार्षागिराः ॥

मन्युमीः शत्रुक्रोधभञ्जकः समदनस्य युद्धस्य कर्ता । सत्पतिः सतां प्रभुः ।
पुरुहूतः इन्द्रः । अस्मिन् । अहन् अहनि । अस्माकेभिरस्मदीयैः । नृभिः योधैः ।
अस्माकेभिः अस्माभिः नृभिरिति वा । अयमेवार्थो व्यायान् । सूर्यं कर्णं । सनत्
साधयतु । मरुत्वान् । इन्द्रः । नः अस्माकम् । ऊती रक्षणेन रक्षणायेति चतुर्थ्यर्थे
तृतीया । भवतु । दस्यूनिति मन्त्रे श्वित्र्येभिः सूर्यं सनदिति भूतार्थकथनम् ।
अत्रास्माकेभिर्नृभिः सूर्यं सनदिति प्रार्थना । तस्माच्छ्वित्र्या वार्षागिरा एव भवन्ति ॥

इमं मन्त्रं वार्षागिराणां युद्धजयप्रार्थनारूपमङ्गीकुर्वन्नपि सायणः सूर्यं
सनदित्यस्यैवमर्थं कृतवान् । “अस्माकेभिः नृभिः पुरुषैः सूर्यं सूर्यप्रकाशं सनत्
सम्भक्तं करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमन्धकारं संयोजयतु” । सूर्यस्य वार्षा-
गिरप्रतिस्पर्धित्वमजानतोऽयं द्राविडप्राणायामः ॥

ननु वार्षागिरयुद्धप्रकरणे एवानां (मरुताम्) कः सम्बन्धः ? उच्यते ।
यथा कृष्णेन्द्रयोरंशांशिनोरभेदेन निगमेषु व्यवहारः एवं पाण्डवानां मरुतां च
एवंपदं योगतो वा पाण्डवपरम् ॥

मन्त्रद्वयेऽपि सूर्यसाधनप्रस्तावादज्ज्ञाभः कुत्स इति भूयो दृढीकृतम् ॥

अथ काचित्पदार्थचर्चा । सनतिः सम्भक्त्यर्थे पठितोऽपि निगमेषु साधनार्थे
प्रयुज्यते । सम्भक्तिः साधनपर्यायः स्यात्तात्पर्यतः । प्राप्तिस्तस्य मुख्यार्थः । को

विशेषः साधनप्राप्त्योः ? अनुकूले कर्मणि उभयमप्येकार्थकम् । तोकस्य सनिता-
वित्युदाहरणम् । प्रतिकूले प्राप्तेरन्वयाय फलपर्यन्तमनुधावनं कर्तव्यम् । यथा सूर्यं
सनत् । सूर्यजयप्राप्त्यस्य फलस्य प्राप्तिर्वक्तव्या । तत्किष्टम् । तस्मात्तत्र साधयत्वित्ये-
वार्थः कर्तव्यः । “सनिता विप्रो अर्वद्धिः” (८.२.३६.) इत्यादौ साधनार्थे अश्वैः
साधयिता शत्रूनि ति लाघवेनार्थः । अश्वैर्धनं प्रापयितेति गौरवेण । शत्रून् हत्वा
धनं प्रापयितेति बहुध्याहारकरणात् ।

सनतिः साधनार्थक एव निगमेष्वित्यस्य स्पष्टमेतदुदाहरणं भवति ।

स ब्राधतः शवसानेभिरस्य

कुत्साय शुष्णं कृपणे परदात् ।

अयं कविमनयच्छस्यमान-

मत्कं यो अस्य सनितो नृणाम् ॥” ऋ.१०.९९.९.

स प्रसिद्धस्त्वं शवसानेभिर्बलवद्भिरात्समित्रैः अस्य असितवानसि धूतवानसि
शत्रून् । अथ परोक्षकृतः । स इन्द्रः । कृपणे युद्धे कुत्सायार्जुनाय शुष्णं कर्णं
परादात् । परादत्तवान् । अर्जुनेन शुष्णं घातितवानित्यर्थः । “माऽवीरतायै परादाः”
इत्यादयो निगमप्रयोगा द्रष्टव्याः । परादा इत्यस्य पदस्यार्थविषये । एतेनार्जुन एव
कर्णस्य हन्ता कृष्णस्तु प्रेरक एवेति दृढीकृतम् । अयमिन्द्रः शस्यमानं स्तुत्यं
कवि कुत्साग्रजम्-“रपत्कविरिन्द्रार्कसातै” “दशोणये कवयेऽर्कसातौ” “कविर्य-
दहन्पार्याय भूषात्” इत्यादयः प्रयोगाः स्मर्तव्याः । प्रकरणान्तरे तान् स्पष्टीकरिष्यामः ।
अनयत् नीतवान् । य इन्द्रः अस्य कवेः कवये चतुर्थ्यर्थे षष्ठा अत्कं अत्कनामकं
शत्रुं सनिता साधयिता उत अपि च नृणां नेतृणां शत्रुवीराणां च सनिता साधयिता ।
अत्र लब्धेत्यर्थो न सङ्गच्छते । सायनस्तु अत्रापि किष्टया व्याख्याया स्वक्रोयं
प्राप्त्यर्थमेवं पोषितवान् । अयमिन्द्रः शस्यमानं कविमुशनसं अनयत् स्ववशमनयत्
यः कविः अस्येन्द्रस्य अत्कं रूपं सनिता प्राप्ता । “उत नृणाम् इन्द्रानुचराणां मरुतां
च प्राप्ता ।” इति तस्य व्याख्यासारांशः । अत्रास्यात्कशब्दो रूपपर्यायोऽभूत् ।
तथाऽपि अत्यन्तमप्रसिद्धमथ कल्पयति । उशाना किलेन्द्रस्य रूपं लब्धवान् मरुतश्च
लब्धवान् । अनन्तरमिन्द्रः किल तं स्ववशमनयत् । स्ववशमित्यध्याहारो विराङ्काङ्क्षः
व्याख्यातुर्व्याख्यानपूर्तये उपयुक्तः ॥

ईदृश एव सन्दर्भं सोऽन्यत्र निगमे कथं व्याख्यातवान् पश्यत—

“अहमत्कं कवये शिशनं ह्यै-

रहं कुत्समावमाभिरूतिभिः ।

अहं शुष्णस्य इनथितावधर्यमं

नयोरर आर्यं नाम दस्यवे ॥”

ऋ. १०. ४९. ३.

वैकुण्ठस्य भगवत इदं वाक्यम् । अत्रेयं सायनव्याख्या—“अहमिन्द्रोऽत्क-
माच्छादकं शत्रुकुलं कवये उशनसे ऋषये हथैः प्रहारैः शिश्रथं ताडित-
वानस्मि । किं चाहं कुत्समेतन्नामकमृषिं अभिरूतिभिः आवमरक्षम् ।
..... अहं कुत्सार्थं शुष्णं भ्रथिता हिंसिता तस्य हननायेत्यर्थः । वधः वञ्चं यमं
नियमितवानस्मि । योऽहं आर्यं आर्यसम्बन्धि आर्योणां हेयमित्यर्थः । नाम उदक-
नामैतत् नामः मुदकं दस्यवे शत्रवे न ररे न दत्तवानस्मि । यद्वा आर्यं पूज्य-
मित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तावानस्मि ॥”

अत्र पूर्वः पादोऽस्माकं प्रकृतः । “अहमत्कं कवये शिश्रथं हथैः” इत्यत्रोक्त
एव विषयो वज्रेण ऋषिणा अयं कविमनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितेत्यनेन
वाक्येनोक्तः । तस्मादयमेवार्थस्तत्र वक्तव्यः ॥

सनतेः साधनार्थकत्वमन्यत्र चात्र निगमे पश्यत—

“भूरिचक्र मरुतः पित्र्याणि

उक्थानि यावः शस्यन्ते पुराचित् ।

मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साहारिः

मरुद्भिरिस्सनिता वाजमर्वा ॥”

ऋ. ७. ५६. २३.

अत्र चतुर्थः पादोऽस्माकं प्रकृतः । अर्वा अश्वः मरुद्भिरित् मरुद्भिरेव
वाजं युद्धं सनिता साधयिता भवति । अत्र सायनस्तु प्रथममेवं व्याख्यातवान् ।
“मरुद्भिरित् मरुद्भिर्युष्माभिरेव अर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता वाजमर्वा सनिता सम्भक्ता
भवति ।” अनन्तरं अर्वाच्छब्दस्याप्रसिद्धार्थे वृत्तिं निरसां मत्वेव यद्वेति व्याख्या-
नान्तरं कृतवान् । “अर्वा अश्वः वाजं युद्धं सनिता भवति ।” अत्र सनितेत्यस्य
प्रतिपददाने मौनमवलम्बितवान् । सम्भक्ता भवतीत्यस्य तदाशयप्रकारेण लब्धा
भवतीति यद्यर्थः क्रियेत तस्य स्वारस्यमपारं स्यात् ॥

सनित्य सातिर्व्याख्याता । सूर्यस्य सातौ अर्कसातौ इत्यादौ सूर्यस्य साधने
अर्कस्य साधने इत्याद्येवार्थः ॥

सातेः साधनार्थे प्रयोगे निःसंशयामेकामुदाहरिष्यामः—

“यस्यानूना गभीरा मदा उरवस्तरुत्राः ।

हर्षु मन्तः शूरसातौ ॥”

ऋ. ८. १६. ४.

शूरसातौ शूराणां विरोधिनां सातौ साधने न लब्धौ । सायनस्तु तत्र भावार्थकं सातिशब्दमन्यथा कृत्वा शूरसातौ शूरैः सम्भजनीये सङ्ग्रामे इत्यर्थं कृतवान् । सातिशब्दो भावार्थक एव सर्वत्र प्रयुज्यत इति तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यम् ॥

सिद्धं वार्षागिराः पञ्चैव पञ्च पाण्डवा इति । तेषां ज्येष्ठानुज्येष्ठत्वं यथेति-हासम् । “मघोनो हृदो वरथस्तमांसि” इत्यनेन इन्द्राकुत्सयोर्यजमानोऽन्योऽस्तीति सूचनान्न कुत्सो ज्येष्ठः । “पश्येम तुर्वशं यदुम्” ८. ४. ७. “सजोषसो यमर्थमा मित्रो न यन्ति वरुणो अतिद्विषः” १०. १२६. १. इत्यादौ ज्येष्ठानुज्येष्ठतामनुसृत्यैव क्रमेण प्रयोगनियमो नेति ज्ञातवन्तो वयम् । तथैवात्रापि ॥

अष्टादशं प्रकरणम्

नरः पाण्डवाः

कर्णस्य प्रतापः

न केवलं कुत्सः अन्ये च तस्य भ्रातरः कृष्णेन रक्षिताः । अत्रेयं भवति—

“त्वं सूरौ हरितो रामया नृ-
भरच्चक्रमेतशो नायमिन्द्र ।
प्रास्य पारं नवतिं नाव्याना-
मपि कर्तमवर्तयोऽयन्यून् ॥”

क्र. १. १२१. १३.

हे इन्द्र त्वं नृन् पाण्डवान् अभिलक्ष्यागच्छतीः सूरः सूर्यस्य हरितः अश्वान् रामयः निवारितवानसि । चक्रं सूर्यचक्रं भरत् अपहृतवान् अयं एतशो न एतशश्च इति निपातोऽत्र समुच्चयार्थः इन्द्रो न वज्री हिरण्यवाहुर्गिर्यादाविव । एतशेन सहेति तात्पर्यार्थः । नाव्यानां नदीनां नवतिं नवति सम्बन्धिनं षष्ठ्यर्थे द्वितीया पारं तीरं प्रास्य गतवानसीति लक्ष्योऽर्थः । अपि किं च अयन्यून् (प्रति) कर्तं कृन्तनं वज्रं अवर्तयः व्यापारितवानसि । पुनः पुनरभ्यस्तामेतशार्थं सूर्यरथ-

चक्रहरणकथां विस्मृत्य प्रकरणमन्यत्कृत्वा सायनो यदत्र व्याख्यातवान् तच्चिन्त्यम् । पूर्वार्धं तस्यायं व्याख्यासारांशः । त्वं सूरः सूर्यात्मकस्त्वं नूनं नेतृन् हरितः अध्वानरश्मीन्वा रामयः उपरमयः एतशो न सूर्याश्चक्रं रथचक्रं भरत् प्रावहत् । उत्तरार्धव्याख्या अस्मदुक्तदिशैव प्रायः । अध्वोपरमणस्य अश्वचक्रवहनस्य च विरुद्धार्थयोः कथं सम्बन्धः ? पूर्वोत्तरार्धचक्रवाक्यसम्बन्धस्तु तीर्थस्य तीर्थः प्रसादस्य प्रसाद एव ॥

नरः पाण्डवाः कथम् ? मरुदवतारत्वादिति ब्रूमः । अन्यत्र च पश्यत पाण्डवपर्यायत्वेन नृशब्दप्रयोगम्—

‘सो अप्रतीनि मनवे पुरुणि
इन्द्रो दाशदाशुषे हन्ति वृत्रम् ।
सद्यो यो नृभ्यो अतसाय्योऽभू—
त्पस्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥”

क्र. २. १९. ४.

अत साय्यः समाश्रयणीयः । सूर्यस्य सातौ पस्पृधानेभ्यः इति लिङ्गान्नरोऽत्र पाण्डवाः । सूर्यः कर्णः ॥

अस्या अनन्तरामृचं पश्यत । एतदेव प्रकरणमधिकृत्य ऋषिर्वदति—

“ससुन्वत इन्द्रः सूर्यमा
देवो रिणञ्छर्त्याय स्तवान् ।
आयद्रयिं गुहदवद्यमस्मै
भरदंशं नैतशो दशस्यन् ॥”

क्र. २. १९. ५.

स्तवान् स्तूयमानः देवः स इन्द्रः सुन्वते मर्त्याय एतशाय सूर्यम् आरिणक् धूतवान् । यत् यस्मात्कारणात् दशस्यन् दातुमिच्छन् एतशः गुहदवद्यं प्रच्छन्नं वक्तुमशक्यं च रयिं धनं मनोरूपमिति तात्पर्यम् । अस्मै इन्द्राय अंशं न भागमिव आभरत् ॥

अत्रेयं सायनव्याख्या—“स्तवान् एतशेन स्तूयमानः देवो द्योतमानः स इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते एतशाय सूर्यमारिणक् एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं बलेनारोचयन्” । तथा च निगमः—“प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये सुशिवमावदिन्द्रः” इति । यद्यस्मात् एतशः सौवश्यो राजा दशस्यन् यजमानः अस्मा इन्द्राय गुहदवद्यं प्राश्नन्नावद्यं रयिं सोमरूपमाभरत् सत्पादयामास तत्र दृष्टान्तः अंशं न यथा पिता अंशं भागं पुत्राय भरति तद्वत् ॥”

एतदक्षन्तव्यं दुष्टं व्याख्यानम् । सूर्येण स्पर्धमानमेतशं सूर्याद्वरक्षेति स च सूर्यः सौवश्य इति च प्रैतशमित्यर्थचस्य व्याख्याने अयं चक्रमिषणदित्यर्थचस्य च व्याख्याने अयमेव पण्डितोऽङ्गीकृतवान् । पूर्वमन्त्रव्याख्याने च यद्वेत्यारभ्य “सूर्यस्य सातौ पोन्तकर्मणि अधिकरणेकितन् सूर्यस्य सम्बन्धिनि युद्धे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण हस स्पर्धमानेभ्यः अतसाय्योऽभूत् सततं गमनीयोऽभूत् ।” इति कथितवान् । एतत्सर्वं च विस्मृत्य प्रकरणं च भञ्जन् अत्र एतशस्पर्धिनं सूर्यं बलेनारोचयदिति व्याचष्टे । अरिणज् इत्यस्य बलेनारोचयदित्यर्थः कथं स्यात् ? पाठकानां नयनयोर्धूलि-प्रक्षेपणमेतत् । तदा एतशायेति चतुर्थ्याः कोऽर्थः ? एतशं हन्तुमिति स्यात् । तच्छत्रोर्बलेन रोचनं तद्धननायैव ह्युपयुज्येत । यच्छब्दवाक्ये इतोऽप्यसन्दर्भं व्याख्यातवान् । एतशः किल सौवश्यो राजा । वस्तुतः सौवश्यः एतशविरोधी । आत्मनोदाहृतं निगमान्तरं तत्रस्थमात्मनो व्याख्यानं च स्वप्रतिकूले । ईदृशं परस्पर-विरुद्धं सत्यार्थध्वंसकं यथाकथंचित्पारं प्राप्तं व्याख्यानं यदि विद्वांसः समाद्रियन्ते तेषां सत्यं वेदार्थं ज्ञातुं श्रद्धैव नास्तीति वक्तव्यम् । कस्यचिद्वर्गस्यैवेदं व्याख्यानं नैकस्य वेदार्थशोधकस्येति भूयो दृढीकृतम् ॥

किं पर्यवसन्नम् ? नरः पाण्डवाः । एतेन नर-नारायणौ व्याख्यातौ । नृशब्द-चन्नरशब्दः पञ्चपाण्डवसाधारणोऽपि प्राधान्यादजुनं तत्र वक्ति ।

नरो नामाङ्गिरसः कश्चिदृषिरन्यो विद्यते । स कुत्सादन्य एव । नारायण ऋषिश्च विद्यतेऽन्यः । सोऽपि कृष्णादन्य एव । यौ पुरातनौ देवर्षी नर-नारायणौ तौ प्राणमहेन्द्रावेव भवतः ॥

ननु यथा कर्णस्तथाऽजुनोऽपि देवांशः । एवंस्थिते मर्त्याय सूर्यमरिणाः मर्त्याय सूर्यमरिणमिति प्रयोगयोः कथमुपपत्तिरिति चेत् ? मर्त्याशबाहुल्यादजुनो मर्त्यः कथितः । दिव्यांशबाहुल्यात्कर्णः सूर्यः कथित इति बोध्यम् । अजुनात्कर्ण एव महानवतारः प्रसज्येतेति चेत् । तदिष्टम् । तेन जिताः पञ्चापि पाण्डवाः । अन्ततोऽजुनः कृष्णस्य दिव्यबलसाहाय्यकादेव तं जितवान् । अपि च स प्रधान-देवताया अवतारः । पाण्डवास्तु गणदेवतानाम् । तस्मिन्काले वैकुण्ठादनन्तरं महानवतारः कर्ण एव भवति ॥

एकोनविंशं प्रकरणम्

कविः तस्यान्यानि च नामानि

कविः कुत्साम्रज इति पूर्वोक्तम् । अस्मिन्प्रकरणे तमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते । “मघो नो हृदो वरथस्तमौसी” त्यत्र यो यजमान उक्तः स एव कविर्यदहन्पार्याय भूषादित्यत्रोक्तः । स च युधिष्ठिरान्नान्यः । किमत्र लिङ्गम् ? उच्यते । “अहमत्कं कवये शिरनथं हृथैः” इति वैकुण्ठस्योक्तिः । “अयं कविमनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितोत नृणाम्” इति वज्रस्थार्षं वचनम् । तेनात्कस्य शत्रुः कविरेष इति ज्ञातमस्माभिः । अत्कश्च शल्यः । अत्क-शल्यशब्दयोः पर्यायपदत्वात् नाम्ना अत्कं सन्तं जयेतिहासकारो रमणीयेन पर्यायपदेन शल्य इति कथितवान् । बाणस्याग्रभागः शल्यनामकः । अत्कनामकश्च प्राचां भाषायाम् । रक्तसेचकात्कत्वादेव पृषत्को बाण उच्यते । अतत्यन्तरित्यत्कः । अत सातत्यगमने । सातत्यगमनं च मध्ये अविच्छिन्नं गमनम् । धारावाहितया गमनमिति यावत् । सदा भ्रमणमिति न सातत्यगमन-पदार्थः । तस्मिन्पक्षे अश्वपर्यायस्यात्यशब्दस्य व्युत्पत्तिरनन्विता भवेत् । बाणाग्र-भागश्च धारावाहितया गच्छत्यन्तरिति सकलानुभवसिद्धो विषयः । शल्यशब्द-व्युत्पत्तौ नामलिङ्गानुशासनव्याख्याकारो लिङ्ग्यसूरिरेवं वदति । शल्यन्तरिति शल्यम् शल् आशुगमने । सामान्यतो गत्यर्थकोऽपि शलतिराशुगमनार्थक एव प्राचीनैर्गृह्यते । आशुगमनं च बाणादिनामग्रस्य धारावाहित्वेन गमनम् । तस्मादत्क-शल्यशब्दौ तुल्यार्थौ ॥

इतस्त्र कविर्युधिष्ठिर एव नोशना अन्यो वा ॥

“शतैरपट्णय इन्द्रात्र

दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः

पित्वो नारिरेचीत्किञ्चनप्र ॥”

ऋ. सं. ६. २०. ४. भरद्वाजः ॥

हे इन्द्र दशोणये दशसु ओणिषु दिक्षु विख्यातो दशोणिस्तस्मै । कवये तदर्धमिति यावत् । कृतायामिति शेषः । अत्रास्याम् । अर्कसातौ सूर्यसाधने । कर्ण-साधन इति यावत् । पणयः असुराः । शतैः । बहुशतसङ्ख्याकैर्योधैः सह । अपट्ण पलायिताः अथ परोक्षकृतः स्तवः । (अयमिन्द्रः) वधैः बज्रशक्तिभिः वधशब्दो वज्रपर्यायोऽत्र गृह्यते । अशुषस्य घृणिनः शोषयितुमशक्यस्य वा । शुष्णस्य सूर्या-

वतारस्य कर्णस्य । मायाः । किञ्चन किञ्चिदपि । न प्रारिरेचीत् नातिरिक्तानकरोत् । अपि च पित्वः अन्नानि च न प्रारिरेचीत् ॥

अत्र कविरजुनो युधिष्ठिरो वा स्यात् । तदर्थमेव सूर्यसाधनस्योक्तत्वात् । “अहमत्कः” “सन्नाधतः” इति मन्त्रयोः कवेः कुत्सात्पृथङ्निर्देशेन कविः कुत्सादन्य एव भवति । परिशेषात्कविर्युधिष्ठिरः । एतेन कविर्यदह्न्यार्याय भूषादिति मन्त्रपादे कविश्च न कुत्स इति सिद्धयेत् ॥

सायणाचार्यस्तु उभयत्रापि कविं कुत्समेव मन्यते । अनयोर्द्वयोः कविशब्दः कुत्सपरोऽपि न प्रकरणविरुद्धः । मन्त्रान्तरोक्तार्थसामरस्याय कविः कुत्साग्रजो वक्तव्य इत्यस्माकं मतम् । दशाणये इत्यत्र सायणेन बहुहविष्क इत्यर्थः कृतः प्रायः । सप्तम्यन्तं पदमिव तस्य प्रतिपदपर्यालोचने दृश्यते । ओण्यशब्दो हविर्वाची न कापि निगमेषु लभ्यते । तस्य मतेन अर्कसातियुद्धम् । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिः । तस्य बहुहविष्क इति विशेषणं न सङ्गच्छते । प्रायो मुद्रणदोषः स्यात् । दशाणिशब्द एव बहुहविष्कार्थकत्वेन कृतः स्यात् । तच्च कवेर्विशेषणम् । अत्र पदे ओणिशब्दो हविर्वाचकः । ओणिशब्दस्य हविर्वाचकत्वे न काप्यस्ति प्रयोगः । न वाऽस्ति निघण्टुः । ओणिशब्दो निघण्टौ द्यावा-पृथिवीपरः द्विवचनान्तः पठितः । तस्मिन्नर्थे नैगमः प्रयोग एष भवति—

“तं त्वा धर्तारमोण्योः पवमान स्वर्दशम् ।

हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥” ऋ. ९. ६५. ११.

अत्र “ओण्योः द्यावापृथिवीनामैतत् तयोर्धर्तारं धारकम्” इति सायणीय-व्याख्या । द्वे ओण्यौ द्यावापृथिव्यौ चेत् दश ओण्यः दश दिश एव भवन्ति । यासु द्यौरूष्वादिक् पृथिवी ध्रुवा दिक् । अन्या अष्टौ दिशश्च दिव्येवान्तर्भवन्ति सूक्ष्मं यदि पश्यामः । ओणिशब्दस्यैव छन्दसि ओण्याविति द्विवचनम् । दशाणि-रित्यत्र पररूपमपि छान्दसम् ॥

ननु दशाणिः कविः कुत्स एव भवति । नात्र कविशब्दं प्रसिद्धं किमपि नाम । अपितु क्रान्तदर्शिपरं योगतः । एवं कविर्यदह्न्यार्याय भूषादित्यत्रापि । तस्मा-दनयोः कविशब्दस्य कुत्सपरत्वं न मन्त्रान्तरस्थकविकुत्सभेदप्रतिबन्धकमिति चेत् । न । कविशब्दस्यार्कसातिप्रकरणस्थस्य केवलयौगिकत्वेनान्वये मन्त्रान्तरस्य कोपः स्यात्—

“रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ

क्षौ दासायोपबर्हणीं कः ।”

ऋ. सं. १. १७४-७ अगस्त्यः ।

हे इन्द्र अर्कसातौ सूर्यसाधने । कविः कविनाम । रवत् अस्तौत् । दासाय

शत्रूणामुपक्षपयित्रे शुष्णाय । क्षाम् । पृथिवीम् । उपवर्हणीम् उपधानाम् । कः अकरोः । तं भूपतितमकार्षीरित्यर्थः ॥

अत्र कविशब्दो नामवाचकः । न विशेषणं कस्यचिन्नाम्नः । तस्मात्कविरिति कुत्सस्य नामान्तरं वक्तव्यम् । कुत्साम्रजस्य वा । पूर्वं मन्त्रान्तरथस्य भेदविरोधि । उत्तरमेव साधु ॥

इतश्च दशोणिः कविः कुत्साम्रज एव न कुत्सः ।

“आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्नाव-
प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
शकच्युतो रेणुर्नक्षत द्या-
मुच्छ्वैत्रेयो नृषाहाय तस्थौ ॥”

ऋ. सं. १. ३३. १४. हिरण्यस्तूपः ॥

हे इन्द्र यस्मिन्कुत्से । चाकन् कामयमानो भवसि । तम् । आवः अरक्षः । युध्यन्तम् । वृषभम् श्रेष्ठम् । दशद्युम् दशद्युनामकं च प्रावः । युद्धप्रसङ्गादशद्यो-
र्दण्डयात्रां वर्णयति । शकच्युतः अश्वस्य बहुषु व्यत्ययेनैकवचनम् । अश्वानामित्यर्थः ।
रेणुः खुरोत्थितो धूलिः । द्यामाकाशं नक्षत प्राप्नोन् । श्वैत्रेयः श्वित्रस्य पुत्रो
दशद्युः । नृषाहाय नेतृणां वीराणां सहनाय ताञ्जेतुमित्यर्थः । उत्तस्थौ उत्थितः ।
उत्थानं चात्र स्थैर्येणावस्थानम् ।

अत्र दशद्युः श्वित्रस्य पुत्रः । स च कुत्सादन्यः । आवः प्राव इति क्रिया-
पदाभ्यां तयोः कर्मभूतयोः प्रत्येकं योगात् । स च दशद्युः दण्डयात्राया नायकः
तस्माद्युधिष्ठिर एव दशद्युर्वक्तव्यः । दशद्युशब्दश्च दशोणिशब्दतुल्यार्थकः । तस्माद्-
शोणिः कविर्युधिष्ठिर एव भवति । श्वित्रस्य (पाण्डोः) पुत्रोऽयं दशद्युरुक्त इति
विषयो वाचकैर्लक्ष्यकर्तव्यः । श्वित्रपुत्रेषु कुत्सादन्यो दण्डयात्रानायको युधिष्ठिर
एव स्यादित्यत्र नैव स्यात्कस्यापि संशयः । राजा वा स्यादण्डयात्राया नायकः ।
सेनानां नियामको विशिष्टो वीरो वा ॥

अन्यदत्र रहस्यं विज्ञायते । किं तत् ? यदम्बरीषस्य युधिष्ठिर इति जये-
तिहासे नाम कृतम् । तस्य “उच्छ्वैत्रे यो नृषाहाय तस्थौ” इति मान्त्रवर्णिकलिङ्ग-
मेवाधारः ॥

सायणस्तु स्त्रीभ्यो ढगिति सामान्यसूत्रमवलम्ब्य श्वित्रायाः पुत्रः श्वैत्रेय
इति व्युत्पत्तिं करोति । शुभ्रादिगणस्याकृतिगणत्वात्तत्र श्वित्रशब्दस्यान्तर्भावे ढगेषः ।
पाण्डुशब्दोऽपि शुभ्रादिषु योजनीयो विकल्पेन । पाण्डवेयशब्दो बहुशः प्रयुक्तो

महाभारते । छन्दसि प्रायो विधीनां वैकल्पिकत्वदर्शनाच्छित्रपुत्राः श्वेत्रेयाः
श्वित्र्याश्च । दशद्युः श्वेत्रेय उत्तरस्यामृचि श्वित्र्यः कथितः ॥

“आवः शमं वृषभं तुभ्यासु
क्षेत्रजेषे मघवन्च्छिद्र्यं गम् ।
ज्योक्चिदत्र तस्थिर्वोसो अक्र-
च्छत्रूयतामधरा वेदनाकः ॥”

ऋ. सं. १. ३३. १५. हिरण्यरतूपः ॥

हे मघवन् इन्द्र तुभ्यासु तोयं गृह्णातीति तोयग्रः तोयग्र एव तुग्रः मेघः
तद्गवासु तुभ्यासु अप्सु निमित्तभूतासु । किञ्च क्षेत्रजेषे क्षेत्रजये निमित्ते । गां
गच्छन्तम् । वृषभम् श्रेष्ठम् । शमं शाम्यतीति शमस्तं शान्तिगुणप्रधानम् । श्वित्र्यं
श्वित्रपुत्रं पूर्वोक्तं दशद्युम् । आवः अरक्षः । अत्र अस्मिन्युद्धे व्योक् चित् चिरम् ।
तस्थिर्वासः (ये) अक्रन् कृतवन्तः कर्म । तेषां शत्रूयताम् । अधरा अधराणि ।
वेदनानि । अकः अकरोः । अथवा शत्रूयतम् । वेदना युद्धविषयकाणि ज्ञानानि ।
अधरा न्यूनानि । अकः अकरोः ॥

युधिष्ठिरस्य धर्मराजाभिधानस्याधारस्तस्य वैदिकं वृषभनाम लिङ्गम् । धर्मो
वृषात्मको हि वाङ्मये वर्ण्यते । शमनाम च तत्र साहाय्यकमाचरति ॥

अत्र जलं भूमिसाधनं च रक्षणकर्मणि निमित्तत्वेनोक्ते । दस्यूञ्छम्युँश्चेति
मन्त्रे श्वित्र्येभिः सखिभिः सनत्क्षेत्रं सनदपः इति यदुक्तं तद्वाचकैः स्मर्तव्यम् ।
अत्र श्वित्र्यः तत्र श्वित्र्या इति भेदः । सायणस्त्वेकत्र श्वित्र्यं श्वित्रापुत्रमुक्तत्वाऽन्यत्र
श्वित्र्यान् श्वेतवर्णांमरुतो वक्ति । एक एव यदि व्याख्याता नेट्रशानि विमर्शसहानि
स्खलितानि भवेयुः ॥

अम्बरीषः कविः दशोणिः दशद्युः वृषभः शमः इति षण्णामा युधिष्ठिरो
निगमेष्विति सिद्धम् । युधिष्ठिरधर्मराजाभिधानयोर्मूललिङ्गे च ज्ञाते ॥

विंशं प्रकरणम्

भयमानः

जयेतिहासे यो भीमः स निगमे भयमान उक्त इत्यस्माभिर्ज्ञातम् । तस्य बाहुबले तदिदं मन्त्रलिङ्गं भवति—

“यूयं राजानमिर्यं जनाय
विभवतष्टं जनयथा यजत्राः ।
युष्मदेति मुष्टिहा बाहुजूतो
युष्मत्सदश्वो मरुतः सुवीरः ॥”

ऋ. सं. ५. ५८. ४.

यजत्राः (हे मरुतः जनाय भजमानाय पुरुषाय यूयं राजानं दीप्तिमन्तम् इयं शत्रूणां च्यावयितारं विभवतष्टं विभ्वनामकेन ऋभुणा मध्यमेन निर्मितं पुत्रं जनयथ । स च युष्मत् भवद्भयः कारणात् भवत्प्रसादादित्यर्थः, बाहुजूतः बाहुप्रेरितः मुष्टिहा मुष्टिभिरेव शत्रून् घ्नन् एति युष्मदेव सदश्वः सद्वाहनः सुवीरः महावीरः सः एति गच्छति ॥)

ऋभुविभवो वाजश्चेति ऋभवस्त्रयः । तेषामन्यतमेन निर्मितमित्युक्तिः पुत्रोत्पत्तेर्दिव्यत्वसूचनाय । गर्भाधानमन्त्रेत्वष्टा रूपाणि पिंशतु इत्युक्तस्त्वष्टा ऋभुरेव । त्रयोऽमी देवशिल्पिन इति प्रसिद्धिः । मरुतां जनयितृत्वमनुग्रहवशात् । भीमस्य च वायोरुत्पत्तिरितिहासे कथ्यते । मारुतं शर्ध एव वायुः ॥

अयमेव मारुतो द्युतानः स्यात् । यस्याङ्गिरसस्तिरश्वीरिति नामान्तरम् । अस्मा उषास इति सूक्तस्य आङ्गिरसस्तिरश्वीर्मारुतो द्युतानो वेति विकल्पकथनं नाम-विकल्प एव भवति न व्यक्तिविकल्पः । अयमेव द्युतानः कृष्णद्रप्सयुद्धे इष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ इति मरुतः प्रार्थितवान् तदाऽयं तस्य युद्धस्य प्रत्यक्षदर्शी ॥

कुत्सस्याङ्गिरसत्वेन द्युतानस्याङ्गिरसत्वं व्याख्यातम् । तिरश्वीर्नाम तिर्यग्दर्शनः ॥

भीमस्य तिर्यग्दर्शनत्वे सोऽयं भारतश्लोको भवति—

“अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।

अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥”

धृतराष्ट्र कृत भीमप्रस्ताव एव श्लोकः । उ. प. ५१. ५.

शाठ्यायनकब्राह्मणे काचित्कथाऽस्ति । “इन्द्रो वा असुरान् हत्वाऽपूत इवा-
मेध्योऽमन्यत । सोऽकामयत । शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन सान्ना मां स्तुयुरिति । स
ऋषीनब्रवीत् । स्तुवमेति । तत ऋषयः सामापश्यन् । तेनास्तुवन्नेतोन्विन्द्रमिति ।
ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेध्योऽभवदिति ॥

ऋषय इति बहुवचनमादरार्थम् । तस्य साम्न एकस्यैव तिरश्च्या
ऋषित्वात् । को भावः कथायाः ? वैकुण्ठो बन्धोः कंसस्य वधादात्मानं पापिनम-
मन्यत । भीमः शुद्धेन साम्नाऽऽत्मदृष्टेन तं संस्कृत्य विपापमकरोत् । तेन शुद्धो
भूत्वा बलवानभूत् । एतच्च साम तृचं भवति । तस्योपसंहारे “शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे
शुद्धो वाजं सिषाससि” इत्युक्तम् । तेनानुमातुं शक्यं ‘बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे’
इत्यत्रोक्तो बृहस्पतिः मन्त्रकृत्तिरश्चरीरेव भवति । तेनैव युजा सहायेन कृष्णः
जरासन्धं जितवानिति । एतेनेतिहासे भीमकृतो जरासन्धबधो व्याख्यातः । बृहस्पति-
स्त्रिषु रुढः । देवतायां यस्य ब्रह्मणस्पतिरित्यपरं नाम । स एव सूक्तभाक् हविर्भाक्
च । आङ्गिरसे भरद्वाजस्य पितरि ऋषौ । सामान्यतो मन्त्रद्रष्टरि सङ्ग्रामनेतरि
ऋषौ तत्र हि बार्हस्पत्योऽंशो विद्यते ॥

अत्रमे ऋचौ भवतः—

“स इत्थेति सुधित ओकसि स्वे
तस्मा इच्छा पिन्वते विश्वदानीम् ।
तस्मै विशः स्वयमेवानमन्ते
यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्वमेति ॥”
“अप्रतीतो जयति सन्धनानि
प्रतिजन्यान्युत या सजन्या
अवस्यबे यो वरिवः कृणोति
ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः ॥”

क्र. ४. ५०. ८. ९.

बार्हस्पत्यामदं सूक्तम् । सामान्यत ऋषिरत्र । बृहस्पतितया स्तूयते ॥

ननु भीमः क्षत्रियः कथं ब्रह्मा भवतीति चेत् निगमोक्ते राजत्वब्रह्मत्वे न
जातिपरे । यः सेनाया अधिपतिः प्रजानां वा पालकः स राजा । मन्त्रबलविशिष्टो
ब्रह्मा । एकस्यैव राजत्वे ब्रह्मत्वे च न कश्चिद्विरोधः । यच्च भीमस्य क्षत्रियत्वं
तदप्यर्वाचीनकल्पनजभ्रममूलम् । स आर्यो जातितः । न तस्मिन्कालेऽधुनातनवंश-
परम्परायत्तब्राह्मण-क्षत्रियविभागः ॥

“बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे” इत्यत्रोक्तः किं द्युतानसाहाय्यकात्स्वयं शत्रुं हतवान् ? द्युतानकृतं द्रप्सहननमेव किमन्त्र साहाय्यकात्मना वर्ण्यते ? इति संशयः । मन्त्रार्थ उभयथापि कर्तुं शक्यः । इतिहासोक्तिबलाद्गीम एव द्रप्सस्य हन्तेति सुवचम् । छद्मना द्वन्द्वयुद्धमिक्षाकथा त्वमूला ॥

एकविंशं प्रकरणम्

अभिमन्युः

अर्जुनस्य पुत्रेऽभिमन्युर्महावीर इति भारते प्रसिद्धम् । निगमे च स विषयो विद्यते ।

“कुत्साय शुष्णमशुषं निबर्हीः
प्रपित्वे अह्नः कुर्यवं सहस्रा ।
सद्यो दस्यून् प्रमृण कुत्स्येन
प्रसूरश्चक्रं बृहतादभीके ॥”

ऋ. सं. ४.१६.१२. वामदेवः ।

(हे इन्द्र) कुत्साय । अशुषम् शुष्णम् । निबर्हीः । कदा ? अह्नः दिनस्य । प्रपित्वे पूर्वभागे समीपार्थकः प्रपित्वशब्दोऽत्र लक्षणया पूर्वभागवाची । एवं कुर्यवं सहस्रा सैन्यानि च निबर्हीः । कुत्सायेत्येव सद्यस्तस्मिन्दिवसे कुत्स्येन कुत्सपुत्रेण द्वारा । दस्यून् । प्रमृण हतवानसि । अभीके समीपे गत्वा सूरः सूर्यस्य चक्रं रथचक्रं प्रबृहतात् अपहृतवानसि । मूर्यरथचक्रहरणकर्मणोऽद्भुतत्वाच्छुष्णादि-निबर्हणकथानकादनन्तरमपि पूर्ववृत्तस्य स्मरणम् । न क्रमविवक्षा ॥

अत्र कुत्स्यशब्दः सायनस्य वज्रपर्यायः । कुत्स एव कुत्स्यमिति तस्य व्युत्पत्तिः । निरर्थकप्रत्ययकल्पनापेक्षयाऽस्मद्भुक्तार्थ एव युक्तः ॥

अन्यां पश्यत ऋचम् —

“त्वा देवेषु प्रथमं मनामहे
त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।
सेमं नः कारुमुपन्युसुमिद-
मिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥”

ऋ. १. १०२. ९.

कुत्सस्येयं स्तुतिः । हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां मनामहे ध्यायामः ।
त्वं पृतनासु युद्धेषु सासहिः अभिभविता बभूथ अभवः । अथ परोक्षकृतः । इन्द्रः
इमं नः उपमन्युं उपमन्युनामकम् । कारुम् पुत्रम् । कालशब्दो निगमेषु पुत्रे च
रूढः । “यशसं कारु कृणुहि स्तवानः” इत्यादौ तथा प्रयोगदर्शनात् । उद्भिदं
शत्रुसैन्यानां भेत्तारम् । प्रसवे युद्धे । पुरः पुरस्ताद्गच्छन्तं रथं रथिकम् । लक्षणया
रथो रथिपर्यायः । कृणोतु करोतु ॥

इदमेव लिङ्गमभिमन्योः पद्मव्यूहभेदकथायाः यदुद्भिदमित्याह ॥

निगमेऽयमुपमन्युः । इतिहासेऽभिमन्युनामाकृतः । उपमन्युरुपमन्ता सर्व-
स्पृग्विज्ञानः । अभिमन्युरभितो मन्ता व्यापकविज्ञानः । इत्येतौ शब्दौ प्रायः
तुल्यार्थौ भवतः ॥

द्वाविंशं प्रकरणम्

पञ्चानामेका पत्नी

द्रौपदी पञ्चानां पत्नीति भारते विद्यते । तस्य किं मूलमिति चेत् । अत्रेमे-
भवतः—

“जोषद्यदीमसुर्या सचध्यै विषतस्तु का रोदसी नृमणाः ।
आसूर्यैव विधतो रथं गा त्वेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥
आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निमिशलां विदधेषु पञ्चाम् ।
अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्गायगाथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥”

ऋ. १. १६७. ५. ६.

अत्रायं सायनस्य प्रतिपदार्थः । रोदसी मरुत्पत्नी विद्युद्वा ईमेनं मरुत्सङ्घं जोषते सेवते किमर्थं सचध्यै सङ्गमनाय ईदृशी सा असुर्या असुराः क्षेप्तारो मरुतः तेषां स्वभूता विषितस्तुका विस्तीर्णकेशसङ्घा नृमणाः नृषु मरुत्सु मननवती त्वेषप्रतीका दीप्तावयवा ईदृशी देवो विधतः परिचरतो मरुत्सङ्घस्य रथमागादा-गच्छति । केव विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव सूर्यपत्नीव यद्वा सूर्य-दुहिताऽश्विनोः रथमिव आगमने दृष्टान्तः नभसः आदित्यस्य इत्यान गतिरिव ॥

युवानो नित्यतरुणाः मरुतः युवतीं नित्यतरुणीं विद्युद्रूपां रोदस्यांस्त्रियमास्था-पयन्त आस्थापयन्ति देवतात्वेन रथे धारयन्ति कोदृशीं तां निमिष्ठां नियमेन मिश्रयन्तीं पञ्चां पञ्चो बलं तद्वतीं शुभे उदके वृष्टयुदकार्थं शुभे रथ इति योग्यम् । किं निमित्ते विद्वेषु यागेषु कदा यत् यदा हे मरुतो वो युष्मान् अर्कः अर्चनसाधन-मन्त्रोपेतः हविष्मान् सुतसोमः यजमानः दुवस्यन् परिचरन् गाथं स्तोत्रं गायत् गायति ॥

अत्र बहूनां मरुतामेका पत्नीति लिङ्गात्तद्वताराणां पाण्डवानां चैका पत्नी कथिता । अत्र पञ्चेति वंशसूचकमिव नाम । पञ्चा अङ्गिरो विशेषा उच्यन्ते । “तद्वां नराशंस्यं पञ्जियेण कक्षीवता नासत्या परिजमन्” १. ११७. ६. इति कक्षीवतः पञ्जि यत्वेत्तेलिङ्गात् । द्रुपदोऽस्थिवंशस्थपर्ववाचकः । तज्जा कुण्डलिनी द्रौपदी विद्युच्छक्तिः । कक्षीवतः पुत्री घोषा मन्त्रद्रष्ट्री ऋषिका अर्जुनस्य पत्नीति विज्ञायते । यथा—

“आवो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै
घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।
प्रवः पूष्णे दावने औं अच्छा
वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥”

ऋ. १. १२२. ५.

(हे अश्विना) औशिजः अहं रुवण्युं रवणीयं (सा०) शंसंस्तोत्रं वः हुवध्यै वोचेय । अर्जुनस्य नंशे व्याप्तौ तात्पर्यतः प्राप्तौ घोषेव मम पुत्री घोषेव । किं च आ दावने दात्रे पूष्णे अच्छ आभिमुख्येन वः युष्मदर्थं वोचेय शंसम् । तथा अग्नेः वसुतातिं धनप्राप्तिमभिलक्ष्य शंसं वोचेय । अत्रार्जुनस्य नंशे श्वेतकुष्ठस्य नाशे इति सायनस्यार्थः । नशतेर्व्युत्पन्नं पदं नंशः न नश्यतेः नशतिश्च छान्दसो व्याप्त्यर्थको धातुः । तस्य लिङ्गप्रयोगं पश्यत—

“इन्द्रश्च मृळयातिनो न नः पश्चाद्वं नशत् ।

भद्रं भवाति नः पुरः ॥” ऋ. २. ४१. ११.

न नशात् न प्राप्नोति इति सायनव्याख्या । लुङः सर्वलकारार्थत्वाद्वर्तमाने उक्तिः । ततोपि न प्राप्नोत्विति युक्तम् । निघण्टावेष धातुर्योष्यर्थे पठितः । तात्पर्यतः स प्राप्त्यर्थको भवति ॥

इयमृक् पूर्वमन्त्रोक्तार्थं द्रढयति—

“युवं कवीष्टः पर्यश्विनारथं

विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।

युवोर्हमक्षा पर्यश्विना मध्वासा

भरत निष्कृतं न योषणा ॥” ऋ. १०. ४. ६.

घोषाया मन्त्रोऽयम् । हे अश्विना कवी युवां रथं परिष्टः अस्माकं रथं परितिष्ठथः । जरितुः स्तोतुर्युष्मद्भक्तस्येत्यर्थः । कुत्सः कुत्सस्य षष्ठ्यर्थे प्रथमा । विशः मनुष्यान् पाण्डवानिति यावत् नशायथः प्रापयथः मामिति शेषः । नकारश्चाथे इममेव विषयं पिताऽनुवदति अर्जुनस्य नशे इति । मक्षा मक्षिका अत्रात्मैव मक्षिकेत्यौपम्येनोच्यते आसामुखेन हे अश्विना युवोर्ह युष्मदर्थं मधु परिभरत परिभृतवती स्तोत्रं भृतवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । योषणा निष्कृतं पक्षमन्नं यथा बिभर्ति तथा । सायनस्त्वत्र नशायथः प्राप्नुथ इत्येवोक्तवान् न नाशायथ इति । णिजन्तत्वात्प्रापयत इति योग्यम् । “विशः मनुष्यः बहुवचनार्थे एकवचनम् कुत्सो न कुत्स इव युवं परिष्टः परिभवथः अपि च नशायथः प्राप्नुथः” इति सायनस्यार्थः कुत्स इत्युक्त्या इन्द्रश्च तस्य मतेन व्यज्यते यथेन्द्राकुत्सा तथा युवामिति । जरितुरिति षष्ठ्यन्तं तेन यज्ञं गन्तुमित्यध्याहृतपदाभ्यां योजितम् । व्याख्यानसारतन्म्यं पाठका एव पश्यन्तु । अत्र या घोषा सैव रोदस्यन्यत्र । घोषतीति घोषा । रुदतीति रोदसी । उभयं च तुल्यार्थम् । पञ्चेति काक्षीवत्या वचनम् । तस्माद्द्रौपदीकथाया अस्ति मूलम् । अर्जुनस्य नशे इत्यनेन साक्षादर्जुनपदेनापि कुत्स उक्तः । इदमन्यदृढीकरणं कुत्स एवार्जुन इत्यत्र । एकत्रार्जुनस्य नशे घोषाऽश्विनौ आराधयामासेति वर्तते अन्यत्र कुत्सस्य विशः प्राप्तवतीति विद्यते । अर्जुनार्थं तपस्तेपे सर्वान्पाण्डवान्प्रापेति सङ्गतिः । कुत्सस्य मनुष्यान् प्रापयत इत्यत्र कुत्सगृहं लक्षणया चेदेकस्यार्जुनस्य पत्नी स्यात् । तथाऽपि जोषद्यदीमिति मन्त्रान्तरार्थबलात्पञ्चानां पत्नीति पक्ष एव बलवान् ।

त्रयोविंशं प्रकरणम्

कुयव एव दुर्योधनः

“निदुर्योणे कुयवाचं मृधिश्रेत्” ऋ. १. ७४. ७. रपत्कविरिन्द्रेति ऋचश्चतुर्थपादोऽयम्। दुर्योणे दुर्गस्थाने स्थितम्। कुयवाचम्। मृधि युद्धे। श्रेत् अतापयत् अहिंसीदित्यर्थः। अत्र कुयवाक्कुयवः। कुयवाच एव विकृतं रूपं कुयव इति। प्रान्यञ्चक्रमिति मन्त्रे निदुर्योण आवृणङ्मृध्रवाच ५. २९. १०. इत्युक्तम्। उभयत्रापि शुष्णवधादनन्तरं कुयवाचो मृध्रवाचां च वध उच्यते। तस्मात्कुयवागेव सानुचरो भ्रातृयुक्तो वा मृध्रवाच इति पदेनोच्यत इत्यूहितुं शक्यम्। कुयवाक् कुत्सितवाक्। मृध्रवाक् व्यर्थवाक्। तात्पर्यत उभयं तुल्यार्थकम्। शुष्णसाहचर्याल्लिङ्गात्कुयवागेव कुयव इत्यध्यवसीयते। स एव दुर्योधनः। अत्रेदं लिङ्गं भवति—

“युयोपनाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्त्रिरते राष्ट्रिशूरः।

अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥”

ऋ. सं. १. १०४. ४. कुत्सः।

अत्रेयं सायनव्याख्या। उपरस्य उदकमध्ये सुप्तस्यावस्थितस्य। आयोः परेषामुपद्रवार्थं इतस्ततो गच्छतः कुयवासुरस्य नाभिः सन्नद्धमावसनस्थानं युयोप गूढमासोत। यथा अन्यैर्न दृश्यते सोऽसुरस्तथा अकरोदित्यर्थः। अपि च पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मना अपहृताभिरद्भिः प्रतिरते सोऽसुरः प्रवर्धते। स च शूरा शौर्योपेतो राष्ट्रि राजते च।तम् इममसूरम् अञ्जसी आञ्जस्योपेता कुलिशी कुलं श्रातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिकास्तिस्रो नद्यः पयः पयसा हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः उदभिरात्मीयैरुदकैर्भरन्ते धारयन्ति ॥

अत्र जले गूढत्वाल्लिङ्गात्कुयवो दुर्योधन इत्यवगम्यते। आयुरिति नाम्ना च। आयुश्चन्दस्य नेतस्ततो गच्छन्नित्यर्थः। उदके सुप्तस्य किमिवेतस्ततो गमनम्। आयुरायुर्वन्दयः। एकवचनेऽपि गोत्रापत्यलोपच्छान्दसः। कुत्सस्य मन्त्रे नाहुषोषु त्रिलु इति वर्तते अत्रायुरिति। तस्मादनयोर्ज्ञातित्वं व्यक्तं भवति ॥

अन्याऽत्र भवतिः—

“विसद्यो विश्वा दंहितान्धेषामिन्दः पुरः सहसा सप्त ददः।

व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्म पूरं विद्धे मृध्रवाचम्” ॥

ऋ. ७. १८. १३.

आनवस्य गयं गृहं वृत्सवे आभागिति सायनः । पूरुं मनुष्यमिति । पूरुं पूरुवंश्यं मृधवाचं कुयवमित्यर्थो युक्तः ।

कुयनाऋमृधवाक् स्थलेष्वेव तस्य स्थानं दुर्योणमुच्यते । दुर्गं योनं दुर्योण-मित्यर्थः । दुर्गं योनं यस्य स इति बहुव्रीहौ दुर्योणशब्दं कुयववाचो स्यात् । दुर्योण-शब्द एव दुर्योधनशब्दस्य मूलमिति जानीमः । कुयववधघट्टे प्रार्थनैवम्—

“प्रति यत्स्यानीथाऽदर्शि दस्यो-रोको नाच्छासदनं जानती गात् ।

अधस्मानो मघवञ्चकृता दिन्मानो मघेव निष्पपीपरादाः” ॥

ऋ. १. १०४. ५.

यत् यदा नीथा पदवी प्रत्यदर्शि अस्माभिर्दृष्टा सा च दस्योः कुयवस्य ओकः स्थानं जानती गौः सदनं न अच्छा आभिमुख्येन गात् । हे मघवन् अध अनन्तरं चकृतादित् पुनः पुनः कुयवकृतादपकारात् न रक्षेति योग्य क्रियाध्याहारः । निःषपो स्त्रीकामः मघेव धनानीव नः मापरादाः मात्याक्षीः । अत्र कुयवे दस्युपदं गुणवाचकं न जातिवाचकम् । दस्युर्हि साकामः । दसु उपक्षये इति धातुः ॥ आवृष्टमृधवाच इत्यत्र बहुवचनात् कुयवस्य भ्रातरश्च सन्तीति विज्ञायते । ज्येष्ठस्य नाम्ना भ्रातृणां सर्वेषामभिधानं निगमे प्रसिद्धम् यथा ऋभवः ऋभु-विभव-वाजाः ॥

कुतः दुर्योधनस्य पाण्डवानां च युद्धमभूत् । अत्रेयं भवति—

“वयं जयेम त्वया युजा वृत-

मस्माकमंशमुदवा भरे भरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि

प्रशत्रूणां मघवन्वृण्ण्या रुज” ॥

ऋ. १. १०२. ४.

कुत्सस्येयं प्रार्थना । हे इन्द्र वयं त्वया युजा वृतं शत्रुभिरावृतं अस्माकमंशं जयेम भरे भरे प्रतियुद्धं उदव रक्ष । वरिवः धनं अस्मभ्यं सुगं कृधि । शत्रूणां वृण्ण्या बलानि हे मघवन् आरुज । सायनस्तु वृतमावृण्वन्तं शत्रुं जयेम । अस्माकमंशं युद्धे रक्षेति व्याचष्टे । तस्मान्प्रागुक्तः पक्षः सरलः । सायनपक्षेऽपि अंशरक्षणमस्त्येव । किञ्च क्षेत्रजेषु क्षेत्रं सनत् इति लिङ्गे चात्र बलकरे तस्मादंशे भूभ्यात्मके शत्रुभिराक्रान्ते तज्जग्राय युद्धं प्राप्नोमिति भारतोक्तं कारणमेव सत्यम् । भरद्वाजं नैतश इत्यत्राप्येवमर्थः कर्तुं शक्यः ॥

द्युतकथा

किं द्युतमासोदित्यत्र किञ्चिद्विचार्य । तत्रेयं भवति—

“कृतेन श्वन्नी विचिनोति देवने
संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत ।
न तत्ते अन्यो अनुवीर्यं शकञ्च
पुराणो मघवन्नोत नूतनः” ॥

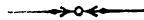
ऋ. १०. ४३. ५.

यन्मघवा संवर्गं सर्वानात्मनोवशे कुर्वन्तं सूर्यं शुष्णं जयत् तदाश्वघ्नी कितवः
देवने द्यूते कृतं अक्षविशेषं न विचिनोति न सङ्गृह्णाति । स्पष्टमुत्तरार्धम् । अत्रेयं
सायनव्याख्या । “श्वघ्नी परस्वानां हन्ता कितवः देवने द्यूते कृतं न यथाहृतं
विचिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते । कदेत्यत आह । यद्यदा मघवा धनवानिन्द्रः
संवर्गं सम्यग्वृष्टेर्वर्जयितारं सूर्यमादित्यं तदीयरसापहरणद्वारेण जयति” । इति कृतं
हतमभूत् हतं च जितं परस्वं तस्य च मार्गणं तदौपम्यं सूर्योन्वेषणे चित्रः
समन्वयः । अलं तद्विमर्शनेन । कर्णवधादन्तरं शकुनैर्देवनक्रियावैराग्य-
मुत्पन्नमिति पूर्वार्धस्यार्थः ॥

“यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुखे चाप्यग्निमास्ते ॥
गाण्डीवस्य च निर्वोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥

भा० उ० १४२. ६. ७.

कर्णं प्रति कृष्णवाक्यमेतत् । त्रेता-कृत-द्वापराण्यक्षविशेषाः । यजुर्वेदे च
कृतादिशब्दाः अक्षपर्याया उपयुक्ताः । तस्मात्कृतशब्दोऽत्राक्षपर्यायः । श्वघ्नीशब्दभवं
प्राकृतपदमेव शकुनिः । क्रमात्तत्संस्कृतमारूढम् । तस्माद्द्युतं चाभूदिति प्रतीयते ॥

चतुर्विंशं प्रकरणम्

वेतसु तुग्रस्मदिभाः

सवेतसुं दशमायं दशोणिं
तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टि सुम्नः ।
आतुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय
मातुर्नसीमुपसृजा इयध्येः ॥

ऋ. ६. २०. ८.

दशमायं दशसिद्धिमन्तं दशबलशब्दवदेष शब्दः । दशोणिं दशदिक्प्रसिद्धं कविम् तूतुजिं कम्पयन्तम् । वेतसुमेतन्नामकं तुग्रम् इभं च स्वभिष्टि सुम्नः इन्द्रः द्योतनाय कुत्साय सीं एतान् इयध्ये एतवे युद्धे जेतुमित्यर्थः । मातुर्न मातुर्यथा पुत्रांस्तद्वत् शश्वत् उपासृजत् वशीचकारेत्यर्थः । इत्यत्र वेतसु तुग्रेभा उक्ताः ॥

“त्वं रथं प्रभरो योधमृश्व प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
त्वं तुग्रं वेतसवे स चाहन् त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥”

ऋ. ६. २६. ४.

त्वं योधं योद्धारं । ऋशं दीप्तम् । रथं कुत्सरथं प्रभरः । द्वितीयपादः प्रागेव न्याख्यातः । हे इन्द्र त्वं वेतसवे वेतसोरर्थं युध्यन्तं तुग्रं सचा वेतसुना सहैव अहन् हतवानसि । गृणन्तं तुजिं कम्पनं कुत्सं तूतोः अवर्धयः । इत्यत्र तुग्र-वेतस्वोर्वध उक्तः ॥

“अहं पितेव वेतसूरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयाम् ।
अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्रयङ्गरे तु जये न प्रियाष्टवे ॥”

ऋ. १०. ४९. ४.

वेतसून् वेतसुं आदराद्बहुवचनम् । तुग्रं स्मदिभं च स्मच्छब्दः स्वर्गवाची स्मदिष्टिरित्यादौ तथाऽर्थदर्शनात् स्वर्गगजमिति नामार्थः । अभिष्टये कुत्साय पितेव रन्धयाम् वशे अकरवम् ॥

अहं यजमानस्य राजनि प्रकाशे भुवं अभवम् । यत् आधृषे शत्रूणां धर्षकाय तुजये कुत्साय प्रिया प्रियकार्याणि प्रभरे । इत्यत्र वेतसु-तुग्रस्मदिभवशीकरणं पुनरुक्तम् । स्मदिभ एवान्यत्रेभ उक्तः । के ते त्रयः ? वेतसशब्दो जलप्रदेशप्रभवे गुल्मविशेषे तत्समार्थो वेतसुः । अस्य विटुल इति च नामान्तरम् । नादेयीति च तस्यान्यन्नाम विशेषविवक्षायाम् । एष एव गाङ्गेयो भीष्मः स्यात् । स्मदिभः

अश्वत्थामा स्यात् । अश्वत्थामा नाम कश्चिद्भूजः तस्य मरणे व्याजेन अश्वत्थामा हतः कुञ्जर इति युधिष्ठिर उक्तवानिति भारते । अश्वत्थामा हत इति स्पष्टं कुञ्जर इति मन्दं चावादीत्किल । वस्तुतस्तु अश्वत्थामैवेभः स्मदिभश्चोक्त्यते । इभो हत इति स्पष्टं कुञ्जर इति मन्दं च युधिष्ठिर उक्तवानित्यनुमिमीमहे । तदा अश्वत्थामनामक-गजवधोऽनोवश्यकः । साधारणगजवधेऽपि सव्याजोऽवलम्बितुं शक्यः । इभशब्द-साहचर्यात्तुप्रो द्रोणः घनाकाशवरिष्ठेषु तुम्रशब्द इति पाणिनीयवृत्तिः । वरिष्ठत्व-मन्त्रार्थः स्यात् । अथवा तोयं गृह्णातीति तुम्रः कलशः । कलशपर्यायेण द्रोणशब्देन तुम्रस्योक्तिर्नासम्भाव्या । तस्मात्तुप्रो द्रोणः स्यात् । द्रोणशब्दस्य वैदिकमान-शब्दतुल्यार्थत्वात् मानस्येव कुम्भसम्भवत्वं पौराणिकः प्राहेति विज्ञायते । मानस्य कुम्भसम्भवत्वं च मित्रावरुणयोस्तेजसा ऊर्वद्वयपरनामकविबुच्छक्तिसन्दीप्तैन शिरसि पतितेन द्वितीयं जन्म । शिर एव तत्र कुम्भत्वेनोपमीयते । तमगस्त्यं वदन्ति । माननामानं मानपुत्रत्वात् । मानश्च ऋषिरेव न कलशः । ईदृशमेव वसिष्ठस्य च द्वितीयं जन्म । तदत्राकृतत्वान्न व्याख्यास्यामः । अस्माकमुषय इति ग्रन्थे तस्य विस्तरः । दृणाति दारयति शत्रूनिति वा द्रोणः । तुम्रस्यैवेदं नामान्तरं वा स्यात् ॥

आपत्यस्त्रित एव भीष्म इत्येकमनुमानम् । तस्यैव वेतसुरिति नामान्तरम् । अपां पुत्र आपत्यः । भीष्मश्च गङ्गापुत्रः । अपां न पाद्मेव आपत्यः त्रित इत्युच्यते ऋषिश्च कश्चित् । अपां नपाच्च दिव्योऽग्निः । तत्रेयं भवतिः—

“यस्सोममिन्द्रविष्णवि यद्वाघत्रित आपत्ये ।

यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥”

ऋ. ८. १२. १६.

विष्णुमरुत्साहचर्यादत्र त्रितोऽग्निः आपत्य इति विशेषणादपां न पात् । अनेकस्थलेषु अग्निस्तित इत्युच्यते । “निपस्यासु त्रितस्तभूयन्” १०. ४६. ६. इत्याद्युदाहरणम् । त्रितस्त्रिषु स्थानेषु स्थितः । त्रेतारूप इत्यर्थः । अथ ऋषिपरत्वे—

“इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छ-

न्वैभूवसोर्मूर्धन्याध्व्यायाः ।

स शेहधो जात आ हर्म्येषु

नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥”

ऋ. १०. ४६. ३.

वैभूवसः विभुवसः पुत्रः त्रितः ऋषिः इममग्निं भूरि इच्छन् अध्व्यायाः गोः वाचः मूर्धनि अविन्दत् शेवृधः सुखवर्धकः युवा सः हर्म्येषु कोशेषु जातः

चै प्रादुर्भूतः सन् आसमन्तात् रोचनस्य प्रकाशस्य नाभिः जन्मस्थानं भवति । अयमेव वैभूवस आप्त्य त्रितस्यः पिता विभूवाः माता अब्देवी । अयं च ब्रह्मिष्ठो मन्त्रद्रष्टा । अस्य सूक्तेषु ज्ञानकाण्डं धर्मशास्त्रं च राजेते । अयमेव भीष्मः स्यादित्यत्र अब्देवीपुत्रत्वं लिङ्गम् । अन्यच्च विद्यते—

“भद्रो भद्रया सचमान आगा-
स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।
सुप्रतीकैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्
बुशन्निर्वर्णैरभिराममस्थान् ॥”

क्र. १०. ३. ३.

इयं त्रितस्यार्षी । भद्रः मङ्गलः रामः भद्रया मङ्गलया अम्बया सह सचमानः युक्तः आगात् । यथा जारः जरयिता सूर्यः स्वसारं उषसं पश्चादभ्येति तद्वत् इति लुप्तोपमारूपकं वा निदर्शनाख्यम् । अनन्तरं अग्निः ममेष्टा देवता सुप्रतीकैः द्युभिः वितिष्ठन् रुशद्भिः मन्त्रवागात्मकैः वर्णैः अक्षरैः रामं अभ्यास्थात् अभ्यभवन् । वाचमग्निविभूतित्वात्स्वप्रयुक्तमन्त्राणामेवाग्नेयत्वं वदति । अर्थान्तरे तु भद्रो भद्रयेति पादोऽपि सूर्योषः परः । रामशब्दो नैरातिभिरपरः यथा सायनो मन्यते । यः कश्चिद्वा भवत्वर्थोऽस्य । भीष्मकृतपरशुरामविजयस्यायमेव मन्त्रो मूलमित्यत्र न कश्चित्संशयः । तस्मादितिहासकारस्त्रितमाप्त्यं भीष्म इति जग्राहेति ज्ञायते । भीष्मस्य वस्ववतारत्वं चेममेवार्थं पुष्णाति । प्रभासो वसुश्चापांनपादेव स्यात् । तस्यैव सर्ववसुश्रेष्ठत्वान् वसूनां पावकश्चास्मीति पावकस्यैव प्रभासत्वं वक्तव्यम् । अनक्तेन पौनरुक्त्यं वारयितुं स दिव्योऽग्निः कथयितव्यः । दिव्याग्नेरेव वस्तुतः पावकत्वम् ॥

तुप्रशब्दस्य मेघपर्यायत्वाद्द्रौणः पर्जन्यावतारः स्यात् । स्मदिभश्च ब्रह्मणस्पतेः ॥

कृपस्य नाम युद्धसम्बन्धेन यद्यपि न ज्ञायते तथाऽप्यस्ति निगमे । यथा—

“शग्धीनो अस्य यद्ध पौरमाविथ

धिय इन्द्र सिषासतः ।

शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृप-

मिन्द्रः प्रावः स्वर्णरम् ॥” क्र. ८. ३. १२.

पौरं पूरुवंशभवं श्यावकं द्रोणं आकर्णपलितः श्याव इत्याद्युक्तेः । कृपं कृपाचार्यं स्वर्णरं रुशमंचे पदे न ज्ञायते कयोर्वाचके अत्र पौरो भीष्मः स्यात्प्रायः ॥

ननु त्रितो भीष्मश्चेदेकतद्वितौ तस्य भ्रातरौ वक्तव्यौ । नैषापत्तिः । यतः कुत्सश्च त्रित उच्यते । वृतीयत्वान् । तदा एकतद्वितौ युधिष्ठिरभीमौ स्याताम् । कुत्सस्य त्रितत्वे एषा भवति—

अश्वत्थामा स्यात् । अश्वत्थामा नाम कश्चिद्रजः तस्य मरणे व्याजेन अश्वत्थामा हतः कुञ्जर इति युधिष्ठिर उक्तवानिति भारते । अश्वत्थामा हत इति स्पष्टं कुञ्जर इति मन्दं चावादीत्किल । वस्तुतस्तु अश्वत्थामैवेभः स्मदिभश्चोच्यते । इभो हत इति स्पष्टं कुञ्जर इति मन्दं च युधिष्ठिर उक्तवानित्यनुमिमीमहे । तदा अश्वत्थामनामक-गजवधोऽनोवश्यकः । साधारणगजवधेऽपि सव्याजोऽवलम्बितुं शक्यः । इभशब्द-साहचर्यात्तुमो द्रोणः घनाकाशवरिष्ठेषु तुम्रशब्द इति पाणिनीयवृत्तिः । वरिष्ठत्व-मन्त्रार्थः स्यात् । अथवा तोयं गृह्णातीति तुम्रः कलशः । कलशपर्यायेण द्रोणशब्देन तुम्रस्योक्तिर्नासम्भाव्या । तस्मात्तुमो द्रोणः स्यात् । द्रोणशब्दस्य वैदिकमान-शब्दतुल्यार्थत्वात् मानस्येव कुम्भसम्भवत्वं पौराणिकः प्राहेति विज्ञायते । मानस्य कुम्भसम्भवत्वं च मित्रावरुणयोस्तेजसा ऊर्वद्वयपरनामकविद्युच्छक्तिसन्दीप्तैन शिरसि पतितेन द्वितीयं जन्म । शिर एव तत्र कुम्भत्वेनोपमीयते । तमगस्त्यं वदन्ति । माननामानं मानपुत्रत्वात् । मानश्च ऋषिरेव न कलशः । ईदृशमेव वसिष्ठस्य च द्वितीयं जन्म । तदत्राकृतत्वान्न व्याख्यास्यामः । अस्माकमृषय इति ग्रन्थे तस्य विस्तरः । दृणाति दारयति शत्रूनिति वा द्रोणः । तुम्रस्यैवेदं नामान्तरं वा स्यात् ॥

आपत्यस्त्रित एव भीष्म इत्येकमनुमानम् । तस्यैव वेतसुरिति नामान्तरम् । अपां पुत्र आपत्यः । भीष्मश्च गङ्गापुत्रः । अपां न पादेव आपत्यः त्रित इत्युच्यते ऋषिश्च कश्चित् । अपां नपाच्च दिव्योऽग्निः । तत्रेयं भवतिः—

“यत्सोममिन्द्रविष्णवि यद्वाघत्रित आपत्ये ।

यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥”

क्र. ८. १२. १६.

विष्णुमरुत्साहचर्यादत्र त्रितोऽग्निः आपत्य इति विशेषणादपां न पात् । अनेकस्थलेषु अग्निस्त्रित इत्युच्यते । “निपस्त्यासु त्रितस्तभूयन्” १०. ४६. ६. इत्याद्युदाहरणम् । त्रितस्त्रिषु स्थानेषु स्थितः । त्रेतारूप इत्यर्थः । अथ ऋषिपरत्वे—

“इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छ-

न्वैभूवसोर्मूर्धन्याधन्यायाः ।

स शेहधो जात आ हर्म्येषु

नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥”

क्र. १०. ४६. ३.

वैभूवसः विभूवसः पुत्रः त्रितः ऋषिः इममग्निं भूरि इच्छन् अधन्यायाः गोः वाचः मूर्धनि अविन्दत् शेवृषः सुखवर्धकः युवा सः हर्म्येषु कोशेषु जातः

वै प्रादुर्भूतः सन् आसमन्तात् रोचनस्य प्रकाशस्य नाभिः जन्मस्थानं भवति । अयमेव वैभूवस आप्त्य त्रितस्यः पिता विभूवाः माता अन्देवी । अयं च ब्रह्मिष्ठो मन्त्रद्रष्टा । अस्य सूक्तेषु ज्ञानकाण्डं धर्मशास्त्रं च राजेते । अयमेव भीष्मः स्यादित्यत्र अन्देवीपुत्रत्वं लिङ्गम् । अन्यच्च विद्यते—

“भद्रो भद्रया सचमान आगा-

स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

सुप्रतीकैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्

ब्रुशद्भिर्वर्णैरभिराममस्थात् ॥”

क्र. १०. ३. ३.

इयं त्रितस्यार्थी । भद्रः मङ्गलः रामः भद्रया मङ्गलया अम्बया सह सचमानः युक्तः आगात् । यथा जारः जरयिता सूर्यः स्वसारं उषसं पश्चादभ्येति तद्वत् इति लुप्तोपमारूपकं वा निदर्शनाख्यम् । अनन्तरं अग्निः ममेष्टा देवता सुप्रतीकैः द्युभिः वितिष्ठन् रुशद्भिः मन्त्रवागात्मकैः वर्णैः अक्षरैः रामं अभ्यास्थात् अभ्यभवत् । वाचमग्निविभूतित्वात्स्वप्रयुक्तमन्त्राणामेवाग्नेयत्वं वदति । अर्थान्तरे तु भद्रो भद्रयेति पादोऽपि सूर्योषः परः । रामशब्दो नैशतिभिरपरः यथा सायनो मन्यते । यः कश्चिद्वा भवत्वर्थोऽस्य । भीष्मकृतपरशुरामविजयस्यायमेव मन्त्रो मूलमित्यत्र न कश्चित्संशयः । तस्मादितिहासकारस्त्रिनाम्नस्य भीष्म इति जग्राहेति ज्ञायते । भीष्मस्य वस्त्वतागत्वं चेममेवार्थं पुष्णाति । प्रभासो वसुश्चापांनपादेव स्यात् । तस्यैव सर्ववसुश्रेष्ठत्वान् वसूनां पावकश्चास्मीति पावकस्यैव प्रभासत्वं वक्तव्यम् । अनक्तेन पौनरुक्त्यं वारयितुं स दिव्योऽग्निः कथयितव्यः । दिव्याग्नेरेव वस्तुतः पावकत्वम् ॥

तुम्रशब्दस्य मेघपर्यायत्वाद्द्रौणः पर्जन्यावतारः स्यात् । स्मदिभश्च ब्रह्मणस्पतेः ॥

कृपस्य नाम युद्धसम्बन्धेन यद्यपि न ज्ञायते तथाऽप्यस्ति निगमे । यथा—

“शग्धीनो अस्य यद्द पौरमाविथ

धिय इन्द्र सिषासतः ।

शग्धि यथा रुशमं इयावकं कृप-

मिन्द्रः प्रावः स्वर्णरम् ॥” क्र. ८. ३. १२.

पौरं पूरुवंशभवं इयावकं द्रौणं आकर्णयितः इयाव इत्याद्युक्तेः । कृपं कृपाचार्यं स्वर्णरं रुशमंचे पदे न ज्ञायते कयोर्वाचके अत्र पौरो भीष्मः स्यात्प्रायः ॥

ननु त्रितो भीष्मश्चेदेकतद्वितौ तस्य भ्रातरौ वक्तव्यौ । नैषापत्तिः । यतः कुत्सश्च त्रित उच्यते । तृतीयत्वान् । तदा एकतद्वितौ युधिष्ठिरभीमौ स्याताम् । कुत्सस्य त्रितत्वे एषा भवति—

“त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुभ्राव बृहस्पतिः कृणवन्नं हूणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥”

ऋ. १. १०५. १७.

अहूणादंहसः उत्तार्यति शेषः । इयं कुत्सस्य । कुत्सः कूपे पतितः पातितो वा देवान्प्रार्थयतेऽत्र सूक्ते । त्रित इत्यात्मानं परोक्षया वाचा वदति ॥

‘इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं
काटे निबाह्व ऋषिरह्व ऊतये ।
रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो
विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥”

ऋ. १. १०६. ६.

इति कुत्सस्य कूपपातेऽन्यो मन्त्रः । काटशब्दः कूपवाची । प्रायः एतदेव प्रमाणकोट्यां पतनं स्यात् । तत्र भीमः अत्रार्जुन इति विशेषः । कुयववधेऽपि अर्जुन एवात्रोच्यते । कुम्भकर्णवधे मतभेद इवायं पौराणिकानां प्राचां च मतभेदः । नन्वस्य पाङ्क्तसूक्तस्य त्रितो वैकल्पिक ऋषिरिति चेत् त्रितनामलिङ्गात्कात्यायनस्य स सन्देहः । त्रितस्य चेत् त्रिनदर्शनमध्ये सूक्तमेतच्छाकलेन सहितं स्यात् न कुत्सदर्शनमध्ये । अपि च कुत्सोऽस्मिन्सूक्ते त्रितमाह्वं अन्यं सूचयति । यथा—

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्र मे नाभिरातता ।

त्रितस्तेद्विदात्यः सजामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥

ऋ. १. १०५. ९.

मे नाभिः तदाप्तो वेद इति अन्यत्वसूचनम् जामित्वाय बन्धुत्वं पात्रयितुं एतेनात्यस्य कुत्सो बन्धुरिति ज्ञायते काटे पतितं कुत्सं मोचयितुं आप्यश्च प्रार्थया-
मास देवानिति मन्त्रार्थो भवति । आप्यस्य वेत्तृत्वाद्देवेभ्यं एव रक्षां प्रार्थयते नोद्धतुं मनुष्यप्रयत्नं करोति । अथवा मनुष्यप्रयत्नस्यातीतः स विषयोऽभूत् स्याद्वने काटः अन्वेषणाय गतो भीष्मश्च वने पश्येत्काटे पतितम् । अयं सन्दर्भः स्यात् । मृगायागतस्यैषा विपत्तिः स्याच्छत्रुकृता ॥

यद्येकतद्वितौ आप्यस्यैव भ्रातरौ तदा विदुर एव भीष्मः स्यात् । विदुर एव विदुल उक्तः रलयोरभेदः । विदुलश्च वेतसः । वेतस एव वेतसुः । एकतद्वितौ धृतराष्ट्र-पाण्डू स्याताम् । पौराणिकाः पितृव्यं पितामहं चक्रुः नत्वप्ते ।

पञ्चविंशं प्रकरणम्

दुर्योधनस्य भ्रातरः

कुयवप्रकरणे मृध्रवाच इति बहुषचनेन दुर्योधनस्य भ्रातरः सन्तीति सूचितम् । तेषां सङ्ख्याऽत्र विचार्यते अत्रेयं भवति—

“पर्शुर्ह नाम मानवी साकं ससूव विंशतिम् ।

भद्रं भल तस्या अभूद्यस्या उद्वरमामयद्विश्वस्मा इन्द्रः उत्तरः” ॥

ऋ. १० ८६. २३.

पर्शुर्नाममानवी मनुष्यस्त्री मानव्यपि बहुनेकवारं ससूवेति आश्चर्यद्योतनाय मानवीति निर्देशः । नामशब्दोऽपि अत्राश्चर्यार्थको निपातः । ह पूरणः विंशतिं पुत्रान् साकमेकदा ससूवाजीजनत् । हे भल शत्रुपुत्राणां भेत्तन्द्रि भलतिर्भदन-कर्मात्यस्यै पर्शवे भद्रं मङ्गलं अभूत् भवतु । यस्याः उदरं आमयत् पुष्टमासोत् । बहुपुत्रप्रसूतेरिति ॥

अयं मन्त्रो वृषाकपेः कर्णस्यार्षः अत्र पर्शुर्गान्धारी । एकदा जाताः पुत्रा दुर्योधनादयः । गान्धार्या भद्राशंसया तत्पुत्राणां भद्रं कृष्णं याचते । साकं ससूव विंशतिमित्यत्र साकमित्यवयवं ससूवेति क्रिययाऽन्वेति चेदेकवारं विंशतिपुत्रोत्पत्तिः । अत्यन्तमाश्चर्यकर्यपि नेयं कथा असम्भवदूषिता । सप्तपर्यन्तमधुनाऽपि दर्शनात् । यदि विंशतिनान्वेति तर्हि मिलित्वा विंशतिं पुत्रानित्यर्थः । तदा नासम्भवशङ्कालेशोऽपि । इतिहासकारः प्रथममेवार्थं गृहीत्वा एकवारं पुत्रोत्पत्तिमाह । इतिहासमूल-संहिताश्लोके—“जनयामास विंशतिम्” इति पाठो “जनयामास वै शतम्” इति लेखकप्रमादाद्विपरिणतः स्यात् । विंशतिः पञ्चगुणा जाता इत्यर्थस्य प्रतिपादकं वा मूलं स्यात् । पञ्चगुणत्वं विंशत्याऽन्वितं कृतं स्यात्प्रतिसंस्कर्त्रा । विंशतौ जातायामपि सर्वे सम्पूर्णलक्षणा एव जाता इत्यस्य द्योतनाय पञ्चगुणा इति मूलकारेणोक्तं स्यात् । पञ्चगुणानामपूर्णपञ्चभूतगुणविशिष्टा इत्यर्थः । स्यात्तदा । सर्वे खण्डा जाताः तेषां घृतकुम्भे निक्षेपणाद्वृद्धिरभूतदिति कथात्वन्नन्तरं संयोजितैव ॥

मूलसंहितायां विंशतिरेव पुत्रा इति वर्तत इत्यस्यान्यलिङ्गमस्ति । कर्णपर्वणि

कर्णवधश्रवणादनन्तरं कति मम सैन्ये मृताः कत्यवशिष्टा इति धृतराष्ट्रेण पृष्ठम् ।
तथा पाण्डवसेनां प्रति च । तत्र सञ्जयेनोक्ते धृतराष्ट्रपुत्रान्प्रति यावन्तो हता यावन्तः
शिष्टाः स विषयो दृश्यते । तदत्रोदाहरामः ॥ द्वितीयाध्यायेः—

- इलो. “विंशतिर्महाराज राजपुत्रो महाबलः ।
१ आनर्षथोधाच्छतशो निहत्य निहतो रणे ॥ ९ ॥
२ तथा पुत्रो विकर्णस्ते क्षत्रधर्ममनुसरन् ।
क्षीणबाणो हतः शूरः स्थितो ह्यभिमुखः परे ॥ १० ॥
३ तव पुत्रः सदाकर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ॥ ११ ॥
इलो. “बहुशो योधयित्वातु भीमसेनं महारथम् ।
४ चित्रशेनस्तव सुतो भीमसेनेन पातितः ॥ १२ ॥
पुत्रस्ते दुर्मुखो राजन्दुःसहश्च महारथः ।
५-६ गदया भायसेनेन निहतौ शूरमानिनौ ॥ १३ ॥
दुर्मर्षणो दुर्विषहो दुर्जयश्च महारथः ।
७-९ कृत्वा त्वसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १४ ॥
एते हताः अथ शिष्टाः चतुर्थाध्यायेः—

- इलो. “तथा सुतस्ते ज्वलनार्कवर्णं रथं समास्थाय कुरुप्रवीरः ।
१० व्यवस्थितः पुरुमित्रो नरेन्द्र व्यञ्जे सूर्यो भ्राजमानो यथा खे ॥ १४ ॥
दुर्योधनो नागकुलस्य मध्ये व्यवस्थितः सिंह इवाबभासे ।
११ रथेन जाम्बूनदभूषणेन व्यवस्थितः समरे योत्स्यमानः ॥ १५ ॥
तथा सुषेणोऽप्यसिचर्मपाणिस्तावत्मजः सत्यसेनश्च वीरः ।
१२-१४ व्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्धं हृष्टात्मानौ समरे योद्धुकामौ ॥ १६ ॥
हीनिषेवो भारतराजपुत्र उग्रायुधः श्रुतवर्मा धयश्च ।
१६-२० शक्तश्च सत्यव्रत-दुःशलौ च व्यवस्थिताः सह सैन्यानराध्याः ॥ १८ ॥
इति शिष्टाः ॥

एतेन धार्तराष्ट्राणां नामानि चास्माभिर्ज्ञातानि ।

धृतराष्ट्रपुत्राणां पट्टिका द्विवारं दत्ता भारते । उभयोर्यद्यपि नास्ति सामरस्यम्
तथाऽपि बहूनि नामानि मिलितानि भवन्ति । प्रथमपट्टिकायां ९७ नामानि दृश्यन्ते ।

कर्णपर्वोक्तेषूदाहृतेषु मध्ये तत्र दृश्यमानानि नामान्येतानि ॥

तत्र दृष्टानि		तत्रादृष्टानि	
१.	दुर्योधनः	१	पुरुमित्रः
२.	दुःशासनः	२	सत्यसेनः
३.	दुःसहः	३.	सत्यव्रतः
४.	दुःशलः	४.	चित्रसेनः I
५.	दुर्मुखः	५.	चित्रसेनः II
६.	विविंशतिः	६.	जयः
७.	विकर्णः	७.	शलः
८.	दुर्मर्षणः	८.	दुर्विषहः
९.	सुषेणः	९.	श्रुतवर्मा
१०.	उप्रायुधः	१०.	दुर्जयः

इति दश नामान्येव दृश्यन्ते ॥

द्वितीयपट्टिकायां नामानि ॥ १०४ ॥

तत्र			
१.	दुर्योधनः	१	
२.	दुःशासनः	२	
३.	दुःसहः	३	
४.	दुःशलः	४	
५.	दुर्मर्षणः	५	
६.	दुर्मुखः	६	
		७.	विविंशतिः १७
		८.	विकर्णः १८
		९.	शलः १९
		१०.	उप्रायुधः ४७
		११.	सुषेणः ४८

इत्येकादश कर्णपर्वोक्तनामसु दृश्यन्ते ॥

पूर्वतः शलोऽत्राधिको लब्धः । अन्येषु नवसु ।

१. दुर्विषहः

आदि पर्वणि २०१ अध्याये-श्लो. १ “दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ।
१-इत्यादिना धृतराष्ट्रपुत्रेषु वर्णितः । भीष्मपर्वणि ७७ अध्याये चास्य नाम धृतराष्ट्र-
पुत्रेषु दृश्यते । तस्मात्तस्य धार्तराष्ट्रत्वे न संशयः ॥

२. दुर्जयः

द्रोणपर्वणि १३३ अध्याये अस्य वधो भीमसेनेनास्य धृतराष्ट्रपुत्रत्वं च स्पष्ट-

मध्यधायिषाताम् । तत्रैक एव दुर्जयो यध्यन्वर्णितः । तस्मादितरस्य तद्विशेषणं कर्तुमशक्यम् ।

एतन्नाम्नोः स्थाने दुष्प्रधर्षण-दुस्पराजय नामनी पति ते इत्यस्माकमभिप्रायः ॥

३. जयः

अयमपि भोष्मपर्वणि ७७ अध्याये दुर्विषहादिभिः साकं कथितः । अस्यैव जयत्सेन इति नामान्तरमिति प्रतिभाति । जयो जयत्सेन शब्देन विशेष्यत इति वक्तव्यमुभयोः सन्निपाते ॥

४. श्रुतवर्मा

उग्रायुध-जययोर्मध्ये पठितत्वाच्छ्रुतवर्मा धार्तराष्ट्र एव भवति । स पट्टिकायां पठितश्चिन्नवर्मा-सुवर्मा-दुढवर्मा वा स्यात् ॥

५. सत्यसेनः

तवात्मजः सत्यसेनश्च वीर इति प्रत्यक्षोक्त्या तस्मिन्विषये न सन्देहः । स पट्टिकायां पठितः सेनानीः स्यात् ।

६. सत्यव्रतः, ७. चित्रसेनः, ८. पुरुमित्रः

इति त्रीणि नामानि मुख्यान्वेव भवन्ति ते पुरुमित्रचित्रसेनौ साक्षात् पुत्रत्वेन कथितौ । सत्यव्रतः शलदुःशलयोर्मध्ये पठितत्वाद्धार्तराष्ट्र एव भवति ॥ अन्यच्चात्र प्रमाणमस्तिः—

“तथा पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ॥
ततो दुःशासनश्चैव दुःसहश्चापि भारत ।
दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविशतिः ॥
जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ।
वैश्यपुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथाः ॥”

आ. ६४. १६०—१६२.

अत्र सत्यव्रतः स्पष्टमुक्तः । अतिप्राधान्येन कीर्तितानां चित्रसेन-जय-सत्य-व्रत-पुरुमित्राणामुभयोः पट्टिकयोर्नामालाभ आश्चर्यकरः । सत्यव्रतः सत्यसन्ध इति चित्रसेनश्चित्र इति पट्टिकायां प्रदर्शिताविति प्रतिभाति । पुरुमित्रनाम्नः सदृशं

नाम न दृश्यते । तस्य वर्णनं कर्णवर्णयुत्तममाहात्म्यद्योतकम् । एकादशसु महारथेषु च स पठितः । अस्मकमभिप्रायस्तु स नाम्ना ऊर्णवाभः । ऊर्णनाभ इति पट्टिकायां नाम दृश्यते । तथाऽपि निगमे ऊर्णवाभपदस्यैव दर्शनाद्गोत्रे च और्णवाभशब्दस्य च दर्शनात्स एको धृतराष्ट्रपुत्रेषु अस्त मुख्य इति अङ्गीकर्तव्यम् । परिशेष-
न्यायेन पुरुमित्र एवोर्णवाभः । अथवा नन्दः । नन्दयति मित्राणीति व्युत्पत्त्या पुरुमित्रशब्दतुल्यार्थकः ॥

९. द्वितीयचित्रसेनः

अयं पट्टिकायां पठित उपचित्रः स्यात् । तस्मादस्माभिरुपचित्रसेन इति व्यवहरणीयः । अत्यन्तं सदृशाकृतित्वादेकनामत्वम् ॥

यत्तु धृतराष्ट्रस्यान्या गान्धारराजपुत्र्यश्च पत्न्यः परः शतं राजपुत्र्यः पत्न्यश्चोक्ताः ११९ अध्याये तेषां श्लोकानां केषुचित्पुस्तकेष्वदर्शनेनाधिकपाठत्वाद् अन्यत्र तत्प्रस्तावाभावाच्चोपेक्ष्यं तत्कथानकम् । युयुत्सुस्तु अस्त्येव तस्य पुत्रः पत्न्यां द्वितीयायां बहुषु स्थलेषु तत्प्रस्तावदर्शनात् ॥

चित्रसेनेन सार्धमित्यत्र चित्रसेनेन बलेन साकमित्यर्थे एकोनविंशतिः पुत्राः । विंशतिसङ्ख्यापूरणं भवति दुःसलयेति सर्वमनवद्यम् ॥

पर्शो गान्धारीत्वानुमानं च कर्णस्याशंसया । सायनस्तु पर्शुं मनोर्दुहितरं काञ्चन मृगीं मन्यते । भलं चेन्द्रस्य बाणम् । कथाऽप्रसिद्धा । प्रार्थनं च निष्प्रयोजनम् । सन्दर्भश्च नास्ति इन्द्रबाणस्य मृगीपुत्रेषु गमनाय । भलशब्दो भल्लशब्द-
पर्याय इति धिया स बाणं व्याख्यातवान् । शरवत्सान्परादद इत्यत्र शरशब्देनेन्द्रः कथितः । एवमत्र भलशब्देन ॥

अन्यच्चास्ति लिङ्गं पर्शुपुत्रा गान्धारीपुत्रा इत्यत्र ॥

“समातपन्थभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिञ्जना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो

वित्तं मे अस्य रोदसी ॥” ऋ. १. १०५. ८.

कुत्सस्य कूपपतितस्येयमुक्तिः । पर्शवः गान्धारीपुत्राः अपत्यप्रत्यलोपाः । सपत्नीः शत्रव इव विश्वा अतिद्विष इत्यादाविव खोलिङ्गम् । अभितः मा सन्तपन्ति । तेषु सन्तापेषु इदमेकम् । आद्यो मनोव्याधयः । शिञ्जना हिंसकाः मूषोन मूपका इव मा व्यदन्ति खादन्ति मे अस्य रोदसी वित्तम् । स्तोतारन्ते इदृशानि मम कष्टानि ज्ञात्वा मां द्यावापृथिव्यौ रक्षतामित्यर्थः । अत्र पर्शवः कूपपर्शवः इति यास्कः । कूपपर्शवो नाम कूपभित्तय इति सायनः । उभयं च वैदिकरहस्यचरित्रान-
बोधनमूलम् । कूपभित्तीनां तापकत्वं सन्दर्भहीनम् ॥

षड्विंशं प्रकरणम्

गान्धारी अनार्या

गान्धारी आर्यजातीया न भवति । यतोऽस्यश्वघ्नी भ्राता । श्वघ्नीति सामान्यतः कितवपर्यायं मन्यमानो यास्कः स्वघ्नीत्यस्य विकृतं रूपं मेने । तत् जातिवाचकं पदम् न गुणवाचकम् । श्वघ्नाः निषादाः अस्य सन्तीति श्वघ्नी श्वघ्नराज इत्यर्थः । यथा राष्ट्रपतेश्चक्रीति प्रयोगस्तद्वत् मरुत्वानितिवद्धा । निगमेश्वघ्नो पदं निषादीपरतया प्रयुक्तमन्यत्र दृश्यते ।

“पुनः पुनर्जायमाना पुराणी

समानं वर्णमभिशम्भमाना ।

श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना

मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥” ऋ. १. ९२. १०.

कृत्नुः कर्तनशोला इनघ्नीव व्याधस्त्रीव इति सायनव्याख्या । पर्शोः पुत्रत्वात्पार्शवा दुर्योधनादयः । तत्पदमवलम्ब्यैवार्योच्छूद्रायां जातः पारशव इति अर्वाञ्चो व्याख्यातवन्तः । यथा पार्शवस्तथेति औपम्यप्रयुक्तं पदं कालक्रमेण वाचकपदमासीत् ॥

पार्शवपदं पारशवपदं विपरिणमयानन्तरं तस्य निर्वचनमन्यथा कर्तुमात्रेभिरे । पारयन्नेव शवो भवति तस्मात्पारशव इति व्युत्पत्तिरुक्ता । द्वादशविधेषु पुत्रेषु शूद्रापुत्रो द्वादशस्त्रैर्वर्णिकस्योक्तः । वासिष्ठस्मृतौ आदायादबान्धवेषु षष्ठः शूद्रापुत्र इति ॥

दायादबान्धवाः

१. औरसः
२. क्षेत्रजः
३. पुत्रिका (अस्यां यो इति नियमेन दत्ता)
४. पौनर्भवः (पुनर्बोद्धः)
५. कानीनः
६. गूढजः (मातामहस्य) (गृहेगूढोत्पन्नः)

अदायादबान्धवाः

१. सहोदः
२. दत्तकः
३. क्रीतः
४. स्वयंदत्तः
५. अपविद्धः
६. शूद्रापुत्रः

अनन्तरे काले ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातो निषादः पारशवश्चेत्युक्तवन्तः ॥ गान्धरदेशश्च तस्मिन्कालेऽपि अनार्यदेश एव स्यात् ॥

सप्तविंशं प्रकरणम्

द्रुगेव धृतराष्ट्रः

“महो द्रुहो अपविश्यायुधायि” इति द्विः प्रयुक्तं निगमेषु । तत्र यो दुक् द्रुहो वा उक्तः स धृतराष्ट्र एव भवति । तत्रेदं लिङ्गम् ।

“द्रुहो निषत्ता पृशनी चिद्वैः

पुरुशंसेन वा वृधुष्ट इन्द्रम् ।

अभीवृतेव ता महापदेन

ध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्त गर्भाः ॥

ऋ. १०. ७३. २.

द्रुहः द्रुहस्य षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हकारान्तं वा पदम् । सम्बन्धिनी पृशनी पशुः पशोरेव पृशनीति नामान्तरम् । उभे अपि पदे पृशिनसमव्युत्पत्ती । पृशनीश्चशब्दो दिवो वा सूर्यस्य वेति निघण्टुः । स्पृष्टा भासमिति दिवः पक्षे सैवात्र भवति । अतीव अती सुन्दरीत्यर्थः । सा ऐवैश्चित् “एवैश्च चर्षणीनाम्” इति निगमस्य व्याख्यानवसरे एवैः कामैरयनैरवनैर्वा इति व्याचष्टे । अत्रावनैरिति व्याख्यानम् । अवनैः रक्षकैश्चित्संयुक्ता निषत्ता उपविष्टा प्रसवायेति प्रकरणसामर्थ्याल्लभ्यते । ते रक्षकाः पुरु पुरुणा प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण इन्द्रं वावृधुः । महापदेन महास्थानेन ब्रजेन अभीवृतेव आवृतेव आवृता इव स्थिताः उदरदेशे बद्धा इव स्थिता इत्यर्थः । ता ते गर्भाः प्रपित्वात्प्रकृष्टान्नात् ध्वान्तात्तमः प्रदेशात् प्रपित्वादिति विशेषणलिङ्गात् ध्वान्तादित्युदरदेश उच्यते । गर्भाः उदरन्त उदगच्छन् । बहिर्निर्गता इत्यर्थः । अथवा महापदेन महाचरणेन अभीवृतेव लक्षणया ताडिता इवेति वा साक्षात्कियान्वय्यौपम्यम् । आसन्नात्तमःप्रदेशादिति वा ध्वान्तात्प्रपित्वादित्यस्यार्थः ॥

सायनस्तु द्रुहो द्रोगधुरिन्द्रस्य पृशनी सेना निषत्ता इन्द्रसमीपे निषण्णा एवैर्गन्तृभिर्मरुद्भिः सहितमिन्द्रं निषण्णेति सम्बन्धः । तेऽपि मरुतः पुरु प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण वावृधुरवर्धन्त । वृत्रं जिघासन्तं अथ महापदेन महता ब्रजेन अभीवृतेव परिवृतानीव गवादीनि तानि यथा आवरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत् तान्युदकानि ध्वान्तादन्धकाररूपात् प्रपित्वादासन्नात् वृत्रात् गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरन्त उदगच्छन् ॥” इति ‘अत्र द्रुह इतीन्द्रनामाप्रसिद्धमयोग्यं च । सेनोपवेशस्यात्र सन्दर्भो नास्ति । कथायास्तवाधिभौतिकत्वात् । तस्मादियं चरित्रपरैव ऋक् । अन्यत्र द्रुहशब्दस्य दुर्योधनपक्षपतिपरत्वेन प्रयोगश्चात्र लिङ्गम् ॥

अष्टाविंशं प्रकरणम्

पाण्डवपुरोहितः कवषः

अस्ति कावषेयो जनमेजयस्य सन्नाजः महाभिषेकं चकारेति अस्यमेधं च याजयामासेति ऐतरेये कथा । भागवते चेयमनूक्ता ॥

“कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधयाट् ।

समन्तास्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्षयति चाध्वरैः ॥”

न. २२. ३७.

कवषस्य गोत्रापत्यं कावषेयः । एतेन कवषस्य पाण्डवानां कश्चित्सम्बन्धो यदि ज्ञायेत तदुपपन्नतरं स्यात् । ज्ञायते च । तत्रेमे भवतः कवपस्यार्षे सूक्ते ।

“प्रमा युयुञ्जे प्रयुजो जनानां

वहमि स्म पूषणमन्तरेण ।

विश्वेदेवासो अध मामरक्षन्

दुःशासुरागादिति घोष आसीत् ॥”

ऋ. १०. ३३. १.

संमातपत्न्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः

निबाधते अमतिर्नग्नताजसुर्वेन वेवोयते मतिः ॥

ऋ. १०. ३३. २.

जनानां दस्यूनां प्रयुजः सेवकाः मा मां गृहीतुमिति शेषः । प्रयुयुञ्जे प्रयुक्ताः । अन्तरेण हृदा पूषणं मार्गे दस्युबाधानिवारकत्वेन प्रसिद्धं देवं वहामि स्म ऊढवानस्मि । अध विश्वेदेवासः मामरक्षन् । अत्र रक्षायां भयनिमित्तं विवृणोति । दुःशासुः दुःशासनः आगात् अगच्छत् इति घोषः आसीत् । मार्ग-मध्ये । आत्मग्रहणाय प्रयुक्तेभ्यः रक्षार्थं मार्गे पूषणं ध्यायतः अपक्रामतः दुःशासनः दस्युजननायकः आगादिति घोषश्च श्रुतः । तदा तस्मान्महाभयात् देवा मामरक्षन्निति तात्पर्यम् । यदा दुःशासन आत्मानं न गृह्णीयात्तथाऽरक्षन्नित्यर्थः ॥

पर्शवः धार्तराष्ट्राः सपत्नीरिव द्विष इव मा मां अभितः सन्तपन्ति । अमतिः दारिद्र्यं निबाधते नग्नतायोग्यवस्त्राभावः जसुः काश्यं च निबाधते । मतिः बुद्धिः वेन पक्षिण इव वेवीयते कम्पते यथा व्याधभयात्पक्षिणो मतिस्तथा पर्शूनां भयानमम मतिरिति सादृश्यसङ्गतिः अनन्तरमिन्द्रप्रार्थनेन कुरुश्रवणराजाश्रयबलादात्मबाधा निवारितेति वर्तते ॥

सायनस्तु जनानां यजमानानां प्रयुजः प्रयोक्तारो देवाः प्रयुयुञ्जे प्रति-
युक्तवन्तः इत्यर्थं करोति कुरुश्रवणं प्रतीत्यध्याहारं करोति । चतुर्थपादे दुःशासुः
दुःशासनः केनापि ज्ञासितुमशक्यः ऋषिरागच्छदिति मार्गमध्ये घोष आसीत् इति
वदति । एवं चेत् देवेभ्यो रक्षा उत्तरऋचि प्रोक्ता बाधा च सन्दर्भहीने भवतः ।
देवैः प्रेरितः कुरुश्रवणं प्रति यदा गच्छति तदा मार्गमध्य एव एतावती बाधेति
सन्दर्भहीनो विषयः ॥

उत्तरस्यामृचि प्रार्थनां च पश्यत—

“मूषो न शिदनान्यन्दन्ति माध्यस्तोतारं ते शतक्रतो ।
सकृत्सुनो मघवन्निन्द्रमृळ्याधापितेव नो भव ॥”

ऋ. १०. ३३. ३.

केवलमार्गश्रमस्य नैतादृशं वर्णनमुपपद्यते । ईदृशस्थितौ आत्मानं प्रत्येव
दुःशासुरागादिति कथं घोषः ? पृषध्यानं च दस्युबाधाभावे सन्दर्भहीनम् । पूष-
सूक्तेषु दस्युबाधानिवारणं प्रार्थ्यते ॥

अयं च कवषस्तुल्यशत्रुत्वात्पाण्डवपक्षीय इति गम्यते । कुत्सदृष्टमन्त्र-
मेवानूद्य मन्त्रद्वये स्वेत्तार्धचोभ्यां च पूरणाच्च तत्समर्थ्यते । कावषेयस्य जनमेजय-
पौरोहित्यालिङ्गात्तत्कूटस्थः कवषः पाण्डवानां पुरोहित इत्यनुमिमीमहे । पाण्डवेषु
राव्यभ्रष्टेषु अनन्तरं कुरुश्रवणं नाम त्रासदस्यवं राजानमाश्रितवान्कालं कियन्तम् ।
अनन्तरं मित्रातिथिपुत्रमुपश्रवसं चेति ज्ञायते । अपि च दुर्योणापरपर्यायस्य कुयव-
स्यानुजेषु पर्शुषु प्रसिद्धः दुःशासनो वर्तत इति च ज्ञातम् ॥

एकोनत्रिंशं प्रकरणम्

द्यूतकथाविशेषः

कवषस्य ऐलूषस्य (इलूषपुत्रस्य) मौजवतस्याक्षस्य वा आर्षये सूक्ते
ऋगेका दृश्यते—

“न मा मिमेथ न जिहेव एषा
शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतो-
रनुवतामपजायामरोधम् ॥”

ऋ. १०. ३४. २.

अपरोधम् परित्यक्तवानस्मीति सायनः । पणीकृतवानस्मीति वस्तुतोऽर्थः । न मिमेथ न चुक्रोध न जिहेळ नासूयां चकार न लज्जितवतीति सायनः ।

अयं मन्त्रो यदि कवषस्य तदा स युधिष्ठिरो नेति निश्चयेन वक्तुं शक्यते । युधिष्ठिरश्चेत्कुरुश्रवणं राजानं धनार्थं नोपसर्पेत । यदि मोजवतोऽक्षस्तर्हि मुज-
वच्छब्दस्य पर्वतविशेषपर्यायत्वात्तत्र भव इत्यर्थं कृत्वाऽक्षशब्दमक्षप्रियत्वाद्युधिष्ठिर-
परं यदि कुर्मः तर्हि द्यूते भार्याऽपि पणनं भारतोक्तं समर्थितं स्यात् । तदा मुजवत्पर्वत
एव शतशृङ्गपर्वतो वक्तव्यः । तस्मिन्पर्वते सोमः किल विस्तारेणोत्पद्यते । यदि
मोजवतोऽक्षोऽन्यः तर्हि भारतोक्तं द्यूते भार्यायाः पणीकरणं निर्मूलमेव । यथा-
कथञ्चिद्वा भवतु । द्यूते भार्यायाः पणीकरणोक्तेर्बीजं तु इयमेव ऋगित्यत्र न
कश्चित्सन्देहः । तस्मादितिहासकारो मौजवतमक्षं युधिष्ठिरत्वेनैव स्वीकृतवानिति
वक्तव्यम् ॥

त्रिंशं प्रकरणम्

इन्द्रपुत्राः

इन्द्रपुत्रेषु निगमे मन्त्रद्रष्टारः सन्ति । विमदः, वसुक्तः, सर्वहरिः, अप्रति-
रथः, लवः, जयः, वृषाकपिश्चेति सप्त । कन्याविराण्णाम् ।

विमदः

विमद एव प्रसिद्धः साम्ब इति वक्तुमस्त्याधारः ।

“अधेनुं दत्तास्तयं विष्का-
मपिन्वतं शयवे अश्विनागाम् ।
युवां शचीभिर्विमदाय जायां
न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥”

ऋ. १. ११७. २०

अत्र द्वितीयोऽर्धर्चाऽस्माकं मुख्यः । हे अश्विनौ युवां शचीभिः कर्मभिः
पुरुमित्रस्य योषां कन्यां जायां न्यूहथुः । अत्र पुरुमित्रो दुर्योधनानुजः तस्य पुत्रीं
कुमारो विमदोऽपहृतवान् तदा तं शत्रवः पृष्ठतोऽन्वयुः । तस्मिन् समये अश्विनौ
तमरक्षतामिति आख्यानम् । तस्मिन् समये विमदः कुमार एव युद्धं च मध्ये
प्रसक्तमित्यत्र इयमृग्भवति—

नासत्याभ्यां बहिरिव प्रवृजं
स्तोमो ह्यभ्यभ्रियेव वातः ।
यावर्भगाय विमदाय जायां
सेनाजुवा स्यूहथू रथेन ॥”

ऋ. १. ११६. १.

अभगाय अभकाय कौमारे वर्तमानस्येत्यर्थः । सेनाजुवा रथेनेत्युक्तितः
युद्धसन्दर्भो गम्यते । दुर्योधनार्जुनस्य पुत्री दुर्योधनपुत्रीति ऐतिहासिकाः सम्बन्धा-
दाहुः । सैव लक्षणा स्यात् । विमद एव साम्बः । अयं दुर्योधनकर्णयोः शत्रुपक्ष
एवासीदिति ज्ञायते । यतः—

“आन इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतम् ।
तरवा याचामहे वः शुष्णं यद्धन्न मानुषम् ॥”

ऋ. १०. २२. ७.

पृक्षसे सम्पर्चय । अनया शुष्णहननरूपं रक्षणं प्रार्थ्यते ॥

वसुक्रः

अयं ब्रह्मिष्ठ ऋषिः । अस्य दर्शनमतीव गभोरम् । अयमपि कुत्सप्रियः ।
यदाहः—

“प्रते अस्या उषसः प्रापरस्या वृत्तौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।
अनु विशोकः शतमावहनृन्कुत्सेन रथो यो असत्ससवान् ॥”

ऋ. १०. २९. २. इति ।

अस्य पत्नी च मन्त्रद्रष्ट्री ।

सर्वहरिः

एकस्य हरिसूक्तस्य अयं वैकल्पिक ऋषिः पठ्यते कात्यायनेन । वरुराङ्गिरसः
सर्वहरिर्वा ऐन्द्र इति ।

अप्रतिरथः

साङ्गामिकसूक्तस्य द्रष्टा । महवीरवद्दृश्यते । अस्य मन्त्राः अथर्ववेदेऽपि
सुतरां प्रसिद्धत्वेन गृहीताः । अयं पाण्डवपक्षपाती ज्ञायते । यत्सूक्तान्ते
पाण्डवानेवमाशास्ते—

“प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।
उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाष्टव्या यथाऽसथ ॥”

ऋ. १०. १०३. १३.

हे नरः पाण्डवाः इत्यर्थो भवति । सामान्यतो नेतार इति कुतोऽर्थो माभूत् ? इयं मारुती वेति कात्यायनो वदति । किं लिङ्गमुपलभ्य । नरो मरुत इति । ऋषिणा मरुतां जयाशंसा च अवतारपुरुषाणामेष सन्दर्भयुक्ता भवेत् ॥

अप्रतिरथ एव सात्यकिरित्यस्मन्मतम् । सत्याकायाः पुत्रः सात्यकिरिति व्युत्पत्तिः । कप्रत्ययः अपत्यप्रत्ययमहितस्य सुखश्रवणार्थं सत्यैव सत्याका । हरिवंशस्य खिलत्वादितिहासिकाः सात्यकिनाम्ना वञ्चितास्तं कृष्णस्य ज्ञातिसोदरमवर्णयन् । वस्तुतः सुपुत्रः । इदमन्यत्रलिङ्गम्—

बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्रा अप बाधमानः ।

प्रभञ्जन्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यवितारथानाम् ॥”

ऋ. १०. १०३. ४.

इत्यत्र युधा युद्धं कुर्वताऽऽत्मनाद्वारेति वदति । युच्छब्द एष एव युयुधान-
नाम्नो मूलम् ।

अन्यच्च स्यादस्य भ्रातृस्थानीयत्वोक्तमूलम् । सत्यायाः पिता सत्यैकसन्तानः । तस्मात्तस्याः पुत्रेष्वेकः मातामहगृहं शिश्रिये । तस्य च मातामहस्य शिनिगोत्र-
सम्भवत्वाच्छैनेयत्वमस्य । भागवते द्वौ शिनी वर्ण्येतेः—

“वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोऽभूद्युधाजिञ्च परन्तप ।

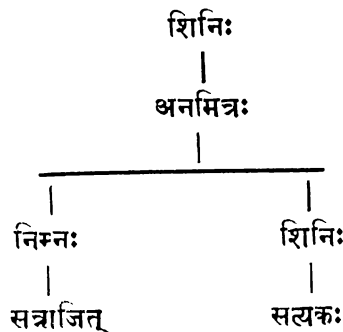
शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः ॥

सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याप्यासुतः सुतौ ।”

न० २४. २२-२३.

इत्यत्र शिनेः प्रगौत्रः सत्राजिद्वर्णितः । सात्यकेवृष्णिगौत्रत्वं चोपपन्नं
स्यादत्र । यतः शिनेश्च मूलपुरुषो वृष्णिः ॥

विष्णुपुराणादिषु सात्यकेः पितृत्वेनोक्तः सत्यकस्तु अनमित्रपुत्रस्यैवान्यस्य
शिनेः पुत्रः कथ्यते । “अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्याथ सत्यकः” इति । १. १३.

सत्यकस्य पिता द्वितीयः शिनिः । शैनेयत्वं सात्यकित्वं चाभिलक्ष्य मूल-
भारतरथं हरिवंशस्य खिलत्वाद्वितीयशिनेः पौत्रं तं वर्णयामासुः । यदि भागवतोक्त-
वंशावलीं पश्यामस्तर्हि कस्यापि न दिशा वसुदेवस्य सत्यकः सोदरस्थानीयो न
भवति । एकं व्याख्यानमनुसृत्य (श्रीधरस्य) वृष्णेर्दशमः पुत्रो वसुदेवः षष्ठः
पुरुषः सत्यकः । वसुदेवस्य सत्यको वृद्धप्रपितामहस्थानीयो ज्ञातिः स्यात् । अन्यत्
व्याख्यानमनुसृत्य (पदशक्तितः) वसुदेवः पञ्चमः सत्यकः षष्ठः । तदा पुत्र-
स्थानीयो ज्ञातिः ॥

जयः

अयमपोन्द्राण्याः सत्याया एव पुत्रः । भागवतोक्तवंशावल्यां अयं सात्यकि-
पुत्रः कथ्यते । तत्प्रामादिकम् । अयमेव पौराणिकानां जयन्तः । महाविक्रमः । अस्य
सूक्तमपि साङ्ग्रामिकं सुप्रसिद्धम् ॥

सर्वहरिः

अयं सत्यायाः अपरः पुत्रः स्यात् । मम पुत्राः शत्रुहण इति बहु-
वचनलिङ्गात् ॥

लवः

अयमिषिरायाः पुत्रः स्यात् । रामपुत्रसदृशं नामेदम् । अस्यात्मस्तुतिरती-
वाद्भुता । अयं चाधिकं सोमपः । अयमेव प्रायः प्रद्युम्नः स्यात् ॥

विराट्

सत्यायाः पुत्री विराट् । “अथो मे दुहिता विराट् इति लिङ्गात् ॥

एकत्रिंशं प्रकरणम्

कर्णजन्मरहस्यम्

कर्णः कानोन इति प्रसिद्धिर्भारते । स किल सूर्यात् कुन्त्यां जातः ।
अत्र निगमलिङ्गानि किञ्चिद्व्यासेनेतिहासोक्तं समर्थयन्ति । तद्विवरणात्प्राक्
तस्यान्यन्नाम निगमप्रसिद्धं प्रदर्शयामः । यन्नामार्वाचां वाङ्मये विष्णुपरं शिवपरं वा ।
तद्गभीरं वृषाकपिरिति नाम । तत्र नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन वृषो वृषेति
वा नाम भारते स्वीकृतम् ॥

पश्यतेमं भारतश्लोकम्:—

श्लो. “ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

रिपुष्वपि दयावींश्च तस्मात्कर्णो वृषा स्मृता ॥”

उदीच्यास्तु “वृषः स्मृतः” इति पाठं संस्कृतवन्तः । अन्यत्रापि तस्य वृष इति नामास्तीति तदेवात्र भाव्यमिति । उभे अपि तस्य वाचकनामनी । अर्थ उभयोस्तुल्यः । ननु धर्मस्य वृष इत्येव नाम न वृषेति चेत् । अस्ति वृषेति च नाम । अभिमतफलवर्षकत्वात् । अथवा वृषशब्द एवास्तु तथाऽपि समासे संहितायां वृषशब्दस्य दीर्घः । ततो वृषाकपिरिति नाम ॥

अत्रेदं भारतोक्तं निर्वचनं भवति ।

“वृषोऽपि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।

निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥

कपिवराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।

तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापति ॥”

शा० प. १३४२. ८८. ८९.

वृषश्चासौ कपिश्च वृषाकपिरिति । वृषा कम्पनो वृषाकपिरिति यास्कस्य निर्वचनम् । आदित्यो वृषाकपिस्तस्य मतेन ॥

अस्ति वृषाकपेऽर्षमेकं सूक्तम् । १०. ८६ । स च ऋषिरैन्द्र इत्युच्यते । तस्येन्द्रेणेन्द्राण्या च यः संवादोऽभूत्ससूक्ते प्रतिपादितोऽर्थः । तस्य ऋषेः कर्णत्वे वृषनामकर्णस्यैकं लिङ्गम् । प्रत्यक्षं च स कर्ण उच्यते । पश्यतैतामृचम्—

“यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

श्वान्वस्य जम्भिषदपि कर्णेवराहयुर्विश्वासादिन्द्र उत्तरः ॥”

ऋ. १०. ८९. ४.

यं त्वं वृषाकपिं प्रियं हे इन्द्र अभिरक्षसि । अस्य इमं द्वितीयार्थे षष्ठी । श्वाजम्भिषत् खादतु कर्णे अस्मिन्वृषान्कपौ वराहयुः वराहमिच्छुर्भवतु । यथा वराहं प्रीत्यावनश्वा भक्षयति एवं इमं कर्णं यमस्य श्वाभक्षयत्वित्यर्थः । पुष्टाङ्गेऽस्मिन्वराहं पश्यन्नित्यौपम्यस्वारस्यं पदार्थवृत्तिनिदर्शनमुखेन । अथवा अस्य अस्मिन्कर्णे वराह-युर्जम्भिषत्तात्पर्यतः कर्णमित्येकवाक्यतयाऽन्वयः । “दिवोदासादतिथिग्वस्य” ६. ४७. २२ इत्यादाविव विशेष्य-विशेषणयोर्विभक्तिव्यत्ययः छान्दसः । सायनस्तु श्वान्वस्य जम्भिषदिति वाक्यं पूरयित्वा वराहयुः श्वा कर्णे वृषाकपेः श्रोत्रे गृह्णात्विति अध्याहारेण द्वितीयं वाक्यं पूरयति । अध्याहारं विनाऽर्थसिद्धेस्तथा न धावितव्यम् । इतीन्द्राणी वृषाकपिं शपति । किं कारणं शापे ?

“प्रिया तष्टानि मे कपिर्व्यक्ता व्यदूदुषत् ।

शिरोन्वस्य राविधं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

१०. ८६. ५.

कपिः वृषाकपिः नामैकदेशे नामग्रहणम् । कविरत्र वराहवाचक इति न विस्मर्तव्यम् । वराहसदृशत्वाद्धराहत्वम् । व्यक्ता अतीव प्रकाशमानानि मे प्रिया-प्रियाणि तष्टा तष्टानि गृहाणि अदूदुषत् व्यध्वंसयदित्यर्थः । दण्डयात्रयेति बोद्धव्यम् । दण्डयात्रायां नगरभञ्जने हर्म्याणि च भग्नानि भवेयुरिति सम्भवः । उद्यानवन-भङ्गो वा मन्त्रार्थः । अस्य कपेः शिरः नुक्षिप्रं राविषमू लुनीयाम् । दुष्कृते दुष्टकार्य-कारिणे सुगं सुखं न भुवं न भवेयम् । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

भारते च कर्णदिग्विजयप्रस्तावे कर्णकृतवृष्णिवीरजयः सूचितः । प्रायस्तदानीं कृष्णो देवी च सपुत्रा नगरे न स्यात् । अन्ये सर्वे जिताः स्युः ॥

“वृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमामपि सोऽजयत् ॥”

भा० व० २५५-१७

वृष्णोनां पराजयमेवं कविरर्धश्लोकेन सङ्कोचितवान् । तदपि सन्दिग्ध-मेवाकरोत् ॥

“किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्या हरज्यसी दुन्वयो वा पुष्टिमद्वस्तु

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥” ऋ. १०. ८३. ६.

अत्र हरितो मृग इति वराहस्यैवौपम्येनाभिधानम् । सायनस्तु प्रिया तष्टानि इत्यत्र वृषाकपिसम्बन्धी कश्चित्कपिरिन्द्राण्या हवींषि दुषितवान् अतो वृषाकपौ क्रुद्धा सा वृषाकपिं शपतीति वदति । तादृशस्वल्पापराधस्य शिरःखण्डनमिति विचित्रः कोपः । सायनस्य देवलोकास्यैवेन्द्राणी अत्र संवादे । केन चिद्यजमानेन स्वार्थं कृतानि हवींषि किल कपिवृषाकपिसम्बन्धी अदूदुषत् ॥

अत्रेदं रहस्यम् । नरकासुरो भारतादिषु कथितः कर्णश्च न द्वे व्यक्ती । नरकस्य जनको यो वराहवतारोऽभिहितः स कृष्णान्नान्यः । स एव कृष्णपुत्रो नरककर्णपरपर्यायो वृषाकपिरैन्द्री मन्त्रद्रष्टा वेदे । यदि साक्षाद्भूम्यां यज्ञवराहान्नरको जात इति कथा सत्या तर्हि तदारभ्य भारतकालपर्यन्तं तस्य जीवितं वक्तव्यमप्रसिद्धम् । भारतकाले च तस्य वधश्चवणादेवास्माभिर्नरकासुरस्य सत्ता ज्ञायते । न तस्यासुरस्य केनापि विश्रुतेन कर्मणा । तादृशाद्यज्ञपुरुषात्साक्षात्पृथिव्यां जातश्च केवलदुष्टः केवलकामु-कश्चासुरोऽभूदिति को वा श्रद्धयान् ? कृष्णस्य पुत्रेण सह युद्धं विरोधं चान्ततस्तस्या-र्जुनद्वारा मारणं च कथायां नोचितमिति कृत्वा भारतकविर्महाभारतकविर्वा एकमेव

विचित्रमार्गेण द्विधा कृतवान् । नरकं कर्णं च । नरकस्य भगवत्पुत्रत्वं यद्यपि न प्रच्छादितवान् तथाऽपि वराहवताराय नीतवान् । कर्णश्च देव्या सत्यया वराह इति कुत्सितः । तस्माद्वराहस्य तं सुतं चमत्कारेण कृतवान् । कर्णं च बन्धुभ्योऽबहिष्कुर्वन् पितृष्वसुः पुत्रं कृतवान् या कर्णस्य माता प्रसिद्धा राधा सा कर्णस्य साक्षाज्जनन्येव भवति । न कृत्रिमा माता । या भगवतः कृष्णस्य प्रसिद्धा दयिता राधा तां भारतं भागवतं वा नावादीत् । तथाऽपि तद्रहस्यं कृष्णचैतन्येन दिव्यस्मृत्या ज्ञातम् । कुतः कृष्णप्रिया राधा भारतभागवतयोर्न कथिता ? तस्यां कथ्यमानायां तत्पुत्रा कर्णश्च कथनीयः स्यादिति । तां कर्णस्य कृत्रिममातृत्वेन निगूह्य कथितवान्भारते । सैव भगवती राधा कर्णस्य माता । तस्यां कन्यायामेव कृष्णः कर्णमुत्पादितवान् । सैव भूमित्वेन कथिता नरकस्य माता ॥ नरक एव कर्ण इत्यत्रान्यं लिङ्गं च भवति ।

“हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।

तद्वेरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥

भा० व० २५३-२० ।

नरकस्यात्मा कर्णमूर्तौ तिष्ठति । को भावः ? हतोऽपि नरकः कर्णमाश्रित्यास्त्येवेति । एवं गूढया विधया कर्ण-नरकयोरभेदो दर्शितो भारते ॥

एवं चेत्कथं स्वश्वस्य पुत्रः कर्णः ? आसीद्वृषणश्वो नाम कश्चिदार्थः । तस्य तपसा तुष्ट आत्मांशेन मेनानाम कन्या बभूव । अत्रेयं भवति—

अददा अर्भा महते वचस्यवे

कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाऽभवो वृषणश्वस्यसुकृतो

विश्वेत्ताते सवनेषु प्रवाच्या ॥”

ऋ. सं. १. ५१. १३.

हे इन्द्र सुन्वते वचस्यवे तव स्तुतिमिच्छते भक्त्यास्तुतिं कुर्वाणायेत्यर्थः । महते वृद्धाय कक्षीवते अर्भा बालाम् वृचयाम् अददाः । नवतरुणी अत्र बालोच्यते । यथा नवतरुणी वृद्धं कामयेत तथाऽकरोरिति माहात्म्यस्तुतिः । किञ्च हे सुकृतो वृषणश्वस्य एतन्नामकस्य भक्तस्य । मेना मेना नामकन्या । अभवः । स्त्रीरूपेण भूलोके निजतेजोशेनावतीर्णोऽसीति भावः । ते तव विश्वा समस्तानि । ता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि । सवनेषु । प्रवाच्या प्रकर्षेण स्तोतव्यानि । “वृषणश्वस्य मेने” इति सुब्रह्मण्यमन्त्रैकदेशश्चात्र भवति । इन्द्र एव वृषणश्वस्य मेने इत्याहूयते । अत्रेदं ब्राह्मणं शाट्यायनिनाम् । ‘वृषणश्वस्य मेना भूत्वा मघवा कुल उवाम’ इति ॥

तां स्वांशभूतां मेनामिन्द्रः पुनश्चकमे । अत्रेदं ब्राह्मणं भवति ताण्डिनाम् ।
“वृषणश्चस्य मेना नाम दुहिता तामिन्द्रश्चकमे” इति ॥

ब्राह्मणे इन्द्रस्य मेनायाः कामनामात्रमुक्तम् । मन्त्रे पुत्रोत्पादनं चोच्यते ।

‘स्तम्भीद्ध द्यां स धरुणं प्रुषाय-

दभूर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनुश्वजां महिषश्चक्षतव्रां

मेनामस्य परिमातरं गोः ॥

ऋ. सं. १. १२१. २. कक्षीवान् ।

(स इन्द्रः) धरुणं धारकम् । द्यां सूर्यम् । स्तम्भीद्ध अस्तम्भयत् नरः नेता ।
ऋग्भ्वात्मक इन्द्रः । गोः सूर्यस्य । आदित्योऽपि गौरुच्यत इति यास्कः । द्रविणं
तेजोशात्मकं धनम् । बाजाय बलाय बलख्यापनायेत्यर्थः । प्रुषायत् असिञ्चत् ।
तेजसः सेचनं च नार्यां क्षेत्रे बीजस्यावपनम् । यथा लोके बलवान् शत्रुं निगृह्य
तस्य धनमादाय यथाक्रममुपयुनक्ति एवमत्रापीति व्यञ्जनाय सूर्यस्तम्भनपूर्वकं
तद्रविणस्योपयोजनयुक्तम् । नैसर्गिकमिन्द्रकृतं सूर्यस्तम्भनं द्रविणादानायेति उत्प्रेक्षा ।
उत्तरार्धेन तस्यैव विवरणं करोति । महिषः लुलायः स्वतां स्वत उत्पन्नाम् । व्रां वृषवतीम् ।
अश्वस्य मेनां वडवाम् । अनुचक्षत अन्वपश्यत् । स्वयमप्यवृणोदित्यर्थः । तां च । गोः
वृषस्य मातरं परि परिवर्तितवान् । महिषः वडवायां वृषं जनयामासेति विरोधः ।
ननु प्राचामार्याणां महिषमृगज्ञानमस्ति वा न वेति संशयः ऋक्संहितायां तदनु-
ल्लेखादिति चेन् । माभूत्संशयः । “सपक्षन्महिषं मृगम्” ।

“सहस्रं महिषां अधः” इत्यादयः प्रयोगा विद्यन्ते ।

अथ परिहारस्तु महिषः महानिन्द्रः । व्रां कामयामानाम् । अश्वस्य वृषणस्वस्य ।
नामैकदेशे नामग्रहणम् । मेनां कन्यां मेनानाम्नीं अनुचक्षत अन्वपश्यत् ।
स्वयमपि कामयामासेत्यर्थः । तां च गोवृषस्य कर्णस्या मातरम् । परिवर्तितवान्
कृतवानिति लक्ष्योऽर्थः ।

अयमेव कक्षीवानृषिः “त्वमायसं परिवर्तयोगो” रिति गोशब्देन कर्णमाह ।
तत्स्मारयामो वांचकेभ्यः ॥

वृषणश्चकन्याया मेनायामिन्द्रः सूर्यतेजोऽंशेन कर्णं जनयामासेति फलितम् ॥

मेना कन्यैव गभिणी भूत्वा जातं पुत्रं लोकापवादभयाद्विससर्ज । स च स्वश्वस्य
पुनार्थितः सूर्यमाराधयतः सूर्यत्र सादन्मिलितः एवं कर्णस्य पिता स्वश्वः । स्वश्वश्च
गन्धर्वजातीयो भवति कर्णस्य गन्धर्वत्वेनानुकीर्तनात् । गन्धर्वाश्च तुरगरक्षिणस्त-
द्विक्रेतारश्च । अश्वरक्षासम्बन्धेन तागन्धर्वान्तत्सूतान्वदति जयेतिहासकारः कचित्
भारते कर्णस्य पोषकपितुर्नामाधिरथ इति । निगमे स्वश्व इति । उभौ शब्दौ तादर्थ्यतः

द्वात्रिंशं प्रकरणम्

नरकासुरकथा

उक्तः कर्णो नरकासुरो न द्वे व्यक्तीति । उक्तं चेन्द्राणी पौलोमी सत्यैवेति । सम्प्रति पाठकानां विशदं स्याद्देवी नरकयुद्धे येन कारणेन श्रद्धां भेजे । आत्मनः तष्टानि आत्मनः आत्मपुत्रस्य महावीरस्य जयन्तापरपर्यायस्य जयस्य भर्तुश्च परोक्षं यत्कर्णः अध्वंसयत्तदेवास्याः कोपकारणमिति च प्रगेव सूचितम् । तत्रेयं भवति—

“अबीरामिव मामयं शरारुरभिमन्ते ।

उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नीमरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

क्र. १०. ८६. ९.

वीरपुत्ररहितामिव मामवमन्यतेऽयमित्युक्त्वा पुत्रसहितायाः स्वस्याः परोक्षं खोद्यानादि भङ्गः कृतो वृषाकपिनेति सूच्यते । एवं सत्यानरकावरोधसङ्गतिः ॥

अदितेः कुण्डले वरुणस्य छत्रं इन्द्रसम्बन्धी मणिपर्वतश्च नरकेण हताः अत इन्द्रप्रेरणेन कृष्णः नरकपुराय दण्डयात्रामकरोदित्यैतिहासिकाः । वैकुण्ठस्येन्द्र-प्रेरणं च स्वान्तर्यामिप्रेरणान्नातिरिच्यते ॥

अदितेः कुण्डले नरकेन हते इत्यत्र द्वेधाऽर्थसङ्गतिः । अदितिः पराशक्तिः कुण्डलिनीयाऽध्यात्मम् । तस्याः कुण्डले च श्रवणद्वारा निर्यन्तौ शरीरं सर्वमावृण्वानौ ज्योतिर्विशेषाविव भवतः । तदस्माभिः कुण्डलाहरणे व्याख्यातम् । ते यावत्कर्णस्य तिष्ठतस्तावत्सोऽवध्यः सुरासुरैः । अतस्तदाहरणायेन्द्रप्रेरणं नामान्तर्यामि-प्रेरणं भगवतो वैकुण्ठस्येत्येकः पक्षः । अदितिः कृष्णस्य मातैवात्र । तस्याः कुण्डले सुप्रसिद्धमहामूल्यमणिनिर्मिते (अधुनातनकोहिनूरमणिवत्) कर्णो युद्धे यादवान् जित्वाऽपहृतवान् । तयोः पुनराहरणाय कृष्णस्यान्तर्यामिप्रेरणमनुसृत्यगमन-मित्यपरः पक्षः ॥

वारुणच्छत्रं च यदुसम्राजः बहुमुक्ताभूषितं महार्घं राजकीयं नरकस्य छत्रं स्यात् । श्रीहर्षचरिते बाणः ईदृशस्य राजकीयच्छत्रस्य वरुणस्यैव बहुमूल्यवत्तरस्य बहुप्रभावस्य वर्णनं चक्रे । तच्च प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य पूर्वजार्जितं तेनैव श्रीहर्षाय क्लोपायनत्वेन दत्तम् । अस्य सत्यत्वं यथाकथंचिदस्तु । तथाऽपि तादृशच्छत्रं प्राग्ज्योतिषेऽस्तीति कवेर्भावोऽस्माभिर्लक्ष्यकर्तव्यः ॥

केचित्तु वारुणं छत्रं कतिपयपुराणवाक्यबलेन नरकासुरेण वरुणादपहृतमिति वदन्ति । ते देवतामाहात्म्यानभिज्ञाः अन्धाः । भूलोके वसता देवलोको मनसाऽपि

परिभ्रितुमशक्यः । वरुणस्य सर्वेषामसतां नियन्तुः छत्रं मानवशरीरः कथमपहर्तुं शक्नुयात् । तस्मात्तत् वरुणदेवताकं छत्रमित्येवार्थः साधुः ॥

भागवतेषुः—

“इन्द्रेण हतछत्रेण हतकुण्डलबन्धुना ।

हतामराद्विस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ॥”

१०. स्कं. पु. ५९. १.

इति छत्रं इन्द्रसम्बन्ध्येवोक्तम् । यद्ययमिन्द्रो वैकुण्ठ एव स्यात्तदान्तर्यामि-
शरीरभेदेन प्रेरकप्रेर्यभावो ज्ञापक-ज्ञाप्यभावश्च । साक्षाद्भगवत् इन्द्रस्य सर्वेश्वरस्य
रोमापि चालयितुमशक्यमन्यैः । इन्द्रस्यासुरबाधाकथाः । कश्चिदवतारसम्बन्धिन्यो
भवन्ति । कश्चिदाध्यामिक्यो जीवस्यासुरबाधाज्ञापिकाः । इन्द्रो हि सर्वस्य
जगतो जीवरूपः ॥

“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति चक्ष्णाय ।

इन्द्रो मायामिः पुरुरूप ईयते युक्ताहस्य हरयः शतादश ॥”

क्र. ६. ४७. १८.

इत्युक्तत्वात् ॥

मणिपर्वतश्चापि यदूनां देव्या उद्यानगतः स्यात् । यदीन्द्रपहतः सः ।

भारतेतिहासकारो महाभारतकारो वा नरकस्य वधं कुण्डल-छत्र-मणि-पर्वतानां
पुनः प्रत्यर्पणं च वदति । तस्यात्मा कर्णमूर्तिमाश्रित्यान्तरमासीदिति च भणति ॥

वस्तुतस्तु भगवान्नरकेण युद्धं न कृतवान् । परं तु तत्र गत्वा साम्नेनैव
मणिकुण्डलादीन्यानीतवानिति वक्तव्यम् । कुण्डलाहरणकथा तत्र द्रष्टव्या । अन्याश्च
काश्चिदसुरमायाः कर्णात्प्रतिगृहीता भगवता । तत्रेयं भवतिः—

“तदिन्नु ते करणंदस्म वि-

प्राहिं यद्धञ्जो जो अत्रामिमीथाः ।

शुष्णस्य चित्परिमाया अगृभ्णाः

प्रपित्वं यन्नपदस्यूरसेधः ॥”

क्र. ५. ३१. ७.

तृतीयपादे सायनस्येयं व्याख्या । शुष्णस्य चित् एतन्नामकस्यासुरस्य
सम्बन्धिनीर्मायाः युवतोः पर्यगृभ्णाः परिगृहीतवानसि” अत्र पर्यगृभ्णा इति पदेन
प्रतारिताः पूर्वे ऐतिहासिकाः कृष्णस्य नरकासुरषोडशसहस्रस्रोहरणकथा कल्पिता ।
वस्तुतो माया अद्भुताः सिद्धयः ता कर्णात्परिगृहीतवानित्येव साधीयानर्थः ।
ऐतिहासिकैस्तु यदेतन्मंत्रलिङ्गाच्छुष्णस्त्रीपरिग्रहणं भगवतः कल्पितं तल्लिङ्गं शुष्णः
एव नरक इत्यत्रान्यत् ॥

त्रयस्त्रिंशं प्रकरणम्

भगदत्तः कः

नरकवधादनन्तरं तस्य राज्ये स्थापितः भगदत्तो नरकपुत्र इति भारते दृश्यते । स भगदत्तः कः ? किं कर्णस्य पुत्रः ? न । स कर्ण एव भवति । नरक-वधस्य कल्पितत्वात्तत्र राजा कश्चन तद्वधानन्तरं वक्तव्यः । स च नरकादभिन्नश्च भाव्यः । तस्मात्कर्णस्य नामान्तरेण भगदत्तशब्देन तं वर्णितवन्तः ॥ भगेन सूर्येण दत्तो भगदत्त इति नामनिर्वचनम् । मेना सूर्यप्रसादेन भगवतो वैकुण्ठात्सूर्यांशं पुत्रं लेभे । विना तपो न काचिद्देवता स्वांशं पुत्रं दद्यात् । तस्मान्मेनायास्तपो भगस्य प्रसादश्च सुलभमनुमेयौ । कर्णस्य सूर्यपुत्रत्वोक्तिश्चात्र समर्थिका भवति । यो यत्प्रसादलब्धस्तं तस्य पुत्रं भक्त्या वदन्ति । एतेन पाण्डवानां दैवपुत्रत्वं च व्याख्यातम् ॥

इतश्च भगदत्तः कर्णः—

“निद्वित्यं तं नरपतिमिन्द्रविक्रमं सखायमिन्द्रस्य तथैन्द्रिराहवे ।

ततोऽपरैस्तव शयकाङ्क्षिणो नरान्बभञ्जवायुर्बलवान्द्रुमानिव ॥”

द्रो. २९. ५७.

इत्यादौ भगदत्त इन्द्रस्य सखा कथितः ॥

“नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्कृते ।

यस्येदनाप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

ऋ. १०. ८६. १२.

इति निगमे “यं त्वमिमं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि” इति प्रागुदाहृते च वृषाकपिः इन्द्रस्य सखोक्तिः । भगदत्तस्यासुरपुत्रस्य स्वयमसुरस्येन्द्रसरवत्वमिदं मन्त्रलिङ्गं विना कथं वक्तुं शक्येत ? ॥

“वैरिणं जहि दुर्धर्षं भगदत्तं सुरद्विषम्” ।

द्रो. २९. ४४.

इति तस्य सुरद्विट्त्वमुक्तं चात्रानुसन्धेयम् ॥

तस्य वैष्णवास्त्रं कृष्णो यदात्मना पार्थं प्रच्छाद्य धृतवान् तत्र “त्वमायस”-मिति प्रागुदाहृतमन्त्रो लिङ्गम् । यत्तस्य नागः शत्रुमर्दनः स कर्णस्य रथान्नातिरिच्यते ॥

“तमापतन्तं द्विरदं दृष्ट्वा क्रुद्धमिवान्तकम् ।
चक्रेऽपसव्यं त्वरितः स्यन्दनेन जनार्दनः ॥”

द्रो. २८. १८.

इति भारतोक्तं “वङ्कु वातस्य पर्णिनेति मन्त्रलिङ्गं स्मारयति ॥

तस्माद्भगदत्तः कर्णाभ्रापरः । ननु कर्णस्य परदेशाधिपत्यात्कौरवानुचरत्वं
नोपपद्यत इति चेत् । तदिष्टम् । कर्णः कौरवस्य सखैव भवति नानुचरो भटः ।
न मन्त्री सभास्तारः । युष्माभिरपि तस्याङ्गराजत्वात्परदेशाधिपत्यमभ्युपगतम् ।
तस्मान्न कश्चिद्विरोधः ॥

चतुस्त्रिंशं प्रकरणम्

बलरामः कः ?

सितासितौ केशौ

यदुक्तं प्रागेव सर्वेश्वरस्य सितासितौ केशौ रामकृष्णाविति तयोः केशयोः
किरणात्मकत्वं बोध्यम् ॥

“अथः केशिन ऋतुथा विचक्षते
संवत्सरे वपत एक एषाम् ।
विश्वमेको अभिचष्टे शचीभि-
र्भ्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥”

ऋ. १. १६४.४४

अत्र पूर्वपादस्येयं सायनव्याख्या । केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोगन्यादि-
त्यवायवः ते च ऋतुथा ऋतुकाले विचक्षते विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । वायुरिति
मध्यमस्थानस्येन्द्रस्य देवस्य विभूति भेदः । भूमः सम्बन्धादस्य तत्र ग्रहणम् अनेन किं
ज्ञातम् ? केशशब्दो रश्मिपर्यायो निगमे प्रसिद्ध इति ज्ञातम् । तावेव सितासितौ
केशौ । सितः सूर्यस्य । सर्वेषां रश्मीनां समष्टिरश्मेः सितत्वात् । असितो मध्यमस्य ।
अदृश्यत्वाद्भूसम्बद्धवायुपत्ते । द्युवितानरूपहरितवर्णत्वादाकाशसम्बद्धेन्द्रपक्षे । “इन्द्रे
निरूपेहरिता मिमिक्षिरे” इत्युदाहृतमन्त्रपादोऽत्र लक्ष्यकर्तव्यः किं सम्पन्नम् ?
रामः सूर्यस्यांशः । कृष्ण इन्द्रस्य ॥

अहिर्बुध्न्यः

अन्यथा रामस्य तत्त्वं परीक्षामहे । प्रागुक्तं शेषस्यांशो बलदेव इति । शेषश्च भूभारवाही सहस्रफणः कश्चन फणी । कोऽयम् ? यदि पद्यामः भूमिर्गोलम् । तस्याः नास्त्यधः नास्त्युपरिप्रदेशः । न स्तः पादवौ । यत्रयत्र पद्यामस्तत्र तत्र तलमस्माकं खण्डे । तथा चामरिकायाम् । एवं स्थिते भूमेर्मूले स्थितः फणी कथं सम्भाव्यः ? सम्प्रति प्रकृतिशास्त्रज्ञाः सूर्य एव निजया शक्त्या भूमिं ग्रहानितरांश्च बिभर्तीति । स एव पौराणिकैः शेष इति कथ्यते । तस्य सहस्रं करा एव शेषस्य सहस्रं फणाः । स भगवतः पुरुषस्य शय्यात्वेन वर्णितः तन्मण्डलान्तरवर्तिवाङ्मगवन्मूर्तेः । पाञ्चरात्राश्च वासुदेवाज्जातं विज्ञानमयं कूटस्थजीवं सङ्कर्षणं वदन्ति । वासुदेव आकाशशरीरो महेन्द्रः । विज्ञानमयः कूटस्थजीवश्च सूर्यः । सूर्यस्य विज्ञानदेवतात्वं “धियो यो नः प्रचोदयात्” इति मन्त्रवर्णात् अन्याभिश्चोपनिषद्भिर्बेदान्ते प्रसिद्धम् । तस्मात्पाञ्चरात्राणां सङ्कर्षणः सूर्य एव भवति । प्रसङ्गात्प्रद्युम्नानिरुद्धौ च वदामः । प्रद्युम्नश्च मनसो देवता सोमः । अनिरुद्धश्चाहङ्कारस्य देवता प्राणः प्रकृतमनुसरामः । न केवलं फणिरूपो देवः पुराणेषु निगमेषु चोच्यते अहिर्बुध्न्य इति । एतन्नामैव मूलं शेषो भूबुध्ने वर्तत इति पुराणकथायाः ॥

अस्येमे ऋचौ भगवतः—

“अञ्जामुक्थैरहिं गृणीषे

बुध्ने नदीनां रजःसु सीदन् ।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषेधा—

न्मा यज्ञो अस्य सिधादतायोः ॥”

ऋ. ७. ३४. १६. १७ ।

अञ्जामन्तरिक्षप्रभवं अहिम् उक्थैः गृणीषे स्तुहि । यः नदीनां अपां रजःसु स्थानेषु सर्वासु दिक्षु भूमिं परितः बुध्ने मूले सीदन् अस्ति । उत्तरस्यां प्रार्थना । ननु कथमयं सूर्यः ? सूर्यस्य किरणसङ्घात एव चतुर्दिक्षमयां बुध्ने यो वर्तते स एवात्राहिः कथ्यते । स एवाहिः अपः भूमितः हृताः गृह्णन्ति । तच्छुष्णप्रकरणे व्याख्यातम् । नन्वहिरेव जलं गृह्णन्ति इत्यत्र किं प्रमाणम् ? सन्ति परः शता मन्त्रा अहिना प्रस्ता आपो भवन्तीत्यत्र । अयं तु विशेषः । तत्राहिरसुरत्वेन वर्ण्यते । अत्र देवतात्वेन । मेघस्येवोभयथा वर्णनं सङ्गच्छते । भूधावकत्वाद्देवत्वम् । जलशोषणेन तपनादसुरत्वमिति । तस्य जलप्रसने कानिचिदुदाहरणानि दर्शयामः ॥

“दासवल्मीरहिगोषा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपा बिलमपिहितं यदासीदन्नं जघन्वाँ अप तद्वार ॥”

ऋ. १. ३२. ११.

“स्वमघः प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधि था इन्द्र कृष्णीः ।
स्वं प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण मघवा विवृश्वः ॥”

ऋ. ४. १७. ७.

“त्वमिन्द्र स्रवित वा अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूरपूर्वीः ।
स्वद्वावक्रे रथ्यो न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥”

ऋ. ७. २१. ३. ।

वावक्रे निर्गच्छन्ति । वकि कोटिल्य इति धातुः । धेनाः नद्यः । सूर्यस्य
रसशोषणं जलधारणं च प्रागेव व्याख्याते शुष्णप्रकरणे ॥

किं पर्यवसन्नम् ? ईश्वरस्य सितकेशः शेषश्च न द्वाविति सिद्धम् । तस्मादस्ति
सामस्यं सितकेशावताखादिनां शेषावतारवादिनां च रामविषये ॥

का रेवती ?

उक्तं रामः सूर्यस्यैवावतारः स्यादिति । राममहिष्या रेवत्याः किं तत्त्वम् ? ॥

“ऋतावरी दिवो अकैरबोध्या
रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।
आयतीमग्न उषसं विभान्तीं
वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥”

ऋ. ३. ६१. ६

अत्रोषोदेवी रेवत्युक्ता ।

प्रबोधयोषः पृणतो मघोनि
अबुध्यमानाः पणयः ससन्तु ।
खेदुच्छमघसन्नयो मघोनि
खेत् स्तोत्रे सूनुते जारयन्ती ॥”

ऋ. १. १२४. १०

अत्र मघवद्भयः स्तोत्रे च रेवदुच्छेत्युषा उच्यते ॥

कुबिस्स देवीः सनयो नवो वा
 यामो बभूयादुषसोवो अद्य ।
 येनानवगवे अङ्गिरे दशगवे
 ससास्ये रेवती रेवदूष ॥”

ऋ. ४-५१, ४,

ऊषेति वसतेर्बहुवचनम् । सनयः पुराणः । अत्रोषस रेवत्य उच्यन्ते । तासां रेवद्वासश्च भक्तजने कथ्यते । अन्यासां स्त्री-देवतानां न रेवतीशब्दः प्रयुक्तो दृष्टः । तस्माद्रेवती उषास्तत्त्व इति निश्चेतुं शक्यते । रेवतीनक्षत्रं पूषा देवतेति नक्षत्र-पर्यायत्वेन वा तस्याः पूषदेवतात्वम् । या स्त्री यदेवताका सा तस्य शक्तिः । उषाश्च सूर्यस्य शक्तिः । तस्मात्तस्मिन्पक्षेऽपि रेवत्युषाः ॥

बलो बलश्चैकार्थौ

बलो बलश्चैकार्थौ शब्दौ स्याताम् । बलशब्दो मेघपर्यायेषु पठितः अहिंशब्दश्च, मेघस्य नोरांशो नात्राहिर्बलो वा । ज्योतिरंश एव । स च रसहारकात्सौराज्योतिषो नातिरिच्यते । जलांशस्तेन हृतं धनम् । बलस्य बलस्य पदयोरभेदात्साम्प्रतिकभाषाया-मिन्द्रो बलारिरुच्यते । प्राचां भाषायां बलारिः । एतन्मूलकमेव बलरामस्य बलनामकत्वम् ॥

रौहिणः

रौहिणशब्दोऽपि बलाहिपर्याय एव वर्ण्यते—

यो रौहिणमस्फुलद्रज्जबाहु-
 र्धामारोहन्तं सजनास इन्द्रः ॥

ऋ.

इति मन्त्रवर्णं प्रयोगक्तं भवति । रोहित्यो भूमिः । तत्पुत्रत्वं च सूर्यरश्मे-र्भूम्यावेशादेव रसादानात् । आवेशो गर्भे पतनं रसादानादनन्तरमूर्ध्वम् आगमनं जन्मोपचर्यते । तस्य द्युगर्भोद्भूतं प्रत्यागमनमेव योगमायाकृतं गर्भोद्गर्भान्तराय सङ्क्रामणम् । प्राचां भाषायां रौहिण एवावां चां रौहिणेयः ॥

व्यक्तिसम्बन्धः

एवं बलदेवस्याधिदैविकं तत्त्वं व्याख्यातम् । अथानन्तरा चर्चा । किं पौराणिकाः ? आधिदैविकयत्त्वमेव बलरामावतारतया कल्पितवन्तः । उताहो तस्या-वतारस्तस्मिन्कालेऽभूत् ? अभूदेव । कर्ण एव बलरामः । कानि प्रमाणानि ?

(१) कर्णः सूर्यस्यावतारः । बलरामश्च सूर्यतत्त्वम् ।

(२) बलरामो रौहिणेयः । कर्णश्च । कथं कर्णो रौहिणेयः ? भौमत्वात् । भौमो नरक इति प्रसिद्धिरस्ति । देवी मेना राधापरपर्याया भूमेरवतारः । ननूक्तं सा इन्द्रस्यैव योषिदवतार इति । नैष दोषः । विश्वात्मकस्येन्द्रस्य द्वौ भागौ द्यौः पृथिवी चेति । अत्रेयं भवति—

“य इमे रोदसी उभे अयमिन्द्रमतुष्टुवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥”

ऋ. ३. ५३. १२.

तयोर्भागयोर्दिनांशेन कृष्णोऽभूत् । भूमेरंशेन देवी राधा मत्सल्या भूमेरंश इति केषाञ्चित्कल्पनं तदसत् सा साक्षादिन्द्राण्यथा अवतारः । सत्यभामैव पट्टमहिषी न रुक्मिणी । प्रकृते राघेयो भौमो रौहिणेयश्चेति एकार्थानि पदानि भवन्ति । अयं विशेषः । रोहिणीभूमिशब्दौ साक्षाद्भूमिपर्यायौ राधाशब्दो मेनापरः । अवतारपर इत्युक्तं भवति । गर्भोद्गर्भाय सङ्क्रान्तिराधिदैविकस्येव कथा न चरित्रम् ॥

(३) बलरामः कौरवेऽतीव प्रीतिमान् कर्णश्च । स्वभावैक्यसूचनादिदं कारणम् ॥

(४) कर्णस्य पत्नी रेवत्युच्यते ।

“वृषाकपायि रेवति सुपुत्र अदु सुस्तुषे ।

घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विधस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

ऋ. १०. ८६. १३.

नाहमिन्द्राणीत्यनेन इन्द्रेण वृषाकपेर्हविर्देवेष्वगच्छत् तात्पर्यतः । स देवाराधकः सत्य इति कथिते सन्तुष्टो वृषाकपिः सर्वकर्मसु स्वसहायां रेवतीमेव तस्य सुकृतस्य कर्त्री द्योतयन्ननया श्लाघते । हे वृषाकपायि वृषाकपेर्मम पत्नि इत्यदि । सायनस्तु वृषाकपेर्मम मातः इति इन्द्राणीपरत्वेन योजयति मन्त्रम् । भार्यावाचकस्य प्रत्ययस्य सम्बन्धमात्रपरः तथा सङ्कोच एवारमणीयः । तत्रापि मातृ-परतया नितान्तमरमणीयम् । सर्वं सूक्तं परस्परसंवादात्मकं मत्वा स एतादृशं प्रमादमकरोत् । तेनैवान्त्यो मन्त्रः स्वतन्त्रमृषिवाक्यमेव कृत्वा व्याख्यातम् । रेवत्याः प्रत्यक्षे परोक्षे वा ईदृशी स्तुतिर्न विरुद्धयते । प्रत्यक्षे प्रत्यक्षस्तुतिः परोक्षे मनः-कल्पितां प्रत्याकाशभाषणं यथा नाटकादिषु । ननु वृषाकपिरिन्द्रः तस्य पत्नीति सम्बोधनस्येन्द्राणीपरत्वमिति चेत् रूढं विस्तृत्य योगपर्यन्तमनुधावनमसङ्गतम् । वृषाकपिश्च ऐन्द्रे रूढः । नेन्द्रे ॥

(५) “शुष्णमनन्तं परियासि वध्यैः” इति कर्णः अनन्तशब्देन साक्षादुक्तः ॥

कुत ऐतिहासिकाः द्वाविवादशयम् । कर्णस्योपासनार्थम् । युद्धे शत्रुणाह
तस्योपासनं कर्तुं श्रद्धा न भवति । अतः उपासनार्थं रामं प्रत्येकं कृतवन्तः ॥

अस्ति च रामशब्दः कर्णपरत्वेन प्रयुक्तः ।

“प्रतदुःशीमे पृथवानेवेने
प्ररामेऽवोचमसुरे मघवत्सु ।
ये युक्त्वाय पञ्चशताऽस्मयु
यथा विश्राव्येषाम् ॥”

क्र. १०. ९३. १४.

दुर्गाः शीमाः सीमाः यस्य स दुः शीमः । दुर्योग इत्यर्थः । तस्मिन् तत्
प्रावोचम् । किञ्च वेने वेनपुत्रे पृथवाने पृथौ तत्प्रावोचम् । असुरे रामे तत्प्रावोचम् ।
मघवत्सु एतेषु त्रिषु तत्प्रावोचम् । यो युक्त्वाय सङ्गताः सन्तः अश्वैः संयोज्य वा
अस्मयु अस्मद्धितम् । पञ्चशता पञ्चशतरथैर्मकं धनं अदुरिति योग्यक्रियाध्याहारः ।
किं तत् प्रोच्यते । आह । एषां त्रयाणां यथा मार्गेण विश्रावि विश्रुतेनाभावि । एतेषां
मार्गे विश्रुतो भवत्वित्यर्थः । शिवो यशस्वी च भवत्विति तात्पर्यम् । दुःशीमसाह-
चर्यात् रामोऽत्र बलरामः । अयं च यदि कर्णादन्योऽभविष्यदसुरमेनं नावक्ष्यदृषिः ।
असुरशब्दः केवलबलवत्परश्चेद्रामो नाम कश्चिद्भजवान्नाजाऽऽसीदिति मन्त्रः
सूचयति । तदा रामनामकव्यक्तिसाधनायेयमुपयुक्ताभवेत् । अभेदस्तु कर्ण-रामयोः
पूर्वोक्तैरेव कारणैः ॥

ननु कृष्णस्य रामा भ्रातोक्तः । तन्मूलरूपाभिप्रायम् ।

“मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जरः शृणोतु नः ।

भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥”

क्र. ६. ५५. ५.

इति पूषा इन्द्रस्य भ्रातोच्यते ॥

“अस्य वामस्य पलितस्य होतुर्द्वितीयो भ्राता मन्थमो अस्यश्नः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यान्नापश्यं विश्वपतिं सप्तपुत्रम् ॥”

क्र. १. १६४. १.

इति श्रीभगवन्महर्षिर्मणान्तेवासिना वासिष्ठेन नरसिंह सूनुना गणपतिना

ऋग्वेदानुसारेण विरचिता भारतचरित्रपरीक्षा

यावदुपलभ्यमाना तावत्परिसमाप्ता ।

